Ingenia Hungarica XI.

ELTE
Eötvös József Collegium

Ingenia Hungarica XI.

Sorozatszerkesztők: Horváth László és Mészáros Tamás

ELTE Eötvös József Collegium
2026

Ingenia Hungarica XI.

Tanulmányok
A XI. Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferencia
előadásaiból

Szerkesztette: Vojtek Lili

ELTE Eötvös József Collegium
2026

A kiadvány a „Szakkollégiumok tehetséggondozó programjainak támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-26-0019) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2026
Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója
Szerkesztette: Vojtek Lili
Borítóterv: Egedi-Kovács Emese
Copyright © Eötvös Collegium 2026 © A szerzők
Minden jog fenntartva!
A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.
1055 Budapest, Falk Miksa utca 7. II. emelet 10/A
Törvényes képviselő: Magyar Szilvia
www. ccprinting.hu
ISSN 2416-0911

Tartalomjegyzék

Szerkesztői előszó 9

Bán Balázs-Barna
Egy húsba-zárt mesterséges törzsi nyelv:
A testesültség *(embodiment)* és a kognitív sémák szerepe
a *The Golden Age* fordításában 11

Kolovity Edina
Hertelendyfalva nyelvi jövője – Chat GPT egy székely faluban 33

Kelemen Luca – Kristovac Írisz
A porcelán útja Jingdezhenből Acapulcóig
– A kínai porcelánkereskedelem kulturális hatása
a 16–17. században 49

Miklósi Kincső
„Édes kicsi naplóm! Vajon miről fogok ezután veled beszélgetni?"
Az írás identitásteremtő szerepe
Berde Mária naplófeljegyzéseiben 67

Nagyidei Márk
Barátság az idők zivatarában – Doroszló és Sztapár története 89

Torma Viola
Nem homorgán NC-szekvenciák fonotaktikai tere 111

Vitus Jácinta Róza
Önsegítő könyvek 145

Sebestyén Dorottya
Magyar népmesék angolul – a kiskondás és a kőleves nyomában 155

Szerzői adatok 169

Szerkesztői előszó

A világ változik, a tudomány körülöttünk mégis *eleven,* ha megbocsátják nekem ezt a kis szóviccet az Ingenia Hungarica XI. kötetének megjelenése alkalmából. Az kötetsorozat 2015 májusa óta nyújt lehetőséget arra, hogy az ELTE Kárpát-medencei Nyári Egyetem programsorozat keretén belül megrendezett Kárpát-medencei Szakkollégiumi konferencián elhangzott előadások írott változatait megjelentesse.

Egy olyan színes tanulmánykötetet tarhat most kezében a Tisztelt Olvasó, amely ékes bizonyítéka annak, hogy a modern kor kihívásai, a mesterséges intelligencia tudományon belüli egyre agresszívabb térnyerése, a tudományos pálya népszerűségének csökkenése, a magyar nyelvű tudományosság alulértékeltsége mellett vannak olyan fiatalok, akik mindezekkel megküzdve hosszú órákat töltenek könyvtárakban, tudományos konferenciákra utaznak, terepre járnak, interjúkat készítenek, levéltárak aktáit búvják, hogy munkájukkal hozzájárulhassanak a magyar nyelvű tudományosság fennmaradásához, sőt, felemelkedéséhez.

Ebben a kötetben lesz szó női naplóírásról, kínai porcelánkereskedelemről, vajdasági székely fiatalok AI-használatáról, fonotaktikai térről, az önsegítő könyvek szerepéről a modern pszichológiában, fordításról elméletben és gyakorlatban, vajdasági helytörténetről és még sok más érdekes tudományos célról és irányzatról, melyek, hogy magamat ismételjem, *eleven* diskurzusba lépnek egymással a tanulmánykötet lapjain.

Kérem a Tisztelt Olvasót, szálljon bele a diskurzusba maga is, olvassa el figyelmesen e tanulmányokat, keresse fel szerzőinket, mert biztos lehet benne, hogy e kötet kézbevevése és lerakása között rengeteg maradandó impresszió éri majd.

Budapest, 2026. 06. 10.

Vojtek Lili
szerkesztő

Bán Balázs-Barna

Egy húsba-zárt mesterséges törzsi nyelv: A testesültség (*embodiment*) és a kognitív sémák szerepe a *The Golden Age* fordításában

Bevezetés

Jelen tanulmány egy összetett színműfordítói kihívást elemez, amely Louis Nowra *The Golden Age* című ausztrál kortárs drámájának sajátos nyelvi regiszterét, valamint annak magyar célnyelvre történő átültetését vizsgálja. A dolgozat a 2026. évi XXIII. Kari Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott kutatásom részét képezi.[1] A témában korábban megjelent egy alapozó jellegű publikációm is,[2] viszont a jelenlegi munka elméleti és módszertani szempontból is jelentősen továbblép azon.

A műben központi szerepet kap egy mesterségesen alkotott, több különböző regisztert és nyelvi elemet szervesen ötvöző törzsi nyelv, amelynek adekvát színpadi és célnyelvi megszólaltatása egyedi és strukturált módszertant követel meg a fordítótól. Egy ilyen típusú, tudatosan megalkotott nyelv fordítása nem csupán egyszerű lexikai megfeleltetést, hanem mélyebb kognitív fogalmi feltérképezést és kulturális transzfert is igényel. E sajátos nyelvi világ hiteles újraalkotása, valamint az egyszerre archaikus és szomatikusan torzult nyelvváltozat hű magyarítása érdekében egy háromfázisú protokoll kidolgozására és szisztematikus alkalmazására volt szükség.

A darab szerzője Louis Nowra ausztrál író, drámaíró, forgatókönyvíró és librettista, polgári nevén Mark Doyle, akit mindig is foglalkoztatott a nyelv és annak felépülése, hiszen gyerekkorában egy baleset következtében négy évre elvesztette a beszéd- és íráskészségét. A nyelv küzdelmes újratanulása során alakult ki benne az a sajátos, elemi kapcsolata a nyelvi struktúrákkal, amely későbbi művészi pályafutásának és drámai nyelvezetének meghatározó alapjává vált.

---

[1] *Bán Balázs-Barna:* „Mû-archaizmus" egy mesterséges törzsi nyelv magyarítására: Louis Nowra The Golden Age című drámájának fordítása. TDK dolgozat. Csíkszereda 2026.

[2] *Bán Balázs-Barna:* Nyelvi és kulturális akadályok Louis Nowra The Golden Age című drámájának fordításában. Ingenia Hungarica X. (2025) 23–38.

A *The Golden Age* (1985) című drámája egy valós történeten alapul. Ez szerint a második világháború idején Tasmánia vadonjában felfedeztek egy családot, amely addig teljes elszigeteltségben élt a külvilágtól, és amelynek tagjai feltehetően a büntetőgyarmati fegyenctelepekről megszökött bűnözők leszármazottai voltak. Ez a törzs három generáció alatt saját nyelvet és folklórt alakított ki, amely az angol régenskorszak társadalmi és nyelvi normáira épült. A darabban Nowra egy olyan mesterséges nyelvet alkotott számukra, amely az angol nyelvnek egy torzult változata, és amelyet a szerző az ausztrál angol, a brit cockney és ír szleng elemekből épített fel. Emellett a nyelv költői obszcenitásokkal is tele van tűzdelve, hangzása ugyanakkor dallamos és ritmikus, kreativitásában hasonlítható J. R. R. Tolkien mesterséges nyelveihez.

A kutatás tágabb kontextusát a jelenleg folyamatban lévő mesteri disszertációm adja, amelynek keretében a dráma szövegében megjelenő törzsi nyelv átfogó magyarításán dolgozom. Míg a mesteri dolgozatom a teljes nyelvi univerzum rekonstrukciójára vállalkozik, jelen tanulmány célkitűzése specifikusabb. Itt három reprezentatív szövegegység részletes elemzését fogom bemutatni. E kijelölt egységek vizsgálata során a gyakorlatban demonstrálom azt a háromfázisú protokollt, amely a fordítási folyamat módszertani gerincét alkotja. A kiválasztott példák elemzése nem csupán a fordítói döntések hátterébe enged betekintést, hanem igazolja a strukturált protokoll alkalmazhatóságát e rétegzett és szomatikus nyelvi anyag célnyelvi újraalkotása során.

A továbbiakban, a tanulmány elméleti szakasza következik, ahol a nowra-i törzsi nyelv sajátosságait vizsgálom a kognitív nyelvészet és a posztkoloniális irodalomelmélet metszéspontjában.

Testesültség a posztkoloniális elméletben

Louis Nowra *The Golden Age* című drámájának legszignifikánsabb és egyben legösszetettebb aspektusa az a tudatosan szerkesztett mesterséges dialektus, amelyet a szerző a tasmániai vadonban rekedt, elszigetelten élő közösség számára alkotott meg. Ez a nyelv nem egyszerűen atmoszférateremtő eszköz, hanem a mű drámai és poétikai fundamentuma, amely a műfordító számára a legjelentősebb szakmai kihívást hordozza.

A műben megjelenő törzsi nyelv a 19. századi brit fegyencargó, az angol régenskorszak izoláltan megőrződött archaikus formái, valamint az évszázados elszigeteltség és a genetikai izoláció okozta szókincsbeli redukció hibrid, szintetikus fúziója. A dialektus funkciója túlmutat a puszta kommunikáción:

a dráma elsődleges cselekményszervező motívumaként értelmezhető, egy olyan „tudatos intervenció," amely a közösség világképét, mitologikus hiedelemrendszerét és kollektív emlékezetét artikulálja.[3]

Egy ilyen mesterséges nyelvi rendszer magyarítása során a fordító szimultán módon van jelen forrásnyelvi befogadóként és autonóm célnyelvi alkotóként. A feladat a jelentős történelmi és szociolingvisztikai szakadékok áthidalását követeli meg; Popovič (1980) elméletéből kiindulva a szemantikai azonosság helyett a stilisztikai és expresszív ekvivalencia megteremtése válik prioritássá.[4] Ebben a kontextusban a szükségszerű kreatív eltolódások a nyelvi aszimmetria feloldásának esszenciális eszközeivé válnak.

A fordítói stratégia elméleti keretét George Lakoff és Mark Johnson *Metaphors We Live By* (1980) című kognitív nyelvészeti alapműve, valamint a testesültség (*embodiment*) sematikus keretrendszere szolgáltatja. Eszerint a világot „perceptuális tapasztalataink segítségével" értelmezzük, vagyis a fogalmi rendszereink nem absztrakt, a valóságtól elrugaszkodott konstrukciók, hanem közvetlenül a testi létezésünkből és a fizikai környezetünkkel való interakcióinkból erednek.[5] Ez a szemléletmód a fordítás szempontjából azért válik meghatározóvá, mert feltételezi, hogy a nyelvi metaforák mélyén olyan pre-lingvisztikai sémák húzódnak meg, amelyek a fizikai valóság megélésén alapulnak.

A drámában megjelenő nyelv értelmezésekor kulcsfontosságúak az úgynevezett „képi sémák" (*image schemata*), amelyek olyan „ismétlődő szenzori-motorikus tapasztalatainkból jönnek létre," mint a TARTÁLY, az ERŐ vagy a KAPCSOLAT.[6] A nowra-i törzs nyelvhasználata azért válik radikálisan mássá, mert gondolkodásuk struktúrája közvetlenül ezekre az alapélményekre vezethető vissza. Ez a felismerés azt sugallja, hogy a törzs archaikus nyelvhasználata mögött a „civilizált" világtól eltérő testi tapasztalat áll, amelynek magyar nyelvű megszólaltatása nem pusztán lexikai, hanem kognitív transzpozíciót is igényel.

Ezen absztrakt sémák – kiegészülve a MOZGÁS, a RÉSZ-EGÉSZ viszony, valamint a FENT/LENT és HIDEG/MELEG ellentétpárok dinamikájával – hatékony eszközt kínálnak a nyelvi struktúra mélyebb rétegeinek feltárásához. A törzs nyelvének puszta szótári értelmezése és hiteles fordítása ugyanis lehetetlen a nyelvhasználat kognitív alapjainak feltárása nélkül, hiszen feltételezhetően

[3] *Michael Adams*: From Elvish to Klingon: Exploring Invented Languages. Oxford 2011. 2.

[4] Anton Popoviè: A môfordítás elmélete. Pozsony 1980. 14.

[5] *Kövecses Zoltán*: Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés. Replika 121-122. (2021) 50.

[6] *Kövecses, Z.*: Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban. i. m. 50.

a hosszú izoláció során a nyelvi absztrakció folyamata egy sajátos regresszión ment keresztül: a jelentésadás visszazuhant a közvetlen szenzoros tapasztalások szintjére.

Emiatt a fordítási folyamat során a döntéshozatalt folyamatos reflexió jellemzi, hiszen a fordítónak a felszíni jelentésen túl a Randaccio által is hivatkozott bassnetti mélyebb, „szöveg alatti ritmusokra" és kognitív összefüggésekre is fókuszálnia kell.[7] Az átültetés ezen módja azért válik szükségessé, mivel ez a mesterségesen megalkotott nyelv hordozza a közösség identitását, kollektív emlékezetét és mitológiáját. A kulturális kontextus és a rejtett szubtextus mélyreható megértése nélkül a törzsi nyelv a célnyelvi olvasó számára dekódolhatatlanná, a fordító számára pedig átültethetetlenné válna.

Így elmondható, hogy a törzs nyelve elválaszthatatlan a szomatikus (testi/testesült) létezéstől. A posztkoloniális irodalomelméletben Helen Gilbert (1992) rávilágít, hogy a „gyarmatosított" test a telepes társadalmakban (mint amilyen az ausztrál is) egy „végtelenül szuggesztív jel," amelyen keresztül a birodalmi alávetettség és a posztkoloniális szuverenitás feszültségei artikulálódnak.[8] Ebben az olvasatban a test önmagában beszél, és a múltbéli elnyomás sebeit hordozza, így a Nowra által alkotott dialektus nem csupán verbális, hanem fizikai-szomatikus megnyilatkozás is.

Ez a folyamat Michael Dash (1989) terminológiájával a „dis-membering" ('széttagolás') és a „re-membering" ('újraemlékezés/visszatagolás') kettősségeként írható le.[9] Míg az előbbi a kultúrák gyarmatosító birodalom általi szisztematikus elpusztítását és szétdarabolását jelöli, az utóbbi a kultúra fenntartására és helyreállítására tett kísérlet. Nowra drámájában a nyelv és a test ezen instabil kapcsolata válik központivá, a törzs mesterséges dialektusa válasz a kulturális elidegenedésre, egyfajta kísérlet a töredékes emlékezet nyelvi úton történő újraegyesítésére. Ahogy Dash fogalmaz, az elidegenedett test és a nyelvtől való megfosztottság szorosan összefonódik, így a felszabadulás kizárólag a saját „hang" – a fizikai kiáltás és a szimbolikus szó egysége – visszanyerésével válhat

---

[7] *Monica Randaccio*: Drama Translation as Textual and Cultural Transformation. In: The Cambridge Companion to Theatre Translation. Szerk. Sarah Johnston. Cambridge 2009. 146–147.

[8] *Helen Gilbert*: Post-Colonial Grotesques: Re-membering the Body in Louis Nowra's Visions and The Golden Age. SPAN: Journal of the South Pacific Association for Commonwealth Literature and Language Studies 36. (1992) o. n.

[9] *Michael Dash*: In Search of the Lost Body: Redefining the Subject in Caribbean Literature. Kunapipi 11. (1989) 20.

lehetségessé.[10] Miután a törzs többi tagja elenyészik a civilizáció fogságában, a közösség legfiatalabb női tagja, Betseb marad az elpusztított kultúra és a szomatikusan torzult nyelv egyetlen hordozója – mintegy utolsó élő TARTÁLYa. Az ő emlékezete az a „helyszín", ahol a „re-membering" végbemegy, ő az, aki a testében és a tudatában egyesül a törzs pusztulásra ítélt tudása. Betseb rituális jelenléte szimbolikus válaszként értelmezhető a gyarmatosító hatalom által véghezvitt „széttagolásra" (*dis-membering*). Ez a fellépés egyfajta kísérlet a szétroncsolt közösségi identitás nyelvi és emlékezeti úton történő újraegyesítésére. A törzs kultúrája így az utolsó túlélő lány kognitív és szomatikus emlékezetében örökítődik tovább, mintegy megtestesítve a traumatizált múlt nyelvi és testi helyreállítására irányuló törekvést.

A nyelv és a test szoros kapcsolata a tapasztalat mélyebb szintjeit tárja fel. Míg a civilizált társadalmak nyelvét áthatják az absztrakt fogalmi metaforák – amelyeket Zeiler (2010) a harmonikus és észrevétlen testi létezéshez, az „eu-appearance"-hez köt[11] –, addig a törzs nyelve a szó szoros értelmében „metafora nélküli." Számukra a test már nem a világ észlelésének transzparens médiuma, hanem egy tőlük elidegenedett, ellenséges objektum, amelyet nyelvi szinten az angol semleges nemű *it* névmással is jellemezhetünk. A test Leder (1990) fogalmával élve „dys-appearance"-ként, azaz nehézkes, fájdalmas jelenlétként telepszik rá a szubjektumra.[12] E kognitív beszűkülés magyarázza a törzsi nyelv „hiperszomatikus" jellegét, mivel a szubjektum képtelen eltávolodni a testi szenvedéstől, a kifejezési formáik nem érhetik el az absztrakció szintjét. Így az olyan komplex érzelmek, mint a gyász vagy a félelem kizárólag a „hús" közvetlen és fájdalmas tapasztalataként, nyelvi transzpozíció nélkül nyernek kifejezést.

Ez a jelenség a dráma nyelvi szövetében az absztrakciós képesség teljes leépüléseként érhető tetten, ahol a nyelv már nem a világról való gondolkodás eszköze, hanem a test „vergődésének" lenyomata. A törzs tagjai számára a nyelv nem „mutat" rá a dolgokra, hanem közvetlenül „elszenvedi" azokat. A törzsi nyelv a súlyos fizikai diszkomfort miatt egyfajta „térbeli és időbeli beszűkülést" (*spatiotemporal constriction*) eredményez, amely megfosztja a beszélőt az absztrakció képességétől.[13] Az akut fájdalom hatására a figyelem a távoli célokról és

[10] *Dash, M.*: In Search of the Lost Body. i. m. 21.

[11] *Kristin Zeiler*: A phenomenological analysis of bodily self-awareness in the experience of pain and pleasure: On dys-appearance and eu-appearance. Medicine Health Care and Philosophy 13. (2010) 4. sz. 338.

[12] *Drew Leder*: The Absent Body. Chicago 1990. 73.

[13] *Leder, D.*: The Absent Body. i. m. 73.

a jövőbeli tervekről visszakényszerül a test „itt és most" állapotára; a korábban leküzdhető távolságok áthidalhatatlanná válnak, a fájdalmas testrész pedig „idegen jelenlétként" (*alien presence*) különül el az éntől.[14]

Ez a kognitív és szomatikus bezártság a fordítási folyamatot egyfajta „nyelvi patológia" rekonstrukciójává emeli. A fordítói stratégia nem elégedhet meg a szemantikai pontossággal; a célnyelvi szövegnek is a „hipertestesültség" (*hyperembodiment*) állapotát kell tükröznie, ahol a szavak súlya és az idegenség tapasztalata dominál a transzparens érthetőség felett. A néző vagy olvasó számára a törzsi nyelvnek nem egy kényelmesen dekódolható „szép beszédet", hanem egy súlyos, fizikai akadályt kell jelentenie, amelyen keresztül közvetlenül átélhető a szereplők krízise, bizarr léte.

Ez a jelrendszer és a mögötte húzódó mitológia elválaszthatatlan a térbeli kontextustól. A tasmániai táj és az ausztrál vadon (*bushland*) nem csupán passzív háttér, hanem a nyelv „generátora" és meghatározó ereje. Turcotte (2009) elméletét követve a posztkoloniális irodalomkritika egy sajátos „kettős látást" (*doubleness of vision*) hangsúlyoz, amely az óvilági, imperiális nyelv és az újonnan tapasztalt, „fenyegető" ausztrál valóság közötti ontológiai inkompatibilitásra mutat rá. Turcotte értelmezésében az ismeretlen vadon „térbeli elnyomást" (*spatial oppressions*) és a „megsemmisüléstől való félelmet" (*fear of annihilation*) hordozott a telepesek számára, mivel nyelvük kezdetben alkalmatlan volt e szélsőségesen idegen tapasztalatok reprezentációjára. A törzs nyelve az évszázados izoláció alatt tökéletesen alkalmazkodott e könyörtelen környezethez; szókincsük a fizikai túlélés olyan elemi szenzoros tapasztalataira szűkült, mint az eső, a mocsár vagy a madárcsicsergés. A magyar fordításnak ezt a fajta nyelvi ökológiát kell tükröznie, olyan szemantikai hálót építve, amely hordozza a természet durvaságát és nyirkosságát, tudatosan elkerülve a civilizációs közeg, a polgári szalonok steril szókincsét, és helyette a „perifériku s félelem" (*peripheral fear*) nyelvi regisztereit mozgósítva.[15]

A fent vázolt elméleti, kognitív nyelvészeti és posztkoloniális keretek körvonalazása után a dolgozat a továbbiakban ezen elvek gyakorlati megvalósítására, azaz a szintetikus hibrid regiszter megteremtésének konkrét, lépésről lépésre felépülő fordítói módszertanára tér át.

---

[14] *Leder, D.*: The Absent Body. i. m. 73.

[15] *Gerry Turcotte*: Peripheral Fear: Transformations of the Gothic in Canadian and Australian Fiction. Brussels 2009. 2.

Módszertan

A dolgozat központi célkitűzése Louis Nowra *The Golden Age* című drámájában szereplő, magyar nyelven eddig még meg nem szólaltatott mesterséges dialektus lefordítása. A végleges fordítói stratégia alapját képező hibrid regiszter megalkotása nem egy egyszeri döntés eredménye, hanem egy szigorúan strukturált, háromszintű módszertani folyamat végpontja. Ez a megközelítés biztosítja, hogy a célnyelvi szöveg ne csupán intuitív megoldások és nyelvi játékok halmaza legyen, hanem a Nowra által megalkotott kognitív és kulturális háló funkcionális megfelelőjeként működjön.

E módszertani protokoll nem egy puszta elméleti felvetésként született, hanem egy többlépcsős kísérleti folyamat eredményeként jött létre, amelyben az egymást követő fázisok folyamatos javítása és átdolgozása vezetett el a végleges megoldáshoz. Az első, egy 2025-ös TDK-dolgozat keretében született kísérlet még alapvetően intuitív fordítói megoldásaimra támaszkodott, amelyeket a második szakaszban egy történeti szemléletű megközelítés váltott fel. Ez a verzió Zrínyi Miklós nyelvhasználatát, a tizenhetedik századi magyar nyelv archaikus rétegeit hívta segítségül, ám a gyakorlatban téves iránynak bizonyult, mivel olyan specifikus magyar történelmi asszociációkat emelt be a szövegbe, amelyek idegennek hatottak volna egy tasmán törzsi kontextusban. Hasonlóképpen sikertelen maradt a Walter Scott *Ivanhoe* című regényének Szinnai Tivadar-féle fordítási mintája alapján megalkotott „szintetikus archaizmus" is, amelynek emelkedett és udvarias tónusa képtelen volt hordozni a karakterek fizikai torzulásából eredő nyelvének nyers poétikáját. A 2026-os TDK-kutatásom során kristályosodott ki a jelenlegi megoldás, amely a korábbi megközelítések ötvözeteként a kreatív fordítói megoldásokat, a patinás, kikopott szavak szisztematikusan roncsolt mű-archaizmusával ötvözi, létrehozva ezzel egy tudatosan felépített hibrid regisztert.

A protokoll gyakorlati alkalmazása három egymásra épülő fázisban valósul meg. Az első szakasz a forrásszöveg fogalmainak részletes feltárására irányul, amely során e fogalmak etimológiáját és az ezekhez kapcsolható kognitív képi sémákat térképeztem fel. Ebben a fázisban olyan mérvadó források segítették a munkát, mint az *Online Etymology Dictionary*[16] és *Wiktionary*,[17] az *Arcanum Magyar etimológiai szótár*[18] és *Új magyar etimológiai szótár* (ÚESzWeb)

[16] Online Etymology Dictionary. (https://www.etymonline.com/, letöltés 2026. ápr. 14.)

[17] Wiktionary. (https://www.wiktionary.org/, letöltés 2026. ápr. 14.)

[18] Arcanum Magyar Etimológiai Szótár. (https://www.arcanum.com/hu/onlinekiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/, letöltés 2026. ápr. 14.)

adatbázisa,[19] Benkő Loránd (1976) *A magyar nyelv történetietimológiai szótára*[20] vagy éppen Kövecses Zoltán (2009) *Magyar szlengszótára*.[21] A kognitív forrástartomány sikeres azonosítása után a fordító már nem csupán egy egyszerű szótári ekvivalenst keres, hanem egy olyan, azonos testi-fizikai tapasztalatra és testesültségre épülő célnyelvi kifejezést választ, amely képes ugyanazt a zsigeri hatást kiváltani a magyar befogadóban, mint az eredeti szöveg.

Ezt az etimológiai és kognitív feltérképezést követi a második fázis, egyfajta kulturális finomhangolás és stilisztikai kódolás. Ebben a szakaszban a fordító elsődleges feladata a szöveg megtisztítása a nem kívánt történelmi interferenciáktól és a modern nyelvi maradványoktól. Itt szisztematikusan ki kell szűrnünk minden olyan kifejezést vagy fordulatot, amely túlságosan emlékeztet a magyar irodalom és történelem jól ismert elemeire, vagy éppen túl hétköznapiasan modernnek hat. Ez a „kulturális védőháló" biztosítja, hogy a magyar történeti múlt ne telepedjen rá akaratlanul is a szövegre, megőrizve ezzel a műre jellemző posztkoloniális, gótikus atmoszférát. A cél egy olyan mesterséges dialektus megalkotása, amely bár magyar szavakat használ, mégis radikálisan elidegenedik a megszokott magyar nyelvi kontextustól. Ezzel párhuzamosan ebben a fázisban történik meg a célnyelvi szöveg karakteres stilisztikai arculatának kialakítása. Ekkor épülnek be a fordításba azok a patinás szóalakok és szisztematikus nyelvi torzulások, amelyek a törzs elszigeteltségét és fizikai állapotát hivatottak tükrözni. Jó példa erre a szó eleji „h" hang következetes elhagyása. E fonetikai jelenség átültetése történelmileg is megalapozott fordítói döntés, hiszen az ausztrál angol nyelvváltozat kialakulásában meghatározó szerepet játszottak London alsóbb néposztályaiból, főként a cockney nyelvjárást beszélők köréből deportált fegyencek, akiknél a *house* helyett az *'ouse*, a *home* helyett pedig az *'ome* forma volt a természetes. Mivel a drámában szereplő törzs az 1840-es években Tasmániában rekedt elítéltek leszármazottjai, a „h" elhagyása náluk olyan történelmi „kövületté" vált, amely a civilizációtól elzárva belső szabállyá merevedett. Ezt a testesült és nyelvi leépülést támogatják a magyar célnyelvi szövegben az olyan további megoldások is, mint az „és" kötőszó „'s" alakra redukálása, a szóvégi ragok csonkítása, valamint a szavak radikális összevonása.

A harmadik, egyben befejező fázis tartalmazza a nyelvi transzfer egyik legrelevánsabb próbáját, vagyis a szöveget a térben, gyakorlatban, hangos olvasás

[19] Új magyar etimológiai szótár (ÚESzWeb). (https://uesz.nytud.hu/index.html/, letöltés 2026. ápr. 14.)

[20] *Benkő Loránd:* A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: III. kötet (Ö-ZS). Bp. 1976.

[21] *Kövecses Zoltán*: Magyar szlengszótár. Bp. 2009.

során kell ellenőrizni. Itt a beszélhetőség, a kívánt hatás megléte a fontos. Mivel a tasmániai törzs nyelve erősen a fizikai léthez kapcsolódik, amely egy archaikus szóbeli hagyományra épül, a magyar célnyelvi szövegnek is a megfelelő akusztikai brutalitással és nyers zeneiséggel kell rendelkeznie. Mindezt ráadásul úgy kell elérni, hogy az elhangzó szöveg ne zavarja meg a nézőt, és ne akadályozza meg a cselekmény befogadását. A fordítási folyamat végleges megoldásai kizárólag azok lehetnek, amelyek egyszerre képesek távolságtartóan archaikusnak maradni, ugyanakkor nyers testiséget megjelenítő kreatív megoldások, és színpadon előadható megnyilatkozások is egyben.

A háromfázisú protokoll a fordítási folyamatban

Jelen fejezetben a korábbiakban felvezetett elméleti keretrendszer és az arra épülő háromfázisú fordítói protokoll gyakorlati működését mutatom be. Tekintettel arra, hogy a darab mesterséges törzsi nyelvének teljes spektruma és a drámai szövegkönyv terjedelme meghaladja jelen tanulmány kereteit, a kutatás ezen szakasza a korpusz három legrelevánsabb, a fordítói kihívásokat leginkább sűrítő példáira szorítkozik. A kiválasztott reprezentatív szövegrészletek elemzésén keresztül, lépésről lépésre nyomon követhető az a transzformációs folyamat, amely a forrásnyelvi angol szövegből kiindulva elvezet egy javasolt végleges magyar célnyelvi megoldásig.

A következőkben bemutatott fordítási példák végigvezetnek a módszertani protokoll mindhárom állomásán. A fejezet részletesen szemlélteti, miként történt meg az egyes fiktív fogalmak mögött meghúzódó kognitív sémák és élettani hatások azonosítása (első fázis), hogyan zajlott a kulturális finomhangolás, vagyis a nemkívánatos történelmi asszociációk kiszűrése és a szintetikus archaizmus megteremtése (második fázis), végezetül pedig miként formálta a szöveg végső ritmusát és akusztikáját a hangos próba, azaz a térbeli előadhatóság ellenőrzése (harmadik fázis). Az elemzés átfogó célja annak igazolása, hogy ez a szisztematikus, a mű-archaizmust és a színházi hatást kiemelten fontosnak tartó és egyben ötvöző módszertan miként teszi lehetővé a mesterséges dialektus hiteles színpadi megszólaltatását a magyar színházi közegben.

A királyné köszönti a látogatókat

Elsőként azt a jelenetet elemzem, amely során a két ausztrál felfedező rábukkan a törzsre. Ebben a jelenetben a közösség tagjai üdvözlik, megvendégelik

a jövevényeket, bemutatkoznak nekik, majd egy rituális performansz során dramatizálják saját eredettörténetüket. Ez a közös megnyilvánulás hűen tükrözi a csoport archaikus, mégis szétesőő világképét.

A nyelvi izoláció és a társadalmi hanyatlás közvetlen lenyomata Ayre, a királyné első mondata, amely az angol régenskorszak ékesszólásának roncsolt maradványaiból építkezik:

1. „AYRE: To the greeny pallor o' thee kingspot; o' cunty goldy."[22]

A megértést a *The Golden Age* 2012-es kiadásának végén található – feltehetően a Currency Press kiadó vagy a szerkesztő által összeállított – magyarázó glosszáriumi jegyzék segíti. Ez a glosszárium kulcsfontosságú a fordítói elemzéshez, mivel rögzíti a mondat mögötti szándékolt jelentést: „Welcome to this green land fit for kings, this land rich and fertile."[23] Ez megerősíti, hogy a királyné megszólalása valóban egy rituális üdvözlés, amely egy eldugott, érintetlen „paradicsomba" invitálja a felfedezőket, ugyanakkor kijelölve a fordítás irányát is, hiszen az üdvözlésnek közvetítenie kell a szakrális vendégszeretetet.

A fordítói protokoll első fázisában a kulcsfogalmak etimológiai feltárását végeztem el. Az üdvözlés elemzésekor az első standard angol szókapcsolat, a To the… nem csupán nyelvi elem, hanem diskurzusjelölőként funkcionál. A kifejezés vélhetően olyan elegáns régenskorszaki fordulatokból erodálódott , mint a „To the [XY]'s presence, we bid you welcome!" [„A(z) [XY] jelenlétében köszöntünk benneteket!" vagy „A(z) [XY] színe előtt üdvözlünk titeket!"] vagy a „Welcome, your honour!" [„Üdvözlöm, méltóságos uram!"]. Ebben a fázisban Ayre királyné még képes megtartani a rituális keretet; a nyelvi „roncsolódás" és a tartalom csorbulása csak az ezt követő fogalmakban válik szembetűnővé. A fordítói elemzés során az alábbi képi sémák azonosíthatók a szerkezetben, FORRÁS-ÚT-CÉL séma (SOURCE-PATH-GOAL SCHEMA), ahol a *to* elöljárószó hordozza ezt a dinamikus struktúrát, amely egy kiindulópontot (FORRÁS), egy mozgásirányt (ÚT) és egy végpontot (CÉL) feltételez. Ez a séma teremti meg a szakrális és fizikai kapcsolatot a beszélő (Ayre) és a környezete (a felfedezők) között.

Az üdvözlés középső szakasza a szöveg legösszetettebb része; a szerkesztői glosszárium értelmezése szerint a szakasz jelentése: „green land fit for kings." A nyelvi rétegek elemzésekor látható, hogy míg a *greeny* kifejezés az „-y" melléknévképzővel még a standard angol logikát követi, a *pallor* fogalma már beemeli a betegség és a romlás képzetét. A szó etimológiája a középangol *pallour*-ig

[22] *Louis Nowra*: The Golden Age. Sydney 2012. 30.

[23] *Nowra*, L.: The Golden Age. i.m. 107.

(„sápadtság, fénytelen fakóság"), illetve a latin *pallere* („sápadtnak lenni") tövéig vezethető vissza.[24] A magyar „sápadtság" jelentéstartalom itt tehát nem csupán színtelenséget, hanem egyfajta dekadens állapotot is rögzít. A *greeny pallor* kifejezésben a SKÁLA (SCALE) séma érvényesül, amely a skála pozitív végén az életet szimbolizáló élénk színek állnak. A *pallor* („sápadtság") ezen a skálán a vitalitás drasztikus hanyatlását, a negatív irányú elmozdulást jelöli.

A mondat második fele, az *o' thee kingspot* (a szerkesztői glosszárium szerint: „land fit for kings"), a törzsi nyelv belső logikájának és stilisztikai kettősségének legtisztább példája. A szerkezetben elsőként a fonetikai redukció jelensége figyelhető meg, az *of* elöljárószó mássalhangzójának elhagyása (*o'*) a törzsi nyelvre jellemző „spórolást," a nyelvi struktúrák egyszerűsödését tükrözi. Ezzel szemben a *thee* névmás használata különösen izgalmas feszültséget teremt. Bár a 19. századi archaikus nyelvben ez a „téged/neked" névmás volt, Ayre beszédében nem nyelvtani funkciót tölt be, hanem az ékesszólás látszatát keltő stíluselemként funkcionál. Ez a jelenség a fiktív nyelv egyik alappillére: az emelkedettnek ható formák továbbélése egy olyan közegben, amelyből az eredeti jelentéstartalmak már kivesztek.

A *kingspot* egy kreatív szószerkezet, amely a király (*king*) és a folt/hely (*spot*) fogalmait ötvözi. Az olvasó számára ez a fúzió kettős jelentést hordoz, hiszen jelölhet egy méltóságteljes helyszínt (a királyhoz méltó birtokot), de utalhat egy testi elváltozásra (kiütésre, sebre vagy fekélyre) is.[25] Amikor Ayre kiejti e szavakat, a nézői recepcióban a fenséges ország képe helyett egy morbid módon lebomló táj jelenik meg. A *kingspot* esetében a TARTÁLY (CONTAINER) séma jelenik meg, a táj (vagy maga a völgy) mint TARTÁLY, amely befogadja a közösséget. Azonban a séma itt „kifordul": a spot jelenthet térbeli tartályt (helyet), de testi fekélyt is. A táj mint TARTÁLY felszínén megjelenő „király-folt" így a belső tartalom (a törzs egésze) kóros elszegényedését és biológiai erózióját teszi láthatóvá a határon (a föld felszínén vagy a bőrön).

Az üdvözlés záróakkordja, az *o' cunty goldy* (a glosszárium szerint: „this land rich and fertile") végleg lebontja a standard nyelvet. Itt a nyelvi redukció már nem csupán fonetikai, hanem a fogalmak fizikailag egymásba olvadnak. A kifejezés legizgalmasabb eleme a *cunty* szó, amely a szövegkörnyezetben a „ez az ország/vidék" jelentést hordozza. A szó írott formája ugyanakkor elkerülhetetlenül tartalmazza a *cunt* obszcén szóalakot. A szó etimológiai háttere a középangol *cunte/queynte* formákig, illetve a germán *kuntā* tőig vezethető

[24] (https://www.etymonline.com/search?q=pallor, letöltés 2026. ápr. 14.)

[25] (https://www.etymonline.com/search?q=spot letöltés 2026. ápr. 14.)

vissza.[26] Míg a standard modern angol nyelvben ez az egyik legvulgárisabb tabuszó, a törzsi nyelvhasználatban ez a vulgáris forma kiejtésben feloldódik, és a szó fonetikai rokonságba kerül a country („ország/vidék") fogalmával, így a „tisztátalan" és a „szent" (a haza/föld) fogalmi körei egymásba csúsznak. Ayre beszédében a termékeny völgy/haza képe szomatizálódik, a föld nem csupán „tartalmazza" az életet, hanem egy síkba kerül a női nemi szervvel mint befogadó üreggel. Míg a civilizált nyelvben a völgy/haza/ország egy földrajzi TARTÁLY, itt ez a képzet testté válik. A TARTÁLY már a női test nyers belseje, ahol a belső, a külső és a határvonal egysége megbomlik. Ezen séma mellett a HASADÉK/ELKÜLÖNÜLÉS (SPLITTING/PART-WHOLE) séma is megjelenik, hiszen Ayre számára a táj nem sima felület, hanem „vágásokkal" teli, amely előkészíti a dráma későbbi központi tételét: „The circle is burst." vagyis „Everything is broken."[27] A világ csak egy hasadék, amelyen keresztül az élet és a fájdalom ellenőrizetlenül áramlik.

Emellett a *goldy* melléknév az értéket és gazdagságot hordozza, megtartva a melléknévképzési mintát. Amikor a *cunty* és a *goldy* fogalmai összekapcsolódnak, Ayre az ÉRTÉK-SKÁLA (VALUE-SCALE) két szélsőségét – a legnyersebb biológiai húst és a legnemesebb fémet – emeli egy szintre. Ez a nézőben esztétikai zavart, egyfajta oximoront kelt: a szakrális és a profán közötti határvonal végleg elmosódik.

A kognitív sémák és az etimológiai háttér feltárása után a fordítási stratégia a törzsi kifejezések magyar megfelelőinek kialakítására irányul. A cél egy olyan célnyelvi regiszter létrehozása, amely hordozza a törzsi nyelv 19. századi archaizáló és patinás nyelvhasználatát, de közben érzékelteti a forrásszöveg redukált, artikulálatlan hangzását is. A rituális keret (*To the...*) szerkezetére olyan rámutató mondatkezdésre van szükség, amely megőrizheti a FORRÁS-ÚT-CÉL sémát, illetve a köszöntés szakrális értékét. Az én fordítási javaslatom az „Ezen...-ra" vagy „Ímhol...-ra," ahol a -ra/-re rag hordozza az irányultságot, míg az „ímhol" vagy „ezen" megteremti a 19. századi ünnepélyes keretet.

A táj leírása (*greeny pallor*) a SKÁLA-séma mentén működik, amely ebben a kontextusban az életerő fokozatos elvesztését, a környezet fizikai és biológiai hanyatlását modellezi. A fordítás során olyan megoldást kerestem, amely képes érzékeltetni ezt a negatív irányú elmozdulást az életteli zöldtől a kóros színtelenségig. Javaslatom „smaragdos sápatag" vagy a „zöldes homályság." A választott „sápatag" kifejezés történeti hitelessége kiemelkedő, hiszen már

[26] (https://en.wiktionary.org/wiki/cunt, letöltés 2026. ápr. 14.)

[27] *Nowra*, L.: The Golden Age. i.m. 38. 109.

1842-ből van rá adat, így illeszkedik a dráma idősíkjához, egyben a szó archaikus csengése emeli a szöveg stílusát.[28]

A *kingspot* fogalmára (TARTÁLY-séma), a „király-hely" vagy „király-folt" megoldásait javaslom. A *spot* szó helyszínként és testi sebként való kettős értelmezése miatt a „hely" vagy „folt" a legadekvátabb. A *thee* („tenéked/nékedött") archaikus formák ugyancsak emelnék a célnyelvi szöveg stílusát, viszont elhagyásuk indokolt lehet a kijelentés jobb ritmusa érdekében.

A paradicsomi állapot leírásakor (*o' cunty goldy*) a fordító legnehezebb feladata a HASADÉK séma és az ÉRTÉK-SKÁLA közötti feszültség, azaz a nyelvi tabu reprezentációja. Ebben a kontextusban a kérdés már nem csupán lexikai, hanem kulturális: vajon a „kulturált" színpadi közegben megengedett-e egy ennyire durva „c-bomb" szleng kiejtése? Hiszen az angol nyelvben a *cunt* az egyik legerősebb obszcenitás, így a fordításban is olyan kifejezést kell találni, amely képes a nézőt ugyanígy kizökkenteni a komfortzónájából. A fordításban a vulgáris argókifejezés alkalmazása nem egy öncélú provokáció, hanem a forrásmű alapvető funkciójának megőrzése. Ha a fordítás finomítana (például „vágat" vagy „rés" szavakkal), éppen a jelenet lényege veszne el, hiszen ez pont az a feszültség, amit a civilizált felfedezők és a nézők/olvasók éreznek a törzs „szentségtelen" udvariassága hallatán.

A kortárs drámairodalomban a drasztikus nyelvi formák alkalmazása akkor megengedett és szükséges, ha azok szerves világépítő funkcióval bírnak. Nowra darabjában ez a nyelv a közösség genetikai és szellemi romlásának hordozója; a fordításnak tehát láthatóvá kell tennie azt a „hasadékot," ahol a rituális udvariasság és a nyers biológiai létezés összeér, ehhez elengedhetetlen a forrásnyelvi obszcenitás erejének megőrzése. A „cunt+y" esetében a sokkoló hatást egy funkcionálisan egyenértékű, célnyelvi tabuszóval kell kiváltani. Javaslatom a „pina" kifejezés, amely bár bizonytalan eredetű, de már az 1700-as évek óta dokumentált a magyar nyelvben.[29] Ez a szó etimológiailag és stilisztikailag is közelebb áll a forrásszöveghez, mint más leíró jellegű, eufemizáló megoldások, például: „vágat" vagy „rés." Itt a „picsa" szó használata kerülendő, mivel annak modern, urbánus szleng-asszociációi megtörnék a törzsi nyelv izolált, archaikus jellegét.

A köszöntés záró momentumában a *goldy* kifejezés aktiválja az ÉRTÉK-SKÁLA sémáját, azonban ennek működése alapvetően más a civilizált és a törzsi nézőpont felől nézve. A külső szemlélő számára az „arany" fogalma metaforaként

[28] Benkő, L.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. i. m. 483.

[29] Benkő, L.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. i. m. 197.

funkcionál; a paradicsomi állapotot, a szakrális értéket és a romlatlan gazdagságot jelképezi, vagyis a néző/olvasó számára az arany a legnemesebb minőséggel azonosítható. Ezzel szemben a törzs tagjai számára a nyelv metaforamentes és szomatizált. Számukra az arany nem jelkép, hanem a táj konkrét fizikai tulajdonsága. A közösség tagjai nem a gazdagság elvont fogalmára gondolnak, hanem a körülöttük lévő, tapintható, fényes és sárga anyagra. A magyar „arany" szavunk ősi, ugor kori örökség,[30] amely a törzs nyelvében nem szimbolikus értékként, hanem fizikai valóságként – csillogó, sárga anyagként – jelenik meg. Emellett, a drámában a *goldy* (vagyis „golden") jelentésmezeje kitágul, a „fényes/értékes" réteg mellett a *fertile* („termékeny") konnotáció is megjelenik benne.

Az első fázis célja egy logikai váz és a fogalmak kognitív sémáinak rögzítése. Ebben a szakaszban a következőképpen fogalmazhatjuk meg a törzsi nyelv szó szerinti célnyelvi változatát:

1.a. Oda az zöldes halvány a néktek királyhelyre; az arany pina-ország.

A fordítási folyamat második fázisában a nyers szerkezetet (1.a.) kulturális finomítással egészítjük ki, melynek célja egy hiteles törzsi hibrid regiszter megteremtése. Az etimológiai adatok alapján olyan kifejezéseket emelünk be, amelyek a darab fiktív idejében (19. század) már léteztek, illetve kritikus szempont a modern, urbánus konnotációk következetes kiszűrése is. A patinás szóhasználat biztosítja a szöveg „időkapszula" jellegét, tükrözve a külvilágtól elzárt közösség nyelvi elszigeteltségét. A törzs szellemi és fizikai bezártságát a fordítás tudatos grammatikai redukciókkal idézi fel. Mindemellett, a célnyelvi forma kialakításakor döntő szempont a testesültség (*embodiment*) jelenléte, a választott szavaknak hűen kell tükrözniük a törzsi nyelv szomatizált jellegét. A folyamat eredményeként létrejövő fordítási javaslat (1.b.) így hangzik:

1.b. Ímhol smaragdos sápatag néktek királyhelyre; 's arany pina-völgy.

A célnyelvi forma belső logikáját az „Ímhol" rituális kezdőforma indítja, míg a „smaragdos sápatag" a zöld szín és a beteges halványság ötvözete. A „néktek királyhelyre" szerkezetben a névmás archaizált, és a „'s arany pina-völgy" kifejezésnél a grammatikai rövidítés ('s) fizikailag is összetapasztja a két testi valóságot jelképező fogalmat, egyetlen hús-vér valóságként jelenítve meg. Az itt kiválasztott szavak mentesek az anakronisztikus, furcsa, városi és hasonló megfogalmazástól, mindegyik szó, kifejezés a 19. században már ismert, így e fiktív törzs is felhasználhatja azokat.

[30] https://uesz.nytud.hu/index.html?uuid=abfd0401-7c44-1014-a8d2-ae24c20aeb7e, letöltés 2026. ápr. 14.)

A fordítási folyamat harmadik fázisa, a hangos próba (avagy a „színpadi akusztikai teszt"), rávilágít a fordítás egyik nagy csapdájára: a papíron jól mutató, patinás szöveg a színpadon néha „túl szépnek" vagy túl irodalminak hathat. Itt a cél egy roncsolt regiszter megalkotása, ahol a nyelvi elemeknek hordoznia kell ezt a romlást (elharapott szóvégek, összeolvadó magánhangzók). Íme a végleges változat (1.c.) és annak elemzése:

1.c. Ím'ol smaragd 'omály' néktek királyhely; 's arany pina-vő'gy.

E változat legfőbb erénye a szisztematikus hangtani torzítás alkalmazása, amely a törzs szellemi és fizikai leépülését közvetíti: az „Ím'ol" és az „'omály" szavakban a „h" hang következetes elhagyása jelenik meg. Ezek a „h-" kezdőhang nélküli alakok a szöveg későbbi pontjain is szigorúan követik a felállított torzulási szabályokat, ezáltal hűek maradnak a forrásnyelvi szöveg szándékoltan elmosódott megfogalmazásához. Az „'omály'" szó végén megjelenő aposztróf akusztikai összeolvadást jelöli a „homály s néktek" szókapcsolatban; ez az elfolyó, artikulálatlan hangzás hatékonyan segíti a színpadi beszédet, amely érzékelhetővé teszi a közösség elszigetelt és hanyatló állapotát. Az eredeti *cunty goldy* kifejezésben a country és a cunt fonetikai összetétele a földet és a női testet egyetlen egységbe vonja össze. A magyar változatban a „pina-vő'gy" szóösszetétel ezt a TARTÁLY sémát teszi explicit módon szomatikussá. Itt a „völgy" már nem egy absztrakt földrajzi alakzat, hanem egy nyers, biológiai „befogadó üreg". Ez a megoldás sikeresen közvetíti a törzs „hipertestesült" világképét, amelyben a külvilág (a táj) és a saját testük határai fájdalmasan összemosódnak.

A királyné megtestesült monológja

Az elemzés következő szakaszában a néző/olvasó egy arisztokrata teadélután bizarr és ellentmondásos szertartásába nyer betekintést. Mielőtt azonban Melorne, a közösség legidősebb férfitagja megosztaná ünnepélyes pohárköszöntőjét, a közösség matrónája, Ayre egy rövid, de annál sűrűbb monológban reflektál saját testi állapotára és helyzetére. Ez a részlet a „hipertestesültség" és a testi diszkomfort nyelvi leképezésének példája, ahol a világ és a fájdalom határai végleg elmosódnak:

2. „AYRE: [smiling] I bunter t' the windy sheet, t' the arsemine o' the world. Breathe a vein, breathe a vein. [Shaking her head] Olcers an' 'ellpain. [Tapping her chair] Starry, shiny, cunty dell o' me world."[31]

[31] *Nowra*, L.: The Golden Age. i.m. 31.

Az ehhez a részlethez kapcsolódó magyarázó szövegrész így hangzik: „I sometimes feel I am fluttering in the wind, or other times I am at the bottom of the world. Have a rest, take it easy. Ulcers and hellish pain. This chair is the shining centre of my world."[32]

A fordítási folyamat alapozó fázisában feltárom a kulcsfogalmak etimológiai hátterét: megjelenik a *bunter* kifejezés, amely vulgáris jelentésben prostituáltat vagy „rongyszedő nőt" jelöl, ugyanakkor a kifejezés alapjául szolgáló *bunt* ige jelentése („lökni, ütni")[33] a kognitív nyelvészet felől nézve a KÉNYSZER (FORCE) és a MOZGÁS (MOTION) képi sémáit aktiválja.

A monológban szereplő *windy sheet* fordulat a standard angolban „szélfútta lepedőt, vásznat" jelöl, azonban a törzsi nyelv roncsoltsága mögött a *winding sheet* („halotti lepel") fogalma is megjelenik.[34] Ez a nyelvi áthallás a TARTÁLY-séma sötét, végzetes változatát aktiválja, a lepel itt már nem csupán egy ruhadarab, hanem a testet teljesen bezáró, végzetesen fojtogató burok, amely a fizikai elmúlás közelségére utal. A fordítás során e két réteg egyidejű érzékeltetése a cél, melyre a „szél-lepel" vagy a „halott-vászon" kifejezések kínálhatnak megoldást.

A *t' the arsemine o' the world* kifejezésben: az *arse* („fenék, ülep") és a *mine* („bánya, tárna") szavak szokatlan összetétele jelenik meg, ahol az etimológiai gyökerek az óangol *ærs* és a protogermán *arsaz* alakokon keresztül a legősibb altesti valóságot rögzítik.[35] Míg a „bánya" fogalma ebben a kontextusban kettős jelentésű: egyfelől egy „ásott üreg," amely értéket rejt (visszautalva az „arany"-ra), másfelől viszont itt a sötétséggel és az altesti funkciókkal kapcsolódik össze, aktiválva a TARTÁLY és a HASADÉK képi sémáit. Ehhez kapcsolódik egy erőteljes kognitív metafora is, amely el van rejtve a szövegben és a törzsi nyelvben: A VILÁG EGY TEST. Ayre és a törzs számára a környezet nem egy absztrakt táj, hanem egy hatalmas organizmus altesti nyílása, a „világ ürege", amely a LENT/FENT (UP-DOWN/HIGH-LOW) skála abszolút mélypontját jelöli ki. A fordítás során a „világ segg-bányája" vagy „ülep-tárnája" megoldások hűen tükrözik ezt a képet, de mivel a forrásszövegben ez a fogalom csupán egyszer fordul elő, itt lehetőség nyílik kreatívabb, más testi szóösszetételek alkalmazására is. Ilyen megoldás lehet a „fa'rák" (a far és a rák szavak összetétele), amely egyszerre hordozza az altesti megközelítést és a fekélyes, pusztító burjánzás képzetét.

---

[32] *Nowra*, L.: The Golden Age. i.m. 107.

[33] (https://en.wiktionary.org/wiki/bunter, letöltés 2026. ápr. 14.)

[34] (https://en.wiktionary.org/wiki/winding_sheet, letöltés 2026. ápr. 14.)

[35] (https://en.wiktionary.org/wiki/arse, letöltés 2026. ápr. 14.)

A *breathe a vein* kifejezés feltárása egy archaikus orvosi szakkifejezéshez vezethető vissza, amely a törzsi rituálék részeként nyeri el új értelmét; a *vein* („véna") a latin *vena* („csatorna, ér") szóból ered, az érvágás művelete (*to breathe a vein*) pedig a vértől való „megkönnyebbülést" jelenti.[36] Ebben a nyelvi képben az ÁRAMLÁS képi sémája dominál, azonban a drámai kontextusban a lélegzés (*breathe*) és a véráramlás közvetlen összekapcsolása azt sugallja, hogy a törzs világában a levegővétel is olyan nehézkes és fájdalmas folyamat, mint egy nyílt seb kezelése vagy a vér kieresztése. A fordítási megoldás keresésekor érdemes kihasználni a magyar nyelv etimológiai sajátosságait, miszerint a lélegzik és a lélek szavak közös finnugor tőre vezethetők vissza,[37] így a lélegzetvétel nemcsak biológiai, hanem spirituális aktusként is értelmezhető. Itt a „lélе'kezz ért" vagy a „lehelj eret" típusú megoldásokat lehetne felhasználni.

Az *olcers an' 'ellpain* kifejezésben a SZENNYEZŐDÉS (CONTAMINATION) és a HASADÉK képi sémái válnak meghatározóvá, amelyek a királyné testi és környezeti valóságának romlottságát mutatják be. Az *ulcer* („fekély") etimológiája az ófrancia *ulcere* és a latin *ulcus* („seb") szavakra vezethető vissza;[38] Ayre világában a táj nem csupán esztétikailag taszító, hanem biológiailag is gennyedző és „törött" entitásként jelenik meg. A fordítás során ezt a nyers állapotot olyan kifejezések adhatják vissza, mint a „fekélyek," a „sebek," a „pokol-kín" vagy az „ördög-kín," amelyek megőrzik a fizikai szenvedés és a környezeti pusztulás közötti szoros szomatikus kapcsolatot.

A monológ záróakkordja (*starry, shiny, cunty dell o' me world*) egy rímelő, rituális halmozásra épül, amelyben a *starry* („csillagos") és a *shiny* („fénylő") kifejezések az ÉRTÉK-sémát és egy szent emelkedettséget közvetítik. Ebbe a sorba ékelődik be a *cunty* kifejezés, amely megtöri az áhítatot, és testesíti Ayre monológját. A *dell* („rejtett völgy") mint táji elem itt a TARTÁLY és a KÖZÉPPONT (CENTER-PERIPHERY) sémák hordozójává válik: a kifejezés etimológiája a középangol *delle*, illetve az óangol *dell* alakokig nyúlik vissza,[39] melyek eredeti jelentése „mélyedés," „völgy" vagy „üreg." Ayre számára így a világ közepe (*me world*) nem egy absztrakt pont, hanem egy női nemi szervhez hasonlóan védett, sötét és nedves mélyedés, ahol a táj és a biológiai létezés határai végérvényesen elmosódnak.

Az első szakasz lezárásával megfogalmazhatjuk a törzsi nyelv szó szerinti célnyelvi változatát:

---

[36] *Noah Porter*: Webster's Revised Unabridged Dictionary. Springfield, MA. 1913.

[37] (https://uesz.nytud.hu/index.html?uuid=c1358c8f-7c44-1014-a8d2-ae24c20aeb7e, letöltés 2026. ápr. 14.)

[38] (https://en.wiktionary.org/wiki/ulcer, letöltés 2026. ápr. 14.)

[39] (https://en.wiktionary.org/wiki/dell, letöltés 2026. ápr. 14.)

2.a. AYRE: (elmosolyodva) Én lökődök a szeles lepelhez, a világ segg-bányájához. Lélegezz egy eret, lélegezz egy eret. (Megrázza a fejét) Fekélyek és pokol-fájdalom. (Megveregeti a székét) Csillagos, fényes, pina-völgy hazája az én világomnak.

A fordítási folyamat második szakaszában központi feladat a forrásszöveg patinás szóhasználata és a nyelvi roncsoltság közötti feszültség megteremtése. A nyers, szószerinti megközelítést (2.a.) érdemes olyan kreatív megoldásokkal gazdagítani, amelyek a fizikai észlelést helyezik előtérbe: a „lökődés" absztrakt fogalmát hangutánzó igékre kell cserélni, mint a „zökken," „huppan," „zöttyen" vagy „zsuppan," amelyek a törzsi lét nehézkességét és a test székbe való csapódását is közvetíti. A lélegzés és az érvágás (*breathe a vein*) kettősségét olyan archaikus metaforákkal oldhatjuk meg, mint a „kiereszteni a gőzt," „levegőt adni az érnek" vagy a „kifújni az eret," tükrözve a törzsi közeg fojtogató mivoltát. A pokol (*hell*) főnév fordításakor érdemes lehet a démon vagy ördög szavakat is bevonni, amelyek célnyelvi nyereségként is szolgálhatnak. Egy patinásabb megközelítés így nézhet ki:

2.b. AYRE: (elmosolyodva) Zöttyenek halotti-vásznothoz, világ segg-bányájához. Nyiss utat az érnek, nyiss utat az érnek. (Megrázza a fejét) Fökélyek s ördög-kín. (Megveregeti a székét) Csillagos, fényes, pina-völgy hazája az én-világomnak.

A fordítási folyamat harmadik fázisában a szöveg egyfajta „hangos próbán" esik át, amely során a roncsolt nyelvi megoldások elnyerik végső formájukat. Ebben a szakaszban a cél a beszélt nyelv fizikai valóságának előtérbe helyezése, pontosabban a törzs tagjaira jellemző gyenge artikuláció érzékeltetése a célnyelven. Ezt a hatást a mély és hosszú magánhangzók tudatos kerülése, illetve a szóvégi és szóeleji csonkítások teszik lehetővé, amelyek hűen tükrözik az angol forrásszöveg fonetikai elkopását (például az *and* vagy az *of* kötőszavak elharapását). Kiváló példa erre a „halotti" melléknév helyett alkalmazott „'alotti" forma lehet: a szóeleji „h" elhagyása nemcsak patinás, archaikus színezetet kölcsönöz a szövegnek, hanem kiejtéskor megspórolja a hehezetes hangot is. E hang megformálásához ugyanis olyan nagy levegővételre és nyitott torokra lenne szükség, amellyel a fizikailag leépült karakterek már nem rendelkeznek. Ezáltal a fordítás közvetíti a nehézkes, fájdalmas törzsi levegővételt és a széteső testi állapotot közvetlen akusztikai élménnyé teszi:

2.c. AYRE: (elmosolyodva) Zöttyenek 'alotti-vásznoth', e' világ segg-bányájá'oz. Nyissz utat az érnek, nyissz utat az érnek. (Megrázza a fejét) Fökély 's ördög-kín. (Megveregeti a székét) Csillo'-villo', pina-vő'gy 'azaja az én-világom'.

Ayre monológjának célnyelvi változata a testesült nyelv rekonstrukciója; a roncsolt fonetika, a szűkített artikuláció és a szakrális-obszcén metaforák együttesen kényszerítik a befogadót arra, hogy ne csak értse, hanem fizikailag is érzékelje a törzs világképét. A forrásszöveg *starry, shiny* (csillagos, fényes) jelzőit a célnyelvi „csillo'-villo'" megoldásra váltottam fel, amely hangutánzó, rímelő és játékos jelleget ad a törzsi kijelentésnek.

Az öregember pohárköszöntője

Az elemzés utolsó szakaszában a drámai cselekmény egy rituális csúcspontját, a koccintás jelenetét vizsgálom. Ez az a momentum, amelyben a törzs legidősebb tagja, Melorne a megvendégelt felfedezők tiszteletére emeli poharát. A megszólalás nem csupán egy társadalmi gesztus, hanem a törzs belső hierarchiájának és szakrális hagyományainak végső, elhaló megnyilatkozása:

3. „MELORNE: [thickly] Fer skilly we gobble in awe."[40]

A glosszáriumban ez így jelenik meg: „For this food we thank you and will eat it with the proper respect."[41]

Az első fázisában megjelenik a *fer* az angol *for* eltorzított, kiejtés szerinti írásmódja, amely a brit vagy déli dialektusokra jellemző; a fordításban ezt a funkciót talán az elharapott, röviden ejtett „'ért" vagy „'szért" formákkal adhatjuk vissza.

A *skilly* fogalma (a *skillygalee* rövidülése) etimológiailag a börtönökben és gályarabság idején osztott híg zabkását jelöli.[42] Kognitív szempontból itt a TARTÁLY-séma aktiválódik, amelyben a kása az életben maradáshoz szükséges, a testbe kerülő minimális anyag. A fordítás során a jelentés az alábbi két irányba mozdulhat el: a „lötty" vagy „moslék" szavak a törzs nyomorúságát és az étel silány minőségét hangsúlyozzák; míg az „étek" vagy a „kása" használata a glosszáriumban megjelölt tiszteletet és a hálaadást emeli be a szövegbe.

A *gobble* egy hangsúlyos hangutánzó szó, amelynek jelentése „mohón, hangosan falni"; ez a MOZGÁS/KÉNYSZER korábban is használt kognitív sémát rejti. Ez a túlélési ösztön egyfajta nyers, kontrollálatlan megnyilvánulása. Megoldás a célnyelvben a „tömünk," „falunk" vagy „habzsolunk" kifejezések lehetnek.

A kijelentés az *in awe* fordulattal zárul, amely a legmagasabb rendű tiszteletet, a félelemmel vegyes ámulatot jelöli. Ez a LENT/FENT skála érzelmi

[40] *Nowra*, L.: The Golden Age. i.m. 32.

[41] *Nowra*, L.: The Golden Age. i.m. 107.

[42] (https://en.wiktionary.org/wiki/skillygalee, letöltés 2026. ápr. 14.)

csúcspontjait tartalmazza, ahol az evés maga a „lent," a testi szükséglet, ezzel szemben az áhítat pedig a „fent," amely a transzcendencia felé mutat. Itt egy oximoron érvényesül, ahol a nézőnek/olvasónak egyszerre kell éreznie az éhség fizikai sürgetését és a rituális fegyelmet. A fordításban tehát az áhítat vagy hódolat fogalmának feltétlenül meg kell maradnia, egyben ügyelve a szótagszám és ritmika megőrzésére is:

3.a. Ezért a kosztért falunk áhítattal.

A második fázisában fel kell ismernünk, hogy a „koszt" vagy „étel" kifejezések túlságosan polgáriak, a modern fül számára hétköznapiak, így képtelenek közvetíteni a törzs civilizációtól elszakadt, archaikus regiszterét. Amennyiben a rituális jelleget kívánjuk erősíteni, a szókincs megválasztásakor az „étek" vagy „eledel" szavak használata javasolt, míg a fizikai degradáció és a nyomor hangsúlyozására a „lötty" vagy „moslék" megoldások bizonyulnak alkalmasabbnak. Bár a „kaja" mint alternatíva felmerülhetne, alkalmazása ellen szól az, hogy szorosan kötődik kortárs szlenghez, amely megtörné a darab izolált, időtlen világát:

3.b. Ez éteké' beffalunk áldatta'.

Itt az „éteké'" kifejezésben az „-ért" rag szóvégi elkopása rejlik, amely egyben megpróbálja visszaadni a forrásszöveg *fer* (vagyis „for") alakját. A *befalunk* szóban a mássalhangzó megkettőzése (*ff*) a mohó, szinte állatias rágást és nyelést imitálja, a „gobble" ige nyers konnotációját adja vissza. Az „áldatta'" pedig az *áhítattal* vagy *áldattal* szavak roncsolt változata. A harmadik részben a pohárköszöntő előadhatóságának javítása volt a cél:

3.c. É' löttyé' hasit tömünk áhíttatva'.

Az elemzés utolsó példája Melorne pohárköszöntőjének egy másik lehetséges, még radikálisabb magyar változata, amely a törzsi lét fenntartásának elemi kényszerét ragadja meg. Ez a mondat magába sűríti a „mű-archaizmus" és a kognitív sémák találkozásának minden tanulságát. A forrásszöveg *gobble* igéjét itt a „hasit tömünk" kifejezés váltja fel. Ez a megoldás a kognitív nyelvészetben a testet mint üres, kitöltendő TARTÁLYT azonosítja. Az étkezés itt már nem társadalmi rítus, hanem a has (mint biológiai központ) mechanikus „feltöltése", amely elhatárolódik a civilizált „vacsorázni" vagy „étkezni" fogalmaktól. A „lötty" szó alkalmazása a *skilly* megfelelőjeként a legalacsonyabb minőségű táplálékot jelöli. Ezt állítja szembe a fordítás az „áhíttatva'" (áhítattal) kifejezéssel, amely megőrzi az archaikus tőalakot és a rituális pátoszt. Ez a szakrális–profán feszültség teremti meg azt a bizarr, gótikus atmoszférát, amelyben a törzs hálát ad a legnyomorúságosabb életfeltételekért is. A mondat rövid, pattogó lüktetése

(„É' löttyé'...") az öregember nehézkes légzését és a szavak fizikai „elkopását" modellezi. A szóvégi csonkolások nem esetlegesek: a nyelv eróziója itt a közösség fizikai és kulturális hanyatlásának közvetlen akusztikai bizonyítéka.

Következtetések

A jelen kutatás rávilágított arra, hogy a műfordítás – és ezen belül specifikusan a színműfordítás – folyamata jóval összetettebb művelet a kizárólagos nyelvi átkódolásnál. A munka során igazolást nyert az az alapvetés, miszerint a színműfordítás nem merülhet ki a puszta szótárazásban: a drámai szöveg ugyanis csak akkor válik élővé, ha a színpadon, elhangozva is maradéktalanul „működik." Mivel a dráma egyszerre írott műalkotás és színpadi előadás alapanyaga, a fordítónak a szemantikai pontosságon túl a szöveg funkcionális beszélhetőségét is garantálnia kell. Ez olyan akusztikai és ritmikai megoldások alkalmazását követeli meg, amelyek biztosítják a darab azonnali, zsigeri befogadását és megértését a néző/olvasó számára.

Louis Nowra mesterséges törzsi dialektusa a nyelvi leépülés és a kulturális túlélés különös emlékműveként funkcionál. Ezt a kettősséget – a civilizációtól való elszakadást és a rituális nyelvfoszlányokba való kapaszkodást – a magyar változatnak is tükröznie kellett. E feladat megoldásához a puszta fordítói intuíció vagy megérzés kevésnek bizonyul. A hiteles megszólaltatáshoz egy módszertanilag megalapozott, mesterségesen patinás, de történelmileg semleges regiszter kidolgozására volt szükség. A választott megközelítés lehetővé tette a szöveg elidegenítését anélkül, hogy a nézőben nem kívánt magyar történelmi asszociációkat keltett volna (például egy létező, élő tájszólás képzetét). A cél nem a honosítás, hanem egy olyan izolált nyelvi közeg létrehozása volt, amely belső logikával rendelkezik, de kívül esik a magyar nyelvjárási térképen. A kidolgozott „mű-archaizáló" protokoll alkalmazása biztosította, hogy a befogadó ne egy ismerős nyelvi változatot, hanem egy torzulásokkal teli, zárt világ hangját hallja. Ez a módszer biztosította a forrásszöveg kognitív hatásának sikeres átültetését. A megalkotott nyelvi világ magyarítása így túllépett a hagyományos transzferfolyamaton, és valójában célnyelvi nyelvteremtés (*glossopoeia*) volt.

A magyar nyelv agglutináló jellegét kihasználva a fordítás nem szegényebb, hanem bizonyos rétegeiben gazdagabb is lett, lehetőséget adva a szomatikus (testi) jelentéstartalmak elmélyítésére. A munka során több esetben is jelentéstöbblet jött létre, amely még hangsúlyosabbá tette a Nowra által megalkotott nyelvi világ brutalitását. A korábban elemzett „hasit tömünk" kifejezés például

nem csupán az étkezés tényét közli, hanem a test éhségét és a „tartály-funkciót" helyezi a fókuszba. Egyik kedvenc megoldásom, a „nyissz eret" kifejezés, amely a magyar nyelv hangutánzó erejét kihasználva teszi átélhetővé a törzs testi valóságát. A vizsgált példák igazolták, hogy a fordítónak is képi sémákban kell gondolkodnia ahhoz, hogy ne csak a szavakat, hanem a szerző által megcélzott kognitív hatást is hűen közvetítse.

A jelen kutatás egy átfogóbb tudományos munka alapkövét képezi. További célkitűzésem Louis Nowra *The Golden Age* című drámájának teljes kidolgozott módszertanon alapuló műfordítása. Terveim szerint a mesteri disszertációm keretében ezt a munkát fejlesztem tovább, különös figyelmet fordítva a forrásnyelvi képi sémák és a kialakított célnyelvi hibrid regiszter összehasonlító elemzésére.

Kolovity Edina

Hertelendyfalva nyelvi jövője – Chat GPT egy székely faluban

Bevezető

Belgrád közelében található Hertelendyfalva, amely Vajdaság legdélebbi olyan települése, ahol ma is jelentős számban élnek magyarok a szerbek és szlovákok mellett. A falu ma már Pancsova városrésze. A helyi bukovinai székely származású közösség számos kihívással néz szembe. A magyar nyelvű oktatás a közelmúltig csak negyedik osztályig volt biztosított, ezért sok szülő gyermekét szerb osztályba íratta. Ezzel összefüggésben az egyik kutatási kérdésem az volt, hogyan tudja a közösség megőrizni magyar identitását szerb környezetben.

A kisebbségi közösségek nyelvhasználatának kutatása különösen érdekes, hiszen a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem az identitás, a kulturális örökség és az összetartozás egyik alapja is. Ez a szórványban élő magyar közösségeknél még hangsúlyosabb, mert a többségi nyelvi környezet folyamatosan hatással van a mindennapi nyelvhasználatra.

Hertelendyfalván a magyar nyelv használata sokszor tudatos döntés eredménye. A családoknak nap mint nap mérlegelniük kell, mikor melyik nyelvet használják, ugyanis a közösség tagjai egy olyan kétnyelvű környezetben élnek, ahol a magyar és a szerb nyelv más-más szerepet tölt be. Kutatásom célja annak feltárása volt, hogy milyen nyelvhasználati szokások figyelhetők meg a faluban, milyen generációs különbségek vannak jelen, milyen szerepe van a családnak a nyelv továbbadásában, és hogyan kapcsolódik össze a nyelvhasználat a mesterséges intelligenciával.

Módszertan

A kutatást az Újvidéki Egyetem szabadkai székhelyű Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar Kultúrakutató Műhely tagjaként végeztem. A kutatásom

mentorai a műhely tanárai voltak: Vukov Raffai Éva (nyelvész), Fehér Viktor (néprajzkutató), illetve megboldogult Raffai Judit (néprajzkutató) tanárnő, akik 2017 óta végeznek kutatásokat és szerveznek hallgatói terepmunkákat az Al-Duna Műhely keretében (lásd erről)[1]. Nemrégiben Beke Ottó (MI kutató) is becsatlakozott. 2024 és 2026 között hat alkalommal jártunk a terepen. Mindegyik alkalommal három-három napot tartózkodtunk a faluban.

A tanulmány terepmunkára és félig strukturált interjúkra épül. Kutatásom alapját kvalitatív módszerrel végeztem, amely lehetővé tette, hogy az interjúalanyok véleményét mélyebben megértsem. Mélyinterjúkat és fókuszcsoportos interjút is készítettem. A félig strukturált interjúk előre megtervezett tematikák mentén haladtak (médiahasználat, vallás, nemzeti identitás, nyelvhasználat, tapasztalatok, hiányérzetek és igények a médiában, mesterséges intelligencia használata, nyelvtanulás az MI-vel, tájszólás).

Az adatközlők kiválasztása nem véletlenszerűen történt. Az első terepmunka során egy kulcsadatközlő segített a kapcsolatok kialakításában, később pedig a helyi Petőfi-ösztöndíjas Soós Bálint támogatását is igénybe vettem. Több résztvevőt ajánlások útján értem el, ami a hólabdamódszerhez hasonlítható. A bizalom kiépítése kulcsfontosságú volt, mert ez nagyban befolyásolta a válaszok őszinteségét. A nem véletlenszerű mintavételem 36 főből áll. A mintavétel nem reprezentatív. A terepmunkák alkalmával készíthettem új, illetve kiegészítő interjúkat is.

A jelen tanulmány egy átfogóbb többéves terepkutatás részeredménye. A teljes kutatás több tématerületet ölel fel, és korábban már több publikáció is született belőle[2]. Megjelenés alatt áll a Létünk tudományos folyóiratban az *„Én nem nézek híradót" – A magyar nyelv szerepe az identitás és médiahasználat alakulásában Hertelndyfalván* című tanulmány, illetve 2026 márciusában bemutattuk akultúrakutató műhely kötetét, a *Határ, Identitás, örökség: Terepjegyzetek az Al-Dunáról* című kiadványt. E tanulmány ezekkel ellentétben a nyelvhasználat és a mesterséges intelligencia kapcsolatára koncentrál. Fontos hangsúlyozni, hogy az itt bemutatott eredmények még nem tekinthetők lezárt következtetéseknek, inkább egy folyamatban lévő vizsgálat első tapasztalatai, részeredményei, amelyeket a későbbiekben még bővíteni fogok.

Vizsgálatom foglalkozik a digitális korszak egy új jelenségével, méghozzá a mesterséges intelligencia használatával. Az utóbbi években az AI-alapú

[1] *Németh Ferenc–Vukov Raffai Éva–Raffai Judit–Fehér Viktor: Székelykeve néprajzi, nyelvészeti és művelődéstörténeti kutatásának áttekintése. Évkönyv–Tanulmánygyűjtemény (2021) 190–206.*

[2] *Kolovity Edina*: „A fiatalok egyre ritkábban beszélnek magyarul" – Hertelendyfalva mindennapi nyelvi dilemmái. Bácsország – Vajdasági honismereti szemle 114. (2026) 50–55.

alkalmazások, gondolok itt a chatbotokra és fordítóprogramokra, egyre inkább a mindennapi információszerzés, a szövegalkotás és nyelvi segítségnyújtás részévé váltak. Különösen igaz ez a fiatalabb generációra, akik rutinosabban mozognak a digitális térben, ezért a kutatás során hét tizen- és huszonéves fiatallal készítettem külön interjút AI témában.

A vizsgálódás egyik központi kérdése, hogy a fiatalok milyen célokra használják a mesterséges intelligenciát? Fordításra, tanulásra, szövegírásra, információkeresésre vagy nyelvi ellenőrzésre? További kérdés, hogy milyen nyelven fordulnak ezekhez a rendszerekhez: magyarul, szerbül vagy más nyelven, illetve hogy az AI használata segíti-e a magyar nyelvhasználatot, vagy bizonyos helyzetekben inkább helyettesíti-e azt. Ugyancsak vizsgálni fogom a jövőben, hogy megjelenik-e a helyi tájszólás az AI-val való kommunikációban, illetve hogy a standardizált digitális nyelvhasználat milyen hatással lehet a helyi nyelvi formák fennmaradására.

A tanulmány célja, hogy rávilágítson a nyelvmegőrzés fontosságára. A nyelv ma már nemcsak a családban, az iskolában vagy a közösségi intézményekben használható, hanem a digitális világban is, a mesterséges intelligenciát beleértve. Hertelendyfalva példája jól mutatja, hogy a kisebbségi nyelvhasználat jövőjét ma már a technológiai folyamatok is nagymértékben alakítják.

Reményeim szerint kutatási eredményeim összevethetőek más országokban élő, hasonlóan kétnyelvű magyar családoktól nyert adatokkal, s ezzel hozzájárulhatok ahhoz, hogy átfogóbb képet kapjunk a magyar kisebbségekről szerte a világban.

Hertelendyfalva eredete, rövid története

Ahhoz, hogy megérthessük a bukovinai székelyek sorsát, először röviden át kell tekintenünk a székely nép eredetét, a madéfalvi veszedelem előzményeit, lefolyását és következményeit, valamint Hertelendyfalva történetét.

A 18. században a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc leverése után Erdély elveszítette önállóságát, és az Osztrák Birodalom részeként végvárrá vált. A császári vezetés, különösen Székelyföldön, katonai megerősítésre törekedett, és a határőrséget zsoldosok helyett telepes katonákkal kívánta megoldani. Az addigi önkéntes toborzást kényszersorozás váltotta fel, ami nagy ellenállást váltott ki a székelyek körében. 1763-ban Mária Terézia Siskovics József altábornagyot küldte a rend helyreállítására. Siskovics erőszakos módszerei, köztük a székely családtagok megfélemlítése, fokozta a feszültséget. 1764 januárjának első napjaiban a havasokra üldözöttek és a háromszékiek is megérkeztek

Madéfalvára. Siskovics tudomást szerzett a madéfalvi gyűlésről. Vízkereszt napjának kora hajnalán gyalogos katonasággal, huszársággal és tüzérséggel bekerítették Madéfalvát, majd rászabadította a császári katonaságot az alvó székelyekre. Több mint kétszáz székely meghalt, sokan pedig a befagyott Olt folyón menekültek. Sokan a veszedelem után Moldvába kerültek, ahol a bojárok olcsó munkaerőként használták ki őket.[3]

A millenniumra készülődő Magyarországon László Mihály képviselő röpiratokban élesztette fel a visszatelepítés gondolatát. Végül 1882 végén országos mozgalom indult meg a bukovinai székelyek visszatelepítése érdekében, amely alkalmat adott az Al-Duna szabályozására is.[4]

A bukovinai székelyek 1883 előtt jobbára öt faluban: Andrásfalván, Józseffalván, továbbá Fogadjisten, Istensegíts és Hadikfalva településen éltek, kitéve a helyi románság asszimilációjának. Később három székely települést alapítottak, ebből kettő, Hertelendyfalva és Sándoregyháza Torontálban létesült. A harmadik, Székelykeve a szomszédos Temes vármegye része lett.[5]

Március 30-án indult meg a „modern népvándorlás". Összesen 2200 fő; 1150 férfi, 1050 nő és gyermek indult el új hazát keresni. Vonattal és szekérrel jöttek, majd Szegedtől hajón Pancsováig. A második hullámmal mintegy 900-an érkeztek, majd az aratás végeztével újabb 150 andrásfalvi család.[6]

Hertelendyfalva bemutatása a jelenkorban

Hertelendyfalva olyan település, ahol a jelen csak a múlt felől érthető meg. A falu története nem helyben kezdődik, a bukovinai székelyek ideérkezése mögött kényszerű vándorlás, erőszakos megszakítások és újrakezdések sora áll. Ahogyan a falubeliek is mondják, sok mindent túlélt a népük, erősek és büszkék.

Hertelendyfalván ma három etnikai csoport él együtt. A többnyelvű közösségek nemcsak nyelvileg, hanem kulturálisan, vallásilag is heterogén. A lakosság naponta szembesül a többnyelvűség és a multikulturalizmus, a kétnyelvűség és a bikulturalizmus jelenségeivel[7]. Hertelendyfalván, míg korábban többséget

[3] *Márton Ildikó*: A bukovinai székelyek története. Intézeti Szemle 23. (2001) 1–2. sz. 135–139.

[4] *A. Sajti Enikő*: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában, 1941. (Nemzetiségi füzetek 6.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 1–37.

[5] *Gyémánt Richárd: Torontál vármegye „első emberei" a dualizmus korában (1867–1918). Aracs, a délvidéki magyarság közéleti folyóirata XVIII. (2018) 2. sz. 92–111.*

[6] A. Sajti Enikő: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában, 1941. (Nemzetiségi füzetek 6.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 4.

[7] *Göncz Lajos: A vajdasági magyarság kétnyelvûsége, nyelvpszichológiai vonatkozások. In: KASSAI*

képeztek, mára kisebbségbe kerültek a magyarok, számuk drasztikusan csökkent az elmúlt időszakban. Annak ellenére, hogy a magyar nyelvű oktatás megszűnt, a közösség kulturális élete továbbra is élénk. 1961-ben létrejött a Tamási Áron Székely–Magyar Művelődési Egyesület, amely a mai napig meghatározó szerepet tölt be a falu mindennapjaiban. Az egyesület számos programot szervez, mint például népdalkórust, tánccsoportot és kézműves foglalkozásokat, amelyek hozzájárulnak a hagyományok ápolásához és a közösség összetartásához. Érdemes kiemelni az egyesülethez kapcsolódó mesemondót, Lőcsei Antalt, aki a határon túl is ismert.

Egy 2023-as Pannon RTV-tudósítás hírül adta, hogy nem indul magyar nyelvű osztály a Testvériség-Egység Általános Iskolában. Az egyedüli magyar családból származó gyermek szülei arról beszéltek a híradóban, hogy a gyermekük megérti a szerb nyelvet, de nehézséget fog okozni a tanulásnál, hogy egyelőre magyarul gondolkodik a kislány (URL1)[8].

Mivel Hertelendyfalva 1946-ban Pancsova város része lett, ezért a városrészre vonatkozó lakosságszámot az alábbi adatokkal lehet szemléltetni: 1991-es adatok szerint Hertelendyfalván 5928 lakos élt, ebből magyar 1922 fő (32,52%), szlovák 944 (15,89%), szerb 2150 (36,24%), egyéb 912 (15,35%)[9]. A 2022-es népszámlálási adatok szerint Pancsovának, amelyhez Hertelendyfalva is tartozik, jelenleg 115.454 lakosa van, melyből 2412 fő magyar nemzetiségű.[10]

Az anyanyelv és az identitás meghatározása

Az anyanyelv az a nyelv, amelyen az ember legelőször megtanult beszélni, amelyen rendszerint gondolkodik, amelyet, mint számára a legközelebb álló nyelvet, a családi körben és a magánéletben a legszívesebben használja. Az anyanyelv mint kifejezés arról tanúskodik, hogy a nyelvközösség saját nemzeti nyelvéhez nemcsak racionálisan kötődik, hanem mély érzelmi kapcsolat is fűzi hozzá.[11]

ILONA (szerk.): Kétnyelvûség és magyar nyelvhasználat. MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET, Bp. 1995. 15.

[8] Pannon RTV Ünnepélyes fogadtatás az elsősöknek Hertelendyfalván https://pannonrtv.com/rovatok/onkormanyzatok/unnepelyes-fogadtatas-az-elsosoknek- hertelendyfalvan [2025.06.04.]

[9] *Nagy Sívó Zoltán: A főváros árnyékában. A vojlovicai székelyekről, másodízben. 2003. 107–123.*

[10] Republièki zavod za statistiku Srbije: Nacionalna pripadnost: Popis stanovništva, domaæinstava i stanova 2022. – Podaci po opštinama i gradovima. Beograd 2023. 40. (www.publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234001.pdf, letöltés 2025. júl. 1.)

[11] *Homišinová Mária:* Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció: etnikai folyamatok magyarországi kisebbségi családokban. (Kisebbségi monográfiák 6.), Bp. 2008. 42.

Az anyanyelv az a nyelv, amelyet legjobban ismerünk, amelyet leggyakrabban használjuk, valamint amellyel azonosítjuk magunkat, bár Göncz Lajos kutatásában kifejti, hogy ami a kétnyelvűséget illeti, a legújabb irodalomban a két- és többnyelvűséget tekintik természetes állapotnak, és az egynyelvűséget kezelik szokatlan, kivételes jelenségként, mivel a Föld lakossága több mint felének a két- vagy többnyelvűség valamilyen formája jelenti a megszokott nyelvi környezetet[12].

Navracsics Judit megjegyzi, hogy a legtöbb állam területén legalább egy nemzeti kisebbség él, így az állam területén lakóknak egy része kétnyelvű. A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van arra, hogy a kisebbségi nyelvüket használják közösségükben, legyen saját médiájuk, szervezeteik, sőt, vallási szertartásokat és anyakönyvezéseket is folytathatnak az általuk választott nyelven[13].

Azonban nem egyértelmű, hogy ki tekinthető kétnyelvűnek. Vannak, akik mindkét nyelv minden készségét birtokolják, míg mások csak értik és olvassák, de nem beszélik vagy írják az egyik nyelvet. Sok kisebbségben élő ember például csak orálisan használja a kisebbségi nyelvet, mert az iskoláztatás kizárólag a többségi nyelven történik. Ez felveti a kérdést: ők kétnyelvűnek számítanak-e? A kétnyelvűség kialakulásának több útja van: történhet kisebbségi helyzet, bevándorlás vagy ideiglenes migráció, iskolai oktatás vagy családi nyelvhasználat révén. Jelen kutatásban a kétnyelvűség alapja a kisebbségi lét, amely meghatározza a közösség mindennapi kommunikációját és identitását[14]. Kétnyelvűség az, amikor két nyelvet rendszeresen használunk, és kétnyelvűek azok az emberek, akiknek a mindennapi életben szükségük van mind a két nyelvre, vagy többre[15].

A kutatás során jól kivehető volt, hogy akik napi szinten használják a szerb nyelvet, sőt jobban is beszélik, mint a magyart, azok nem feltétlen kommunikálnak otthon magyarul a gyermekükkel. Ezért fontos megvizsgálni a nyelvcserét befolyásoló tényezőket is, mivel ezek alapvetően befolyásolhatják a gyermekek nyelvi fejlődését és a két nyelv közötti kapcsolatot. A nyelvcserére hatással lehetnek a családi környezet, a társadalmi elvárások, az iskolai környezet és a közösségi interakciók is. Bartha Csilla megállapította, hogy nyelvi szempontból

[12] *Göncz Lajos: A vajdasági magyarság kétnyelvûsége, nyelvpszichológiai vonatkozások. In: KASSAI ILONA (szerk.): Kétnyelvûség és magyar nyelvhasználat. MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET, Bp. 1995. 15.*

[13] *Navracsics Judit: Egyéni kétnyelvûség. (Alkalmazott Nyelvészeti Mesterfüzetek 3.)* 29.

[14] i.m 13.

[15] i.m 11.

minden olyan kétnyelvű kisebbségi beszélőközösség veszélyeztetett, amelyben eredeti nyelvüket a szülők már nem adják át gyermekeiknek, függetlenül attól, hogy az adott nyelvet a nyelvközösség tagjai még anyanyelvként használják-e[16]. Ezért mérvadó az anyanyelven való tanulás elősegítése, hiszen az oktatás alappillére a kisebbségi nyelvmegőrzésnek. Ha a többségi nyelven való rendszeres kommunikáció már a családon belül is megjelenik, az iskola önmagában nem képes meggátolni e folyamatot[17].

Francois Grosjean a kétnyelvűséget úgy tekinti, mint „egységes egészt, ami nem osztható könnyen két külön részre. Két nyelv együttélése és állandó kölcsönhatása a kétnyelvű egyénben különálló, de teljes rendszert alkot.[18] "A sporthoz fordul hasonlatért, és a kétnyelvűt a gátfutóval hasonlítja össze. A gátfutó olyan sportoló, aki egyesíti magában azokat a tulajdonságokat, amik jellemzők a rövidtávfutóra és a magasugróra. Az atlétikában külön versenyszámokat rendeznek gátfutásból, tehát egy önállóan létező, elismert sportág. Senkinek sem jut eszébe összehasonlítani a gátfutót akár a rövidtávfutóval, akár a magasugróval[19].

Ez a megközelítés különösen találó a vajdasági magyar közösség esetében, ahol a kétnyelvűség jellemzően nem vegyes házasságokból fakad, hanem magyar családokban szocializálódott egyének esetében jelenik meg. Nem arról van szó, hogy két nyelvet külön-külön birtokolnak, hanem inkább úgy, hogy egy egységes nyelvi rendszerük van, amely két nyelvből épül fel. Őket inkább a Grosjean-féle holisztikus kétnyelvűség írja le. Azonban nem szabad a kétnyelvűséget és az identitást összevegyíteni. A kétnyelvűség a nyelvi képességekre utal, az identitás a kulturális hovatartozást tükrözi. Ha az identitásról van szó, akkor a kétkultúrájúság a releváns kategória, nem pedig a kétnyelvűség. Ha a kisebbségben élők megértik ezt a tényt, akkor sokkal szívesebben vállalják fel kétnyelvűségüket. Nem fogják magukat másodrendű állampolgárnak érezni, felszabadítja őket az az érzés, hogy képesek két vagy több nyelven kommunikálni, és erre büszkék lesznek[20].

---

[16] *Bartha Csilla: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. In: Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Magyar Kisebbségi Könyvtár sorozat. 57.*

[17] i.m 60.

[18] *Grosjean, François*: Another View of Bilingualism. In: *Advances in Psychology* 83. (1992) 51–62.

[19] *Navracsics Judit: Egyéni kétnyelvûség. (Alkalmazott Nyelvészeti Mesterfüzetek 3.)* 11.

[20] i.m 12.

A Chat GPT-ről röviden

A mesterséges intelligencia térnyerése az élet minden területén érzékelhető, az 1950-es évektől folyamatosan fejlődő technológia legtöbbek számára észrevétlenül, fokozatosan került be a hétköznapi életbe is. A 2022 őszén „berobbanó", Open AI által piacra dobott Chat GPT megjelenésével felgyorsultak az események, egyre több információhoz jutunk a MI működésével kapcsolatban. Ezekre a változásokra minden terület reagált, országonként eltérő mértékben és gyorsasággal[21].

A ChatGPT egy mesterséges intelligenciával vezérelt chatbot, amelyet az OpenAI fejlesztett ki és 2022 novemberében jelent meg. Hatalmas érdeklődést váltott ki a kortárs chatbotokhoz képest kivételes válaszminősége miatt. A Chat GPT különféle feladatokra használható, beleértve a szöveggenerálást, gépi fordítást, tartalomjavítást, problémamegoldást, összefoglalást, nyelvtani javítást és kérdések megválaszolását. A chatbot társalgási módon működik, és a felhasználó által beírt minden egyes kérdésre válaszol. A természetes nyelvi folyamatok (NLP) mélytanulási modelljén, a GPT-3.5 testvérmodellen alapul. A válaszok azonban valószínűségszámításokon alapulnak, ami azt jelenti, hogy azonos kérdések minden alkalommal eltérő válaszokat eredményezhetnek, és a válasz minősége a kérdéstől függően változhat. A modell megfelelő információkkal való ellátása növeli a kívánt válasz megszerzésének valószínűségét[22].

Ami a nyelvfordítást illeti, a GPT-4 segítségével pontosabb és hatékonyabb nyelvfordítási modellek fejleszthetők, amelyek több nyelv között képesek szöveget fordítani. ChatGPT több nyelvet támogat, így természetes beszélgetési élményt képes teremteni[23].

Mit jelent ma székely magyarnak lenni Vajdaságban?

A kétnyelvűség Hertelendyfalván a mindennapi élet természetes, hiszen a közösség tagjai a magyar és a szerb nyelvet egyformán használják. Míg a magyar

[21] *Zábrátzky Éva:* Az MI oktatásának szükségessége. Különleges Bánásmód – Interdiszciplináris folyóirat / Special Treatment Interdisciplinary Journal 11. (2025) 2. sz. 65.

[22] *Kim, Sunyoung – Shim, Joobo – Shim, Jaechang*: A Study on the Utilization of OpenAI ChatGPT as a Second Language Learning Tool. Journal of Multimedia Information System 10. (2023) 1. sz. 80.

[23] *Baktash, Jawid Ahmad – Dawodi, Mursal*: GPT-4: A Review on Advancements and Opportunities in Natural Language Processing. Journal of Electrical & Electronics Engineering 2. (2023) 4. sz. 548–549.

nyelv elsősorban a családi szférában jelenik meg, addig a szerb nyelv a hivatalos ügyintézés, az oktatás, a munkavállalás és a tágabb környezet nyelveként működik. A terepmunka során világossá vált, hogy a nyelvválasztás sok esetben tudatos mérlegelés eredménye, amelyet a beszédhelyzet, a résztvevők személye és a kommunikáció célja határoz meg.

A kódváltás a közösségben spontán történik. Több adatközlő is arról számolt be, hogy amennyiben magyar nyelvű társalgásba szerb anyanyelvű személy kapcsolódik be, a beszélgetés nyelve automatikusan szerbre vált. N8 adatközlő ezt így fogalmazta meg: „*Na most mivel például a testvéremnek a felesége szerb, akkor szerbül kell előtte beszélni, mert ő akkor megsértődik, sőt akkor ő félreül.*" Ez jól mutatja, hogy a kisebbségi közösség tagjai gyakran alkalmazkodnak a többségi nyelvhez. Azonban, ha egy közösség fokozatosan a többségi nyelvet kezdi előnyben részesíteni, akkor a kisebbségi nyelv visszaszorul.

A kutatás során az is kirajzolódott, hogy a magyar nyelv használata sok családban tudatos nyelvmegőrző stratégiákhoz kapcsolódik. Több szülő hangsúlyozta, hogy gyermekét magyarul szeretné nevelni, még akkor is, ha a gyermek szerb nyelvű intézménybe jár. N8 adatközlő elmondta, hogy otthon kizárólag magyarul beszélnek, és figyelmezteti gyermekeit, ha egymás között szerbül szólalnak meg. Mint fogalmazott: „*Otthon a házban magyarul beszélünk… Ha megfogom őket, hogy egymás közt szerbül beszélnek, akkor figyelmeztetem őket.*"

Edina: – *Akkor a szerb nemzetiségű férjeddel már három éve házasok vagytok? Ha lesz családotok, milyen nyelven szeretnéd, hogy tanuljon a gyermeketek?*

N26: – *Úgy ahogy én, magyarul és szerbül is. Édesanyámmal magyarul, édesapámmal szerbül beszéltem.*

Edina*: – És ha iskolába indítanátok?*

N26: – *Szerbül gondolom, mert nem is lesz magyar osztály. De ha az én gyermekem szertne magyarul tanulni, én azt megengedném neki, meg a férjem is megengedné neki.*

Ugyanakkor a magyar nyelv átadását nehezíti az oktatás helyzete. Több interjúalany is kiemelte, hogy a magyar nyelvű oktatás korlátozott lehetőségei miatt a szülők gyakran szerb tannyelvű iskolát választanak, mivel úgy érzik, ez kedvezőbb továbbtanulási és munkaerőpiaci esélyeket biztosít. Az, hogy a közelben nincs magyar nyelvű középiskola, hosszú távon hozzájárulhat a nyelvcsere folyamatához.

Ezt a tendenciát jól szemlélteti F3 adatközlő véleménye is, aki szerb nyelven végezte tanulmányait, és úgy fogalmazott: „*Én már nem tudnék magyarul továbbtanulni.*" Elmondása szerint a szerb nyelv dominál a kommunikációjában,

magyar nyelvű üzeneteit pedig gyakran fonetikusan írja le. Ezt a gyakorlatot a szerb helyesírásból, „piši kako čitaš" (írj úgy, ahogy olvasol) vette át.

A szerb nyelv a digitális és intim szférában is érzékelhető. Több adatközlő említette, hogy telefonját, számítógépét vagy közösségi médiafelületeit szerb nyelvre állította be. Emellett beszélgettünk még arról is, hogy többben a Facebookra milyen nyelven posztolnak. F10-es 19 éves alany például azt mondta, hogy mivel a barátai inkább szerbek, ezért szerbül posztol mindenhova. N20-as családanya azonban arról számolt be, hogy ő mindkét nyelven posztol*: „Mi a férjemmel közösen használjuk a profilunkat... Volt, hogy szerbül írtam a posztot, de volt, hogy magyarul, és akkor egyik ismerősünk ezért panaszkodott, a másik meg azért. Így kompromisszum, hogy most mindkét nyelven is írom, így mindenki érti.*"

Ez arra utal, hogy a szerb nyelv a technológiai környezetben is domináns szerepet tölt be, ami hosszabb távon befolyásolhatja a magyar nyelv mindennapi használatát és az anyanyelvhez való kötődést. A nyelvi lojalitás a közösség tagjainak érzelmi és kulturális kötődését jelenti saját nyelvükhöz, például hogy a család tudatosan ragaszkodik a magyar nyelv használatához.

N7 és N23-as alanyok arról is beszámoltak, hogy a magyar nyelvűeket hátrányos megkülönböztetés érte a munkahelyükön, ami erőteljesen illusztrálja azt a helyzetet, hogy a nyilvános szférában a többségi nyelv dominál. Ez hosszú távon hozzájárulhat a nyelvcsere folyamatához, hogy a magyar nyelv sok családban csak a privát szférában őrződik meg. N23-as alany ködődése a magyar nyelvhez: *„Olyan gyönyörű a magyar nyelv, hát a világon nincs még egy ilyen. Ültem egy váróteremben, férjem az orvosnál, s ki volt téve egy csendélet a falon, s ülök és nézem s mondom magamban, hogy szerbül „mrtva priroda". Majd mondom magyarul, hogy csendélet. Ebben a szóban mennyi gyönyörűség benne van.*"

N16-os interjúalany számára is a presztízsnyelv a kisebbségi nyelv: *„Hát, hogy úgy érezzen, hogy magyar a szívében, mert másképp nem tudom, hogy hogy mondjam, mert hogyha nem úgy gondolkozunk, akkor ha nem érzi azt, hogy neki a magyar nyelv, a magyarsága többet jelent, akkor ottan nem kell beszélni többet róla. Azt érezni kell, hogy magyar valaki.*"

F8-as alany ragaszkodik a magyar identitásához: *„Az, hogy székely magyarság nekem egy büszkeség és tudunk elég sokat a leszármazottjainkról: Andrásfalváról, Józseffalváról. A madéfalvi történettől tudjuk a mai napig. Az 1883-as idetelepedést Thomka Károly tiszteletes úr vezetésével. Főleg a 90-es évekbeli háború megtette a magát és sokan külföldre költöztek a nyugodtabb élet vagy a megélhetőség miatt. Nem sok fiatal maradott, de a fiatalok még őrzik a hagyományokat, annak ellenére, hogy az iskolánk satnya.*"

Edina: – *Mit jelent a szerb nyelv és a magyar nyelv számára? Melyiken álmodik és számol?*

F8: – *A szerb nyelv érzelmileg csak annyit jelent, hogy ide tartozunk, hogy ezen a nyelven tudunk értekezni, intézni a dolgokat, de a szívemhez mégis a magyar kötődik, így magyarul gondolkodok és álmodok.*

Göncz kutatása alapján négy olyan meghatározó kritérium emelhető ki, amelyek segíthetnek az anyanyelv pontos meghatározásában. Elsőként érdemes kiemelni, hogy anyanyelv az, amit elsőnek elsajátítottunk, amit felkészültség szempontjából a legjobban ismerünk, amely a nyelvhasználat gyakoriságát illetően a legtöbbet használt nyelv, valamint az a nyelv, amellyel valaki azonosul, amellyel valaki mások szemében azonosítható. Összességében az a nyelv, amelyen álmodunk, gondolkodunk, számolunk, verset vagy naplót írunk[24].

A kutatás során markáns generációs különbségek rajzolódtak ki a nyelvhasználat területén. Míg az idősebb korosztály tagjai mindennapi kommunikációjukban ragaszkodnak a magyar nyelvhez, addig a fiatalabb generáció életében a szerb nyelv sokkal hangsúlyosabb szerepet tölt be. A terepmunka során több alkalommal megfigyelhető volt, hogy a fiatalok egymás között gyakran szerbül beszélgetnek. N3-as alanytól meg is kérdeztem, hogy ennek mi az oka*: „Megszoktuk, hogy szerbekkel lógunk, és néha elfelejtjük, hogy nem velük vagyunk, és megszokásból beszélünk szerbül egymás között is.*" A baráti közeg nyelvválasztása ezek szerint különösen mérvadó, hiszen a nyelvi szocializáció egyik legerősebb terepe a velünk egyidős csoportok.

Ezzel szemben az idősebb generáció számára a magyar nyelv nem pusztán kommunikációs eszköz, hanem érzelmi és identitásbeli értéket hordoz magával. Többen hangsúlyozták, hogy ahol csak lehetőségük van rá, magyarul beszélnek, és sajnálattal látják, hogy a fiatalok egyre ritkábban használják anyanyelvüket egymás között. Egy idős adatközlő elmondta, hogy rendszeresen rászól a fiatalokra, amikor szerbül beszélnek, és arra biztatja őket, hogy magyarul kommunikáljanak. Ez a magatartás jól mutatja az idősebb nemzedék nyelvi lojalitását, valamint a nyelv átadásával kapcsolatos felelősségérzetét. N7-es alany: *„Többen vannak már mások a faluban, mint a magyarok. A magyar iskolát elvesztettük, és most például a gyerek, aki elsős kellene, hogy legyen és magyar, sok szülő nem akarja, hogy egyedül üljön a padban. Ő a padban ült volna négyszer negyvenöt percet. Most majd a padban ül a cigányokval, a nepálokval. Nem szólom meg, mert az enyimek is elmentek innen. Én csak akarom mondani, hogy*

[24] *Göncz Lajos: A vajdasági magyarság kétnyelvûsége, nyelvpszichológiai vonatkozások. In: KASSAI ILONA (szerk.): Kétnyelvûség és magyar nyelvhasználat. MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET, Bp. 1995.*

a régi öregek, hogy gondolkoztak, ahogy ma a fiatalok nem. Szerintem a jövőben nem lesz magyar nyelv fejlődés. Magyar nyelv lesz, vagy névről is lesz magyar, de nem fogják feltétlen beszélni a magyart. A faluban is a leánykák nem székely magyararosan beszélnek már."

F4*: „Az én időmben két magyar osztály is volt ám. Egy osztály szerb, és egy osztály szlovák. És voltunk vagy 25-en egy osztályban magyarok. Ma meg semmi.*"

N7: *„Sajnálom a falunkat, mert sok bele lett fektetve az egyesületbe. Felépítettük a művelődési házat, de minek ez, ha most nem él?... Én egy fiút a nyáron úgy megorroltam, hogy a gyerek gondoltam, hogy többet nem is fog köszönni. Miért kell, hogy székelységet elveszítse, hogy úgy akarjon élni, ahogy a többi?"*

Az idősebb interjúalanyok körében gyakran megjelent a jövő miatti aggodalom is. N23-as úgy véli, hogy ha a jelenlegi tendenciák folytatódnak, néhány évtized múlva alig maradnak magyarok Hertelendyfalván, akár teljesen eltűnhetnek. A nyelvhasználat visszaszorulását összekapcsolták a kivándorlással, a vegyes házasságok növekvő számával, valamint a magyar nyelvű oktatás hiányával. Számukra a magyar nyelv fogyatkozása egyben a közösség gyengülését is jelenti.

A fiatal adatkezelőket megkértem, hogy értékeljék saját nyelvtudásukat. A legtöbben azt válaszolták, hogy egy szinten beszélik mindkét nyelvet, de volt két olyan alany, aki azt mondta, hogy szerbül jobban tud, N24*: „A magyar nyelvet, ha magamnál értékelem, akkor 8-at mondok, a szerbre pedig 10-et, mert azt jobban tudom.*"

N26: *„Én a magyarságom nem tudom neked szavakban kifejezni. Nekem ez egy nagyon szép, nagyon jó dolog. Nekem a magyarság značin. De nekem szerbül könnyebb beszélni, mert osnovniba 5. osztálytól szerbül tanultam, most a férjem is szerb, szerb a munkahelyem, édesapámmal is szerbül beszélek. De a férjem tanulgat magyarul, néha magyar zenét is hallgat, ha nem vagyok mellette.*"

Habár magyarnak vallják magukat, mindennapi nyelvhasználatukban a szerb nyelvet többet használják. Az, hogy többen a szerb nyelvtudásukat magasabbra vagy ugyanannyira értékelték, arra a nyelvcsere kezdődő folyamata adhat okot. A megszólalásában megjelenő spontán kódváltás szintén azt jelzi, hogy a két nyelv folyamatosan kölcsönhatásban van egymással.

A generációs különbségek tehát nem csupán eltérő nyelvhasználati szokásokban mutatkoznak meg, hanem a nyelvhez való viszonyban is. Míg az idősebbek számára a magyar nyelv megőrzendő addig a fiatalabbak számára a szerb nyelv gyakran a mindennapi boldogulást jelenti.

A mesterséges intelligenciahasználat a fiatalok körében

A ChatGPT bevonása ebbe a tanulmányba azért indokolt, mert a nyelvhasználat ma már nem vizsgálható kizárólag a család, az iskola vagy a helyi közösség keretei között. A kutatás arra keresi a választ, hogy a mesterséges intelligencia a nyelvmegőrzés eszköze lehet-e, hogy a fiatalok mire és milyen gyakorisággal használják a MI-t. Hertelendyfalva példája különösen értékes ebből a szempontból: miként találkozik egy hagyományőrző szórványközösség a legújabb technológiákkal. A fiatalabb generáció mindennapi életében az online tér természetes közeggé vált, ahol az információszerzés, a tanulás, a kapcsolattartás és a szórakozás jelentős része zajlik. Sok fiatal már nem hagyományos keresőkhöz, mint a Google-höz fordul először, hanem közvetlenül a MI-től kér segítséget. Minden alany a Chat GPT-t részesítette előnyben.

F10: „*Nem mondom, hogy minden nap használom, de heti többször. Én a legtöbbet arra használom a Chat GPT-t, hogy motorokat összehasonlítok vele, vagy kocsikat. Vagy, ha nem tudom, hogy milyen olaj jár a fűkaszálóba akkor megkérdezem, mérgeket is kérdezek, hogy mivel spricceljem a kertet, hogy ne én kelljen, hogy most a Google-be beleírjam, mert ameddig ő kiad nekem 5 milliót, és abból nem tudom, hogy most melyik a drága, mire való, de Chat GPT-nek megmondom pontosan mit keresek, hogy szerbiai legyen a termék, hogy menynyibe kerüljön, és ő jól kiszűri és sokval könnyebb használni, mint a Google-t, mert praktikusabb.*"

A nyelvhasználat és az AI kapcsolata azért fontos kutatási terület, mert ezek a rendszerek nem csupán információt szolgáltatnak, hanem aktívan alakíthatják is a nyelvi gyakorlatokat is. A felhasználók arról számoltak be, hogy segítséget kérnek AI modellektől szövegírásban, fordításban, nyelvtani javításban, fogalmazásban, sőt idegen nyelvek tanulásában is, valamint mindennapi kérdések témájában is. Mint többen mondták, sokkal hasznosabb, mint a Google, a személyre szabott válaszok miatt.

N19: – *Igen, szoktam fordításra használni, akár egy szöveget, akár egy szó jelentést is.*

Edina: – *Milyen nyelvről való fordítás?*

N19: – *Legtöbbször angol vagy olasz. Angolul perfekt tudok, és olaszul iskolában tanulunk, az picit nehezebb.*

Edina: – *Magyarul milyen szinten tudsz? Van hova fejlődni?*

N19: – *Amióta szerb suliba járok, visszaesett a magyar nyelvtudásom, de törekszek és kellene jobban tudnom.*

Edina: – *És milyen nyelven írsz a Chat GPT-nek?*

N19: – *Angolul szoktam a legsűrűbben. Szerbül sose, magyarul meg néha.*

Edina: – *Miért angolul és miért nem magyarul?*

N19: – *Nem tudom, valamiért úgy érzem, hogy a Chat GPT jobban megért. Nekem természetesebben esik az angol és a Chat GPT is jobb válaszokat ad a sulihoz, ami ilyen zenei cuccokhoz kell, de fordításra is jó.*

Edina: – *Nem lenne könnyebb szerbül megkérdezni, ha már szerbül tanulsz? Hogy azon a nyelven kapd meg a választ?*

N19: – *Nem.*

Edina: – *És érzed azt, hogy nem tudsz kifejezni néha mindent, amit szeretnél magyarul?*

N19: – *Sajnos szoktam.*

Edina: – *Ilyenkor írsz a Chat GPT-nek, hogy segítsen megfogalmazni az üzenetet?*

N19: – *Az-az igazság, hogy nem szoktam szöveget írni. Sajnos nem írok magyar fogalmazásokat.*

Ugyanakkor a mesterséges intelligencia használata kockázatokat is hordoz. Ha a fiatalok minden idegennyelvű szöveget automatikusan lefordíttatnak, csökkenhet a motiváció az önálló nyelvtanulásra. Ha pedig a chatbotokkal elsősorban szerb vagy angol nyelven kommunikálnak, nem beszélve arról, hogy angolul több információhoz férhetünk a világhálón, az tovább erősítheti a magyar nyelv háttérbe szorulását a digitális térben.

Azonban, hogy a legjobb eredményt érjük el a Chat GPT-nél, fontos megérteni, hogy hogyan kell megfelelően *promptolni*. A promptok lehetővé teszik a felhasználók számára, hogy szabályozzák a modell kimenetét, hogy releváns, pontos és kiváló minőségű szöveget generáljanak. A ChatGPT használata során fontos megérteni annak képességeit és korlátait. A modell képes emberi jellegű szöveg generálására, de megfelelő útmutatás nélkül nem mindig tudja legenerálni a kívánt kimenetet[25]. Van, aki jobban megbízik az angol nyelvben, de egy jó prompt is elég ahhoz, hogy a Chat GPT jobb válaszokat adjon.

Az AI akár lehetőséget is jelenthet a magyar nyelv fenntartására. Segíthetnek magyar nyelvű szövegek megfogalmazásában, helyesírási kérdések tisztázásában, fordításban vagy akár abban, hogy a fiatalok gyakrabban használják írásban az anyanyelvüket. Több olyan fiatal van, aki csak általános iskola negyedik osztályáig tanult magyarul, vagy egyáltalán nem járt magyar osztályba.

[25] *Ibrahim John*: The Art of Asking ChatGPT for High-Quality Answers. A Complete Guide to Prompt Engineering Techniques. Nzunda Technologies Limited, USA 2023. 6-7.

Ezek a személyek inkább szóban beszélik a magyar nyelvet, üzenetírásban pedig csak döcögősen. Külön kérdés az is, hogy a standard nyelvi normákra épülő rendszerek mennyiben tudják kezelni a helyi nyelvjárási formákat, tájszólási elemeket, vagy inkább kiszorítják azokat? F3-as alany üzenetei felém:

F3: Sziaaaa. Mikor érkesztek máma hertelendre?
Edina: Szia, 8 korul. Mar nagyon varjuk.
F3: Menyijen jöttök?
F3: Szuper akkor fog érkezni a burek es (emojik)
Edina: Csak 12-en jovunk most.
Edina: Kivancsiak vagyunk a burekre, varjuk (emoji)
F3: Aszta akkor nagy buli lesz ma

A nyelvjárás (vagy sok esetben inkább: a nyelvjárásban beszélő ember) számos esetében karikatúrák, kabaréjelenetek tárgya, szereplője vagy épp a humorképzés eszköze. Ilyenkor a nyelvjárás gyakran a műveletlenség, az alacsony intelligencia, az iskolázatlanság szimbólumaként jelenik meg, ezzel konstruálva a hallgatóság számára szórakoztató karaktert, szituációt és teremtve meg a komikumot[26].

Hertelendyfalva esetében a tájszólás identitásjelölő, ami által a közösség eredetét mutatja, és nem a műveletlenség szintét. A standard nyelvváltozat és a tájszólás egymást nem zárja ki. A standard magyar nyelv elsajátítása fontos az oktatás, a helyesírás szempontjából, de a kettő birtoklása nyelvi előnynek tekinthető. A faluban a fiatal lányok, például N3, N6, N19 azok, akik képesek a helyzethez igazodva váltani a standard és a nyelvjárási forma között, valószínűleg könyvek gyakori olvasása miatt.

F10-es alany az interjú során elmondta, hogy ő elfelejtette a standard magyar nyelven való írást, ezért ő is fonetikusan ír.

F10: – *Hát, ha lenne Chat GPT a székely tájszólásra az jó lenne, ha kitalálnák.*

Edina: – *Volt, hogy írtál a Chat Gpt-nek és kijavított volna, vagy megkérdezte volna, hogy mit jelent például az amit írtál, ha azt írod hogy lájbi?*

F10: – *Igazából nem hiszem.*

Edina: – *Nem zavar, ha standard magyarul olvasol? El tudod olvasni?*

F10: – *El tudom olvasni, de akkor is székely magyarosan jön ki. Én nem félek, hogy elveszteném a tájszólást, annyira belém ivódott.*

Szórványközösségben a tájszólás megőrzése még hangsúlyosabb kérdés. Ha a kisebbségi nyelv eltűnik, mert a beszélők a többségi nyelvhez vagy

[26] *Jánk István*: Lehet-e vicces a nyelvjárás, és ha igen, miért nem? A nem standard nyelvváltozatok mint a humorképzés eszközei és célpontjai. Magyar Nyelvjárások, 2022. 51.

a standard változathoz próbálnak alkalmazkodni, akkor a helyi nyelvjárás veszélybe kerülhet.

Összegzés

A kutatás eddigi eredményei azt mutatják, hogy Hertelendyfalva nyelvi helyzete összetett, és folyamatosan változik. A nyelvhasználatot nemcsak a család, az iskola vagy a közösség alakítja, hanem a munka, a továbbtanulás és a digitális világ is. A generációk között is jól látható különbség van. Az idősebbek jobban ragaszkodnak a magyar nyelvhez, és fontosnak tartják annak megőrzését. A fiatalok viszont sok esetben többet használják a szerb nyelvet, főleg az iskolában, a barátokkal és az interneten. Ez nem jelenti azt, hogy ne éreznék magukat magyarnak, inkább azt mutatja, hogy számukra a nyelvhasználat rugalmasabb. A kutatás azt is megmutatta, hogy a nyelvcsere nem egyik napról a másikra történik. Sok apró döntés vezet hozzá, például hogy milyen iskolába jár a gyermek, hogy milyen nyelven beszélnek otthon, hogy milyen nyelven írnak üzenetet vagy posztolnak az interneten.

A mesterséges intelligencia, például a Chat GPT már megjelent a fiatalok életében. Leginkább tanulásra, fordításra, információkeresésre és segítségkérésre használják. Többen gyorsabbnak és egyszerűbbnek tartják, mint a hagyományos keresőket. Az is kiderült, hogy sok fiatal inkább angolul vagy szerbül használja ezeket a rendszereket, ami hosszú távon gyengítheti a magyar nyelv helyzetét a digitális térben.

Összességében elmondható, hogy Hertelendyfalván a magyar nyelv jövője még nyitott kérdés. A jövőbeni kutatás egyik fontos iránya lehet annak vizsgálata, hogy miként segítheti a mesterséges intelligencia a helyi tájszólás megőrzését és továbbadását. A helyi szavakat és kifejezéseket össze lehetne gyűjteni, valamint egy interaktív tananyagot, formát, modult lehetne kitalálni, ami a fiatalabbak tájszólását segíthetné.

Kelemen Luca – Kristovac Írisz

A porcelán útja Jingdezhenből Acapulcóig – A kínai porcelánkereskedelem kulturális hatása a 16–17. században

Bevezetés

A 16. század második fele a távol-keleti kereskedelem egyik döntő pillanata volt, amikor hosszas vita eredményeként részlegesen feloldották a tengerzárat Longqing 隆慶 (ur. 1567–1572) kínai császár trónra lépését követően, illetve, amikor a manilai gályák révén először nyílt tartós kereskedelmi útvonal a Középső Birodalom és a Spanyol Birodalom között. A spanyol tengeri hatalom az Új-Spanyolországból indított expedíciók által 1571-ben vonta fennhatósága alá a Fülöp-szigeteket és alapította meg Manilát, amely hamarosan a kínai porcelánkereskedelem egyik meghatározó bázisává vált.

A tengeri kereskedelemre vonatkozó tilalom feloldásával kínai termékek ezrei kerültek Amerikába és Európába. Ezek közül a kínai selyem és porcelán vált a legnépszerűbbé a nyugati udvarokban. Jelen tanulmány középpontjában a kínai porcelán nagy volumenű elterjedése áll, különös tekintettel arra az útvonalra, amely Jingdezhen 景德鎮 városától, a *kínai porcelánfővárosból* indult a Holdkikötőn és a Fülöp-szigeteki Manilán keresztül egészen a mexikói Acapulco városáig. A porcelán nem csupán áruként, hanem szimbolikusan, egyfajta hídként kötötte össze a különböző ázsiai kultúrákat, valamint később az ázsiai és európai társadalmakat, elősegítve ezzel a kulturális cserét és technológiai transzfereket.

Ezen tendenciák elemzése lehetőséget biztosít annak megértésére, hogy a kínai porcelán miként vált a nyugati udvarok, illetve később a polgári lakosság körében presztízs- és státuszszimbólummá, új fogyasztási mintákat és esztétikai ideálokat teremtve a 16. század után.

A tengeri tilalom hatása és a spanyol hódítók megjelenése Manilán

A birodalom belső stabilitásának megteremtése érdekében Hongwu 洪武 (ur. 1368–1398) kínai császár, a Ming-dinasztia alapítója radikális kereskedelmi fordulatot hajtott végre. Az uralkodó 1371-ben hivatalosan betiltotta a magánúton folytatott tengeri kereskedelmet, bevezetve ezzel az ún. tengerzárat *(haijin* 海禁), amelyet a kínai történelem egyik legkiterjedtebb és legöszszetettebb törvénykönyvében, a Nagy Ming Kódexben *(Da Ming lü* 大明律) rendszereztetett. A birodalom és a szomszédos népek közötti árucsere csakis hódolati kereskedelem keretében történhetett.[1] A tengeri kereskedelem tilalma elsődlegesen a központi hatalom megerősítését és a kalóztámadások visszaszorítását célozta, azonban a rendelet súlyos gazdasági és társadalmi következményekkel járt. A tengerparti régiókban ezrek megélhetése került veszélybe, mivel a kereskedelemből élő közösségek egyik napról a másikra elveszítették legfőbb bevételi forrásukat. A tilalom így nemcsak a legális kereskedelmet bénította meg, hanem közvetve a csempészet virágzását, valamint a tengerparti lakosság elszegényedését is maga után vonta. A tengerzár kontraproduktivitása ellenére azonban kisebb-nagyobb megszakításokkal és módosításokkal egészen a 16. század közepéig érvényben maradt.[2]

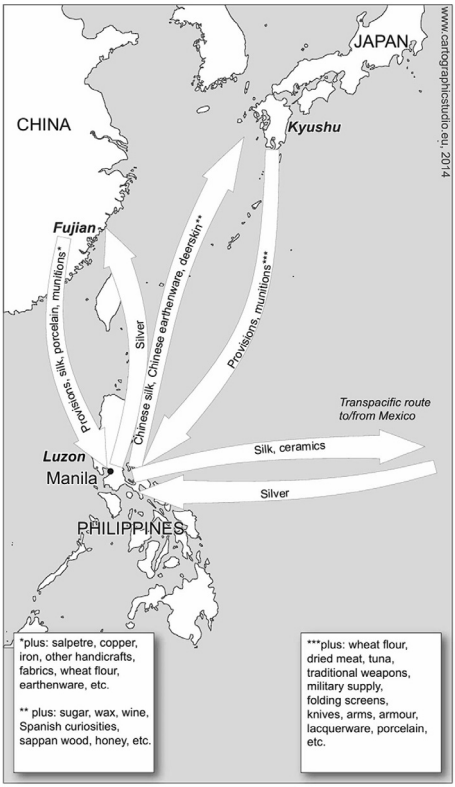
A feloldás kérdése különösen élesen vetődött fel Jiajing 嘉靖 (ur. 1521–1567) császár uralkodása alatt, amikor a birodalom vezető köreiben egyre feszültebbé váltak a tengerentúli kereskedelem szabályozásával kapcsolatos viták: a 16. század közepétől például több tartományi vezető kezdeményezte rendszeresen (beadványok formájában), hogy teljesen vagy részlegesen oldják

[1] A kínai császárság évezredei alatt a külkapcsolatokat és a külkereskedelmet egy sinocentrikus hierarchia határozta meg. Ebben a rendszerben a kereskedelem a hűbéri függés és a birodalmi rend fenntartásának eszköze volt. A külföldi követségek csak akkor léphettek kereskedelmi kapcsolatba Kínával, ha követeik elvégezték a szükséges rítusokat és a hódolati ajándékok átadása megtörtént. Ezzel rituálisan elismerték a kínai császár egyetemes felsőbbrendűségét és a civilizáció feletti uralmát. Ez a gyakorlat egyfajta külpolitikai és külkereskedelmi eszközként működött. A császár a kereskedelmi jogok megadásával vagy megvonásával kontrollálta a környező népeket. Bővebben lásd: *John King Fairbank:* Tributary Trade and China's Relations with the West. The Journal of Asian Studies 1. (1942) 129–149.; *Giovanni Andornino:* The Nature and Linkages of China's Tributary System under the Ming and Qing Dynasties. (Working Papers of the Global Economic History Network (GEHN) 21/06.) London 2006.; *Armin Selbitschka:* Early Chinese Diplomacy: „Realpolitik" versus the So-Called Tributary System. Asia Major 28. (2015) 1. sz. 61–114.

[2] *Robert Finlay:* The voyages of Zheng He: ideology, state power, and maritime trade in Ming China. Journal of the Historical Society 8. (2008) 3. sz. 328-336.

fel a tengerzárat.[3] Végül Longqing császár trónra lépését követően, 1567-ben – kétszáz évvel a bevezetése után – a tengerzárat részlegesen feloldották, ekkor ugyanis Tu Zemin 涂澤民 (1522–1569) frissen kinevezett kormányzó beadványára válaszolva az udvar engedélyezte, hogy meghatározott feltételek mellett megindulhasson a tengeri kereskedelem. Kezdetben egyetlen kijelölt kikötő, a fujiani Yuegang 月港, másnéven Holdkikötő kapott felhatalmazást a hajók fogadására és indítására.

A Longqing-kori reformok nemcsak a belső piacot mozgatták meg, hanem a globális kereskedelmi vérkeringésbe is bekapcsolták Kínát. Röviddel azután, hogy a portugálok megvetették lábukat Makaón, a spanyol birodalom is megjelent a térségben. A spanyol hódítók megjelenése a belső reformok mellett a globális kereskedelembe való bekapcsolódásban is meghatározó szerepet játszott Délkelet-Ázsiában. A spanyol tengeri hatalom expedíciók révén 1571-ben vonta fennhatósága alá a Fülöp-szigeteket, ekkor alapították meg Manilát, amely fontos kereskedelmi bázissá vált a kínai termékek és az amerikai ezüst közötti cseréhez.[4] Manila és Makaó bekapcsolódásával,

[3] *Li Kangying:* The Ming Maritime Trade Policy in Transition, 1368–1567. (East Asian Economic and Socio-cultural Studies. East Asian Maritime History 8.) Wiesbaden 2010. 100-102.

[4] *Ubaldo Iaccarino:* „The Centre of a Circle": Manila's Trade with East and Southeast Asia at the Turn of the Sixteenth Century. Crossroads 16. (2017) 110. Bővebben lásd: Global History and New Polycentric Approaches: Europe, Asia and the Americas in a World Network System. (Palgrave Studies in Comparative Global History) Szerk. Manuel Perez Garcia – Lucia de Sousa. H. n. 2018. 137–162.; *Birgit Tremml-Werner:* Spain, China, and Japan in Manila, 1571–1644: Local Comparisons and Global Connections. Amsterdam 2015.

valamint a tengeri nyitás után a Holdkikötő részvételével egy új globális kereskedelmi időszak indult el. Ez az útvonal közvetlen kapcsolatot teremtett Kína és az amerikai kontinens között, hatalmas mennyiségű ezüstöt áramoltatva a Ming-birodalomba kínai selyemért és porcelánért cserébe.

Ennek köszönhetően a délkeleti partvidék újonnan fellendült, hiszen új lehetőségek adódtak a hivatalos kereskedelmi csatornák bővítésére és a helyi lakosság számára új bevételi források kiaknázására. Ugyanakkor a tengeri kalózkodás problémája továbbra is fennállt, bár az 1580-as évekre a kalózok száma és tényleges tevékenysége lényegesen csökkent. Ebben az időszakban mind a Ming császári udvar, mind pedig a guangzhoui és fujiani helyi hatóságok fokozott érdeklődést tanúsítottak a nyugati eredetű fegyverek iránt, melynek következtében komoly tudásátadás indult meg a két fél között.[5] A Ming-kort megelőzően a kínai flottákat alapvetően fegyvertelen hajók alkották, mivel a tengeri hadviselés ekkor még nem igényelt komolyabb tüzérségi felszereltséget. Az európaiak óceánjáróikon azonban nagy teljesítményű, modern fegyverzetet – köztük hatékony hátultöltős ágyúkat – alkalmaztak, amivel egyértelmű technológiai fölénybe kerültek. A közvetlen katonai konfrontációk hatására a kínaiak felismerték lemaradásukat, és előbb felderítésbe kezdtek, majd a nyugati minták alapján elindították azok hazai átvételét.[6]

Ezzel párhuzamosan, a kalózprobléma kezelésének részeként a katonai vezetés folyamatosan fejlesztette haditechnikai képességeit. Ebben fontos szerepet töltött be Qi Jiguang 戚繼光 (1528–1588), kinek katonai reformjai hozzájárultak a Ming-hadsereg részleges modernizálásához. Qi nemcsak fejlettebb hadihajókat hozott létre (melyeket már lőfegyverekkel és ágyúkkal szereltek fel), hanem elsőként szervezett muskétás egységet, amely a sortüzelés technikájára specializálódott – ez a haditechnikai újítás jelentősen javította a katonaság harcképességét. Qi katonai eredményei nyomán az 1570–80-as évek során több jelentős kalózvezért sikerült csatában legyőzni vagy elfogni; sokan közülük életüket vesztették, mások letették a fegyvert vagy Délkelet-Ázsiába menekültek.[7]

---

[5] *Bozhong Li:* Guns and Ledgers, China and the East Asian World in the Age of Early Economic Globalization. Singapore 2023. 132.

[6] *Li, B.*: Guns and Ledgers, China and the East Asian World in the Age of Early Economic Globalization i. m. 128–135.; *Chunming Wu:* Yuegang–Manila hanglu dui zhonghua wenhua shi de gongxian 月港—马尼拉航路对中华文化史的贡献 [A Holdkikötő–Manila közötti tengeri útvonal hozzájárulása a kínai kultúrtörténethez]. Nanfang wenwu 南方文物 3. (2019) 219.

[7] *Robert J. Antony:* The golden age of piracy in China, 1520–1810: a short history with documents. Lanham 2022. 19-21.

A kereskedelem bővülésével egyre több délkeleti kínai kereskedő telepedett le a Fülöp-szigeteken. Az általuk létrehozott diaszpórák a szomszédos szigetvilágban mindinkább nagyobb szerepet kezdtek játszani, majd a kínai kereskedők bővülő száma demográfiai robbanáshoz vezetett a Fülöp-szigeteken. Miközben a spanyol telepesek száma elenyésző maradt, a Fujianből érkező kínaiak száma a 16. század végére elérte az évi hétezret, az állandó lakosság pedig negyven főről tizenötezerre duzzadt. Ez a közösség a spanyol terminológiában „*sangley*" néven rögzült.[8]

A Longqing-féle kereskedelmi reform és a korai transzpacifikus útvonalak kiépülése egy komplex rendszert eredményezett, amely elősegítette a kulturális kapcsolatok elmélyülését. Az 1567-ben bevezetett részleges tengeri nyitás, valamint az 1571-es manilai gyarmatváros megalapítása mérföldkőnek tekinthető nem csupán a kínai, hanem a délkelet-ázsiai és a globális kereskedelem történetében is.

A porcelánkészítés három fő állomása a Középső Birodalom és Új-Spanyolország között húzódó Selyemúton

A Ming-dinasztia kereskedelempolitikai fordulatának egyik megnyilvánulása a Longqing császár által elrendelt nagyszabású porcelántermelési program volt, amely Jingdezhen 景德鎮 városában több mint százezer kerámiatermék elkészítésére vonatkozott.[9] Jingdezhen már ebben az időszakban Ázsia legkiemelkedőbb kerámiaipari központjaként működött, amely nemcsak a birodalmi igényeket elégítette ki, hanem jelentős exportkapacitással rendelkezett az egész ázsiai térség számára.

A korabeli szokások szerint a kerámiákat helyben, Jingdezhen városán belül forgalmazták, a porcelánok minimális mennyiségben hagyták el a várost értékesítés előtt; ehelyett a vásárlók utaztak a városba. A termelés alapvetően kétféle kategóriára oszthatjuk: hivatalos császári porcelánok és magáncélra készített kerámiák. A császári porcelánok a legmagasabb esztétikai színvonalat képviselték, kizárólag az udvari reprezentáció meghatározó eszközei voltak: a palota belső tereit díszítették, a magas rangú tisztviselők iránti megbecsülést fejezték ki ajándék formájában vagy diplomáciai küldetések során a külföldi udvaroknak

[8] Lásd: *Ubaldo Iaccarino:* Sangleyes, Japones, and Casados: An Overview of the Actors of the Sino-Japanese Trade in the Philippines Between the 16th and Early 17th Centuries. Journal of Monsoon Asian Studies 4. (2017) 107–151.

[9] *Chongnian Yan:* A Brief History of Chinese Imperial Porcelain: From Song Dynasty to Qing Dynasty. Singapore 2024. 201.

szánt szimbolikus ajándékokként szolgáltak; sosem kerültek kereskedelmi forgalomba, finanszírozásuk pedig a Ming-dinasztia adóbevételeiből történt. A kereskedelmi forgalomba kerülő „hivatalos porcelánok" elsődleges forrását a *másodrendű* minősítésű darabok képezték, amelyeket hétköznapi használatra szántak, és a császárnak szánt darabokkal egyidejűleg juttattak el a fővárosba. Ez a kategória széles spektrumot ölelt fel: a tisztviselők, gazdag földbirtokosok és a kereskedők számára készült porcelánoktól kezdve a szegényebb társadalmi rétegek mindennapi használatára szánt egyszerűbb kerámiákig.[10]

Longqing császár nyitottabb külkereskedelmi politikájának köszönhetően új korszak köszöntött be a kerámiaexportban, ami szinte azonnal dinamikus fejlődést indított el a porcelániparban. Ez a fejlődés Wanli 萬曆 császár (ur. 1573-1620) uralkodása alatt érte el tetőpontját. 1572-ben megkezdődött a közvetlen mexikói – kínai kereskedelem, amelynek eredményeként 1573-ban két hajó érkezett 712 adag kínai selyemmel és több mint húszezer kínai porcelánnal megrakodva. E kereskedelmi útvonal megnyitása új kapukat nyitott a kínai árukcikkek globális értékesítése számára. Ezzel párhuzamosan a portugál kereskedők is megkezdték a kínai porcelán közvetlen európai importját. [11] Összességében megállapítható, hogy a Ming-dinasztia felismerte, hogy a tengeri tilalom fenntartása hatalmas költségekkel jár, a kincstár pedig óriási bevételekre szorult. A tengeri kereskedelem engedélyezését követően a selyem és a porcelán vált a Kínán kívüli piacokon a leginkább keresett termékekké. Ezek a folyamatok az ázsiai és európai kultúrák eddig példátlan mértékű cseréjéhez vezettek.

A kereskedők magas arbitrázs elérése érdekében gyakran olyan értékes luxuscikkeket hoztak magukkal, amelyek nehezen voltak beszerezhetők Kínában, azonban a kínai uralkodók számára a legnagyobb értéket ekkoriban az ezüst képviselte, a császári udvarnak ugyanis óriási szüksége volt arra, hogy feltöltse a kincstárakat és fedezni tudja kiadásait. A nemesfémek hiányára – különösen az ezüstére – a mexikói és perui bányákból érkező szállítmányok jelentettek megoldást. A kereskedelmi forgalmat az ezüst és a porcelán

[10] *Michael Dillon:* Transport and marketing in the development of the Jingdezhen porcelain industry during the Ming and Qing Dynasties. Journal of the Economic and Social History of the Orient 35. (1992) 3. sz. 283-284. Bővebben lásd: *Xinmin Zhang et al.:* Jingdezhen: The Millennium Porcelain Capital. Cities 98. (2020) 102569.; *Michael Dillon:* A History of the Porcelain Industry in Jingdezhen. University of Leeds (Ph.D. értekezés). Leeds 1976.; *Zhan Jia:* The Layout of Power and Space in Jingdezhen Imperial Factory. Conservation Science in Cultural Heritage 14. (2014) 2. sz. 83–98.

[11] *Luke Clossey:* Merchants, migrants, missionaries, and globalization in the early-modern Pacific. Journal of Global History 1. (2006) 1. sz. 41-42.

közötti komplementaritás hajtotta: a kínai áruk ellenértékét a kereskedők szinte teljes egészében ezüsttel egyenlítették ki, és mivel a fentebb említett okokból a Spanyol Birodalom nem tudott a kínai keresletnek megfelelő más árut felmutatni, a spanyolok döntően az ezüst likviditására támaszkodtak. Ez a jelenség a kínai porcelánipar nemzetközi pozícióját erősítette.[12]

Jingdezhen városa mélyen a kínai szárazföld belsejében található, ahová az európai kereskedők nehezen vagy szinte soha nem jutottak be. A keletitől eltérő, illetve egyedi kérések alapján készítendő porcelándíszítés vagy -forma megrendeléséhez a nyugati kereskedőknek érméket, vázlatokat vagy modelleket kellett eljuttatniuk a jingdezheni kézműveseknek – erre a fentebb említett nehézségek miatt kínai közvetítőkön keresztül kerülhetett sor. Az ilyen típusú üzlet Manilában is zajlott, többnyire az évente kétszer megrendezett vásárokon. Az ezüstben történő előleg fizetése azonnal megtörtént, a fennmaradó részt pedig egy évvel később, a szállításkor kellett kifizetniük a kereskedőknek.[13]

Ilyen egyedi kerámiák készültek többek közt spanyol fogyasztók megrendeléseire is: ezekre a tárgyakra példa többek között a klérus által megrendelt porcelántárgyak (amelyeken általában az ő jelvényeik szerepelnek), valamint a gazdag mexikói családok címeres porcelánjai. Ezek mellett olyan egyedi, nyugati használati igényeknek megfelelő tárgyakat is ide kell sorolnunk, mint például a *mancerina* – csokoládéfogyasztáshoz használt edény –, amelyet szintén egyedi megrendelésre készítettek a jingdezheni kézművesekkel. A szállítás során kifejezetten ügyeltek arra, hogy a kiszállított áruk a megfelelő tulajdonosokhoz

[12] *Daniel Suebsman:* „Chinese Export Porcelain of the Ming Dynasty and its Dependence on Foreign Silver." In: Embodied Dependencies and Freedoms: Artistic Communities and Patronage in Asia. Szerk. Julia A. B. Hegewald. Berlin–Boston 2023. 100.
Ebben a hálózatban a gazdasági dominanciát a perui bányászat, kiváltképp a potosí-i ezüstbányák rendkívüli produktivitása határozta meg. A bányákból kiáramló hatalmas nemesfém-mennyiség tette a Perui Alkirályságot a korszak egyik legnagyobb vásárlóerejű régiójává, amely mágnesként vonzotta a távol-keleti árukat. Ez a hatalmas tőkeerő tette lehetővé, hogy Callao kikötőjébe közvetlen járatok érkezzenek a mexikói Acapulco érintése nélkül. A potosí-i ezüst korlátlan kiáramlása súlyos belső feszültséget szült. A Birodalom a perui ezüstvagyon feletti ellenőrzés visszaszerzése érdekében hozott drasztikus döntést: 1581-ben betiltották a Peru és a Fülöp-szigetek közötti direkt hajózást, hogy a Manila–Acapulco útvonal monopóliumát és a nemesfém-áramlás központi felügyeletét visszaszerezzék. *Li Dexia:* „16-17 shiji zhong la haishang sichou zhi lu de xingcheng yu fazhan 16–17 世纪中拉海上丝绸之路形成与发展 [Kína és Latin-Amerika közötti tengeri selyemút kialakulása és fejlődése a 16. és 17. században]." Shehui kexue wenzhai 社会科学文摘 9. (2019) 97–99.; *Angela Schottenhammer*: East Asia's Other New World, China and the Viceroyalty of Peru: A Neglected Aspect of Early Modern Maritime History. The Medieval History Journal 23. (2020) 2. sz. 196-199.

[13] *Suebsman, D.*: Chinese Export Porcelain of the Ming Dynasty and its Dependence on Foreign Silver i. m. 116.

kerüljenek miután a gályák megérkeztek Acapulcóba. Ez a rakományok jelölésének többnyelvű rendszerén keresztül valósult meg: bizonyos árukat, például a fűszereket nagy edényekben szállították, amelyeket különböző nyelvű feliratokkal láttak el (a spanyol mellett tagalog és kínai nyelvű jelzésekkel is biztosították a termékek sikeres célbaérését).[14]

A porcelántárgyak funkciói kezdetben elsősorban olyan mindennapi tárgyakra korlátozódtak, mint az asztali edények, teáskészletek, poharak és dísztárgyak. Később azonban a kerámiaművészet bővülő társadalmi szerepet kapott: megjelentek az áldozati és temetkezési célú tárgyak, valamint a rituális ajándékok. Fejlődésük csúcspontján a porcelán a kultúra és az esztétika legfőbb eszközévé vált, ezáltal a kerámiák kulturális konnotációja folyamatosan bővült az elegancia és kifinomultság irányába. Az európaiak számára a kínai porcelánok reprezentációs elemekké, egzotikus presztízstárgyakká váltak: a kerámiákat rendkívül magas áruk miatt hosszú ideig luxuscikknek tekintették, amelyeket csak a leggazdagabb réteg engedhetett meg magának. Sok európai arisztokratában egyfajta *Kína-mánia* alakult ki, amikor beleszeretett a porcelánba: az elsők között természetesen portugál és spanyol gyűjtemények jöttek létre (mint például a madridi királyi palota Gabinete de Porcelana-ja vagy a lisszaboni Palácio de Santos egyedi porcelánmennyezete a Sala das Porcelanas-ban), később azonban az uralkodók körében Európa-szerte is jellemző lesz a kínai kerámiák felhalmozása. Ezek között az uralkodók között említhetjük II. Rudolf császárt (ur. 1576–1612), akinek híres Kunstkammerében az inventáriumok tanúsága alapján szintén voltak kínai porcelánok, valamint azokat imitáló másolatok is;[15] vagy később Mária Teréziát (ur. 1740–1780), aki számára 1763-ban hoztak létre a schönbrunni kastélyban egy a családi porcelángyűjteményt kiállító kabinetet. De ilyen „Kína-rajongó" volt II. Mária is (ur. 1689–1694), aki férjével, III. Vilmossal (ur. 1689–1702) közösen nagy mennyiségű kínai porcelánt gyűjtött a Kensington Palace-ban mind keleti, mind európai forrásokból.[16] A kínai porcelán birtoklása a tulajdonos magas társadalmi státuszát jelezte, ezért a porcelán maga kiemelkedő helyet foglalt el olyan (többnyire) arisztokrata tevékenységekben, mint a diplomáciai célú

[14] *Meha Priyadarshini.* Chinese Porcelain in Colonial Mexico: The Material Worlds of an Early Modern Trade. Palgrave Macmillan 2018. 82-85.

[15] *Edward A. Maser.* The European Imitators and Their Wares. In: *John Carswell, Edward A. Maser, Jean McClure Mudge*. Blue and white: Chinese Porcelain and its Impact on the Western World. The University of Chicago, The David and Alfred Smart Gallery. 1985. 38.

[16] *Lili Jiang:* Valuing Craftsmanship: In Particular the Crafting of Chinese Porcelain and Dutch Delft Blue. Erasmus University Rotterdam (Ph.D. értekezés). Rotterdam 2018. 145.

ajándékcsere, illetve az egzotikusnak számító szokások gyakorlása (például a teázás, a kávézás vagy a csokoládéfogyasztás).[17] A kínai porcelán ritkasága és pénzzel szinte kifejezhetetlen értéke miatt automatikusan a tisztelet, az ajándékozás, a megemlékezés szimbolikájához, tágabb értelemben véve pedig a vallásshoz kapcsolódott az udvarokban, az arisztokrácia körében és templomokban. A szimbolika magában foglalta a díszítéseket, címereket és feliratokat, (például nevek, alkalmak vagy évszámok rövidítése), amelyeket a díszítésekbe gravíroztak. Ebben az időszakban a kínai porcelán széles körben ismertté és gyűjtötté vált, és tulajdonosai már nemcsak az udvari közegből, az arisztokráciából vagy a klérus tagjai közül kerültek ki, hanem más társadalmi osztályokból (később például a holland polgárságból) is – így a kínai porcelán bizonyos mértékig napi fogyasztási árucikké vált Európa-szerte. Ennek ellenére még mindig rendkívül értékesnek számított.[18]

A késői Ming- és a korai Qing-dinasztia korszakában a kínai porcelánexport elsődlegesen Ningbo, Fuzhou és Guangzhou kikötővárosain keresztül kapcsolódott be a globális kereskedelmi vérkeringésbe. Ezen a dinamikus hálózaton keresztül a világszerte elismert jingdezheni kerámiatermékek mellett jelentős mennyiségű, a Zhangzhou-műhelyekből származó porcelánárut is exportáltak. Ezek lényegében a jingdezheni áruk utánzatai voltak, melyeket a Kína délkeleti partvidékén fekvő Holdkikötő közvetlen közelében állítottak elő. A tudományos diskurzusban többen is rámutattak arra, hogy a zhangzhoui kerámiaipar eredete és fellendülése vélhetően a Jiajing-korszakra vezethető vissza, és fejlődése szoros összefüggésben állt a portugál kereskedők korai Yuegang környéki csempésztevékenységével. Ezt a feltételezést támasztják alá a régészeti helyszíni felmérések is, amelyek során a Jiajing-korszakból származó kék-fehér porcelánok gyártásának nyomait azonosították az egykori fujiani műhelyek helyén.[19]

---

[17] Az ilyen típusú „egzotikus" fogyasztási cikkek között említhetjük az Indiából származó puncsot is, mely hamarosan elsődleges alkoholos itallá vált nemcsak a hajóskapitányok és a tengerészek, de az úriemberek számára is Európában és Amerikában egyaránt. Lásd *William R. Sargent*. Understanding Chinese export ceramics through Western paintings and prints. In: Journal of International Ceramic Studies 1 (2025). 7.

[18] *Wen-ting Wu*: Driven by Power: Four Case Studies of the Possession and Appropriation of Chinese Porcelain in 18th-Century Europe and China. Heidelberg University (Ph.D. értekezés). Heidelberg 2021. 19.

[19] *Miao Liu*: The Cultural Change of Kilns and Contents of Export Ceramics on the Perspective of Development of Zhangzhou Seaports During Ming and Qing Dynasties. In: Archaeology of Manila Galleon Seaports and Early Maritime Globalization. Szerk. Chunming Wu – Roberto Junco Sánchez – Miao Liu. Singapore 2019. 33-38.

A tengerzár részleges feloldását követően a Zhangzhou-i kerámiaipar – Yuegang gazdasági virágzásával párhuzamosan – nemzetközi szinten is hírnevet szerzett a nyugati hatalmak körében. A termelés súlypontja Fujian tartomány déli részére koncentrálódott, ahol a fő profil a jingdezheni műtárgyak stílusjegyeinek adaptálása és tömegszerű reprodukálása volt. A Zhangzhou-műhelyek porcelánkínálata a jingdezheniekhez hasonló és rendkívül sokrétű volt: a legnépszerűbb kék-fehér (*qinghua* 青花瓷) mellett megjelent a máz feletti zománccal díszített, a hagyományos háromszínű (*sancai* 三彩) és a Kínában rendkívül népszerű, jádét idéző szeladon *(qingci* 青瓷), valamint különféle egyszínű mázas típusok is.[20] A formai választék a nagyméretű tálaktól és csészéktől kezdve a csészealjakon és dobozokon át a különféle edényekig és palackokig terjedt. A dekoratív motívumokat az erőteljes, markáns vonalvezetés és a Jingdezhenből átvett, úgynevezett kraak-porcelánok díszítőmotívumainak követése jellemezte.[21] Noha a zhangzhoui kerámiák anyaga és kidolgozottsága a jingdezheni produktumokkal összehasonlítva jóval durvábbnak és elnagyoltabbnak látszik, ezek az utánzatok mégis nélkülözhetetlen kiegészítői lettek az exportpiacnak. Különösen felértékelődtek akkor, amikor Jingdezhen termelése a nyersanyagellátás nehézségei miatt visszaesett –a zhangzhou-i porcelánok így továbbra is hatékonyan ki tudták elégíteni a fejlett tengerentúli kereskedelem miatt a kelet-ázsiai termékek iránti ugrásszerűen megnövekedett igényeket.[22] A minőségbeli különbség azonban szembetűnő maradt: a legtöbb zhangzhoui porcelán esetében az edénytest és a máz is jelentősen alacsonyabb színvonalat képviselt, mely következtében a korszak terminológiája az itt készült tárgyakat következetesen „durva porcelánként" különítette el a jingdezheni „finom" daraboktól. A Zhangzhou-műhelyek gyengébb minőségű

[20] Ilyenek például a *famille rose, jaune, noire* vagy *verte* „családba" tartozó *(falangcai* 珐琅彩*)* kerámiák. Ezeket a porcelánokat alacsony hőfokon égették ki – a különböző, áttetsző színeket eredményező, máz feletti festésre alkalmazott zománcfestékeket az európaiak ismertették meg a kínai fazekasokkal. Részletesebben lásd Fajcsák 284.

[21] A kraak-porcelánok kifejezetten nyugati piacra készített exportporcelánok, melyek nevüket az őket szállító portugál hajók, a *carrack*-ok hollandosított változatáról –kraak– kapták. (Japánban ugyanezeket a kerámiákat ebben az időben *kosometsuke*-nak 古染付け nevezték). Ezeket a kék-fehér exportporcelánokat „jellegzetes, keretezett mezőkbe zárt, ismétlődő mintákkal" díszítették, tányérok esetében a középső részben egyetlen kompozícióval. Lásd *Fajcsák Györgyi.* Fehér arany, mohamedánkék és hamvas őszibarack. Kínai kerámiák a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményében, II. kötet. Bp 2011. 286. A díszítésről bővebben: *Lili Fang.* The History of Chinese Ceramics. Springer Singapore, 2023. 708.

[22] *Liu, M.*: The Cultural Change of Kilns and Contents of Export Ceramics on the Perspective of Development of Zhangzhou Seaports During Ming and Qing Dynasties i. m. 30-40.

porcelánjait főként a manilai gályakereskedelem keretében a Fülöp-szigetekre, valamint Thaiföldön és Vietnamon keresztül Délkelet-Ázsiába szállították. Ezzel szemben a finomabb megmunkálású jingdezheni porcelánok elsődleges célállomásai a közel-keleti és európai piacok voltak: a kraak-stílusú díszítés által fémjelzett jingdezheni porcelán Európában rendkívüli népszerűségre tett szert, ahol –ahogy azt már fentebb is említettük–, a felső társadalmi rétegek státuszszimbólumként és luxuscikként kezelték.[23] Az eltérő mintázatú és minőségű porcelánok párhuzamos jelenléte lehetővé tette a heterogén vásárlóerejű társadalmi csoportok szimultán kiszolgálását. A jingdezheni és a zhangzhou-i műhelyek is rendkívül rugalmasan alkalmazkodtak a globális világpiac elvárásaihoz: míg a jingdezheni gyártók a hagyományos stílusok redukálásával kifejezetten az európai (kraak-porcelánok) és a japán (kinrande-porcelánok) ízlésvilágnak megfelelő formákat alkottak, addig Zhangzhouban az alacsonyabb árfekvésű utánzatok készítésével a fazekasmesterek lehetővé tették a hasonló esztétikai igényű, de szerényebb anyagi lehetőségekkel bíró vásárlók igényeinek kielégítését. Annak ellenére, hogy eltérő nyersanyagokból és eltérő technológiai háttérrel készültek, a Zhangzhou- és Jingdezhen-exportporcelánok tervezése mögött azonos esztétikai és piaci igények álltak.[24] A különbségek ellenére a két gyártási központ kék-fehér porcelánjainak formavilága és dekorációs sémái idővel közelítettek egymáshoz, olyannyira, hogy bizonyos darabok külső megjelenésükben szinte azonossá váltak. Ebben a komplex gazdasági kontextusban a manilai gályák rakományának diverzifikációja is a kínai porcelánipar alkalmazkodóképességét tükrözte. A Zhangzhou-műhelyek termékei a jingdezheni porcelánok funkcionális helyettesítőiként pótolták a piaci hiányt.[25]

Ahogy az már fentebb említésre került, a transzkontinentális kereskedelmi hálózatok következtében hamar szoros kapcsolat alakult ki Kína és Mexikó között. A porcelánok globális áramlásának köszönhetően Jingdezhen és Zhangzhou mellett a porcelántermelés harmadik kiemelkedő csomópontja a mexikói Puebla városában jött létre, ahol a helyi kézművesek rendkívüli tudatossággal ötvözték a különböző művészeti tradíciókat. Bár az alkalmazott agyagkerámia-készítési eljárások technológiai alapjai többnyire Spanyolországból származtak, a pueblai mesterek által kidolgozott dekoratív formanyelv egészen

[23] *Liu, M.*: The Cultural Change of Kilns and Contents of Export Ceramics on the Perspective of Development of Zhangzhou Seaports During Ming and Qing Dynasties i. m. 38.

[24] *Guanyu Wang.* Chinese Porcelain in the Manila Galleon Trade. In: Archaeology of Manila Galleon Seaports and Early Maritime Globalization. Szerk. Chunming Wu – Roberto Junco Sánchez – Miao Liu. Singapore 2019. 110–111.

[25] *Guanyu Wang:* Chinese Porcelain in the Manila Galleon Trade. i.m. 110–111.

egyedi vonalat képviselt, amely élesen elkülönült a kortárs spanyol mintáktól. A pueblai fazekasok stratégiai helyzetüket kihasználva – egyaránt hozzáférve az Ázsiából és Európából beáramló luxuscikkekhez – alakították ki sajátos stílusukat: a pueblai kerámiák egyik legfőbb jellegzetessége a távol-keleti esztétika újszerű adaptálása volt, amelyet a mesterek bravúros módon szintetizáltak az európai, valamint a mórok örökségét hordozó hispán-mór díszítőelemekkel. Ezen pueblai törekvések mögött olyan szándék is állhatott, hogy a kerámiaművészeten keresztül egy olyan egyedülálló hagyományt hozzanak létre, amely a gyarmati Mexikó egyedi identitását hirdeti.[26]

A gyarmati fogyasztók eközben a porcelántermékek rendkívül széles spektrumához fértek hozzá, kezdve a Ming- és Qing-dinasztia idején készített kék-fehér porcelántárgyaktól egészen a polikróm zománcozott darabokig. Ebben az időszakban a legnépszerűbb exportcikknek a kraak-porcelán számított, amelyre a szélen körbefutó jellegzetes minták, valamint a középső regiszterben látható szerencsejelek, növények és állatok jellemzőek. Ezek a motívumok szolgáltak kiindulási pontként a pueblai fazekasok számára is, amint azt a mexikói *chocolatero* – a kakaóbab tárolására szolgáló edény – példája is szemlélteti. A *chocolatero* felületi díszítésének technikája a kínai *guan* 罐 típusú edényeket követi, motívumkincsét azonban a helyi keramikusok a mexikói ízléshez igazították. Így váltotta fel például a kínai porcelánokon gyakorta megjelenő főnixmadarat a *quetzal,* az azték mitológia egyik legfontosabb szakrális állata. Az efféle adaptációk révén a pueblai fazekasok egy teljesen új esztétikai világot hoztak létre, amely a gyarmati Mexikó büszkeségének forrásává vált.[27]

Kelet és Nyugat kulturális összefonódása a kerámiaművészeten keresztül

Az európaiakat első találkozásuk a rendkívül drága kínai exportporcelánnal az eljárás megfejtésére és helyi előállításra ösztönözte. Ennek megfelelően az első kísérleteket az ázsiai típusú porcelán készítésére a kereskedelmi és birodalmi központok közelében kell keresnünk. Az egyik legkezdetlegesebb példa a kék-fehér színekkel és keleti motívumokkal *(alla porcelana)* díszített itáliai fajanszedények mellett a velencei fazekasok által készített *porcellana contrefatta,* vagyis a „hamis porcelán". Ennek az eljárásnak a különlegessége abban állt, hogy az átlátszatlan

[26] *Meha Priyadarshini:* Chinese Porcelain in Colonial Mexico: The Material Worlds of an Early Modern Trade. London 2018. 12; 158.

[27] *Priyadarshini, M.:* Chinese Porcelain in Colonial Mexico: The Material Worlds of an Early Modern Trade i. m. 12; 82-83.

fehér *(lattimo)* üveget zománcfestékkel díszítették.[28] A porcelánt sikeresen előállító műhelyek első példája a firenzei *Fonderia*, vagyis az I. Francesco de' Medici (ur. 1574–1587) támogatásával létesült kísérleti manufaktúra, amely 1575 és 1587 között működött. A gyártás költségessége és bonyolult technikája miatt ezek a tárgyak rendkívül kis számban készültek (ma jelenleg 59 Medici-porcelánt ismerünk), és kivétel nélkül diplomáciai ajándékként szolgáltak – a fennmaradt darabok közül néhányon például II. Fülöp spanyol király (ur. 1556–1598) címere látható. A Medici-műhelyben nem jöttek rá a kínai típusú porcelán titkára, hanem *pâte tendre*-porcelánt (lágyporcelánt) hoztak létre, amely „a fajansz és az igazi porcelán között helyezkedik el."[29] Az összes Medici-kerámia a korban ismert és nagyra becsült kínai porcelánokhoz hasonlóan fehér alapon kobaltkék díszítésű, többnyire perzsa, török, illetve távol-keleti, valamint a Firenzében népszerű reneszánsz ornamentikával ellátva.[30]

Porcelán gyártására irányuló törekvések figyelhetőek meg a Kínával legelőször tengeri kereskedelmi kapcsolatba lépő portugálok kerámiaműhelyeiben is. A drága kínai importporcelánhoz jutás kezdetben a királyi család és a magas rangú nemesek kiváltsága volt (utóbbiak az 1560-as évek elején már nemcsak esztétikai, de gyakorlati szempontból, asztali edényként is hasznosították a porcelánokat),[31] később a papság számára is elérhetőek lettek, végül pedig a köznép körében is ismertté és vágyott használati tárgyakká váltak. A megnövekedett portugál kereslet arra késztette a kínai kézműveseket, hogy a nyugati igények kiszolgálása érdekében európai eredetű díszítőmotívumokat alkalmazzanak,[32] illetve új formájú edényeket készítsenek, csak a nyugati piacra.[33] A kínai porcelán növekvő népszerűségének köszönhetően a rendelésre készült nyugati jellegű porcelánok Portugáliába

---

[28] *Catherine Hess.* Italian Maiolica. Catalogue of the Collections of the J. Paul Getty Museum. J. Paul Getty Museum. 1989. 122.

[29] *Maser, E. A.:* i. m. 39.

[30] *Maser, E. A.:* i. m. 39–40.

[31] *Maria Teresa Llorens Planella.* Silk, porcelain and lacquer. China and Japan and their trade with Western Europe and the New World, 1500–1644. A survey of documentary and material evidence. Doctoral Thesis, Universiteit Leiden. 2015. 311.

[32] Ilyen díszítőmotívum a portugál királyi címeren kívül például az olaj- vagy babérkoszorúval körülvett IHS monogram, a portugál Krisztus-rend keresztje, valamint különböző reneszánsz elemek, mint a groteszk levélmaszkok, továbbá a középkori európai képzőművészetben rendkívül népszerű, gyakran az „élet szökőkútjaként" megjelenő szimbólum. Bővebben lásd *Llorens Planella, M. T.:* i. m. 256–263.

[33] Az új, nyugati formákat a megrendelőktől érkező esztergált famodellek segítségével készítették el a kínai keramikusok, akikhez a főszövegben korábban már említett közvetítőrendszeren keresztül jutottak el a minták. *Llorens Planella, M. T.:* i. m. 283.

áramlása mellett fellendült a helyi, másolatokat *(porcelanas)* készítő keramikusműhelyek forgalma is. A legnagyobb kereskedelmi csomópont, Lisszabon ebből a szempontból is kiemelkedik az olyan portugál kerámiagyártó központok közül, mint például Porto és Estremoz, bár ez utóbbiak is jelentős műhelyeknek adtak otthont. A kerámiamásolatokat három csoportba szokták sorolni: az első, 1600-tól körülbelül 1625-ig tartó időszakban a portugál kézművesmesterek igyekeztek a lehető leghűebben követni a kínai mintákat, ezzel párhuzamosan folyt a karakk-porcelánok utánzása is (a kínaihoz hasonló paneles szegélyek mellett jellemző volt a tárgyakat központi tájképpel, állatokkal, madarakkal és virágokkal, ritkábban apró alakokkal díszíteni).[34] A későbbi másolatokra egyre jellemzőbb az elszakadás a kínai előképektől – például vastagabb kerámiatest alkalmazása és merészebb mintahasználat a helyi csempeművészet és az itáliai hatások eredményeképpen.[35] Valószínűsíthető, hogy ez a kísérletező kedvű, kreatív újításokban bővelkedő időszak a porcelánipar pillanatnyi kínai megtörésének, illetve a minőségi export 1660–1680 közötti gyakorlati megszűnésének köszönhetően jöhetett létre.[36]

A portugállal ellentétben a spanyol porcelánmásolatok kevésbé változatosak – a régészeti leletek arra utalnak, hogy bár a másolatok jelentős mennyiségben készülhettek,[37] a fennmaradt darabok díszítés és forma tekintetében egyaránt szűk skálán mozognak.[38] A kínai hatás spanyol másolatokon megfigyelhető példái díszítőmotívumok tekintetében azok a sötét kobaltkék pillangós mintázatok, amelyet gyors ecsetvonásokkal festettek fel a kerámia felületére, vagy a lótusz alakú panelekből, illetve margarétákkal (vagy nyugatiasan ábrázolt krizantémokkal) összefogott, lapos páfránylevelekből álló szegélyek alkalmazása állatlakos központi díszítéssel.[39] A jellemző formák tekintetében sem

[34] A legkorábbi másolatok esetében a megkülönböztetést megkönnyíti az, hogy ezeken a kerámiákon gyakran keverednek a tiszta kínai díszítőmotívumok iszlám, olasz, spanyol, sőt flamand ornamentikával, emellett a portugál keramikusok sajnos nem tudták elsajátítani a kínai ecsetkezelés finomságát sem. *Jean McClure Mudge.* Hispanic Blue-and-White Faience in the Chinese Style. In: *John Carswell, Edward A. Maser, Jean McClure Mudge*. Blue and white: Chinese Porcelain and its Impact on the Western World. The University of Chicago, The David and Alfred Smart Gallery. 1985. 44–45.

[35] *McClure Mudge, J.:* i. m. 45.

[36] *McClure Mudge, J.:* i. m. 45.

[37] A spanyol kék-fehér porcelánutánzatok gyártásának két fő központjaként a kasztíliai Talavera de la Reinát és El Puente del Arzobispo települést szokták kiemelni (lásd *McClure Mudge, J.:* i. m. 47.)

[38] *McClure Mudge, J.:* i. m. 47.

[39] Az ábrázolt állatok között gyakoriak a szarvasok, a nyulak és madarak (fecskék, kacsák és gémek). Lásd bővebben *McClure Mudge, J.:* i. m. 47–49.

beszélhetünk a portugálhoz hasonló változatosságról: a spanyol keramikusok leggyakrabban tányérokat vagy tálakat készítettek (de ismertek kínaizáló sótartók, tintatartók, kancsók, korsók és éjjeliedények is).

Ezzel szemben a spanyol gyarmatokra – kiváltképpen Mexikóra – a kivételesen fejlett és gazdag változatosságú porcelánmásolatokat készítő műhelyek voltak jellemzőek. A legismertebb példa erre a már korábban említett Puebla, ahol a kínai minták olasz, spanyol és őshonos azték előképekkel egybeolvadva jelennek meg a kerámiákon.[40] A pueblai kerámiaművészetet az itt készült tárgyak neve *(talavera poblana)* a spanyol fazekasközpont, Talavera de la Reina hatására vezeti vissza, ugyanis a hagyomány szerint a technikát Pueblába bevándorlók hozták be 1653 előtt. Ennek (és több fazekasmester Sevillából való betelepülésének) ellenére az itt készített tárgyakra valójában a spanyol kerámiaművészetnek volt a legkisebb hatása – a kínai és a portugál exportáruk sokkal nagyobb befolyással bírtak a mexikói kézművesekre.[41] A pueblai kerámiaipar kezdeti fellendülése egyrészről annak köszönhető, hogy finom agyagokat tudtak helyben, a településhez közel bányászni. A másik oknak a környéken újonnan alapított templomok és kolostorok csempe iránti keresletét tekinthetjük. Ezeket a csempéket *(azulejos)* épületek belső és külső díszítésére egyaránt használják, Puebla történelmi központjában is számos homlokzatot díszítenek. Emellett a helyi műhelyek készítettek tányérokat, tálakat, tégelyeket, kancsókat és korsókat, virágcserepeket, gyertya-, tinta- és szenteltvíztartókat, ciszternák víztározó tartályait, valamint *albarello*kat is (ez utóbbiakat nemcsak gyógyszerek tárolására, hanem vázaként is használták).[42] A kerámiák pontos készítését szigorú céhszabályzatok szabták meg. Ilyen például az az 1653-as céhszabályzat, amelyben kikötötték, hogy a kínai porcelánutánzatok esetében „a színezésnek a kínai tárgyak színét kell követnie, nagyon kéknek, ugyanolyan stílusúnak kell lennie és kék, reliefszerű részletekkel kell rendelkeznie."[43] Az ábrázolt motívumok feketével, indigószínnel vagy világoskékkel való körvonalazása mellett ezek a reliefszerű részletek, valamint az apró besüllyedések

---

[40] *Meha Priyadarshini.* Chinese Porcelain in Colonial Mexico: The Material Worlds of an Early Modern Trade. Palgrave Macmillan 2018. 132.

[41] A pueblai mesterek inspirációjául szolgáló források alapján McClure Mudge négy időbeli felosztást állapított meg az Új-Spanyolországban készült kerámiák datálására: moreszk (1575–1700), spanyol/talavera (kb. 1600–1780), kínai (kb. 1650–1800) valamint spanyol-mexikói/pueblai (kb. 1800–1860). *McClure Mudge, J.:* i. m. 50.

[42] *McClure Mudge, J.:* i. m. 51

[43] *Edwin Atlee Barber.* The Maiolica of Mexico. Museum Memorial Hall, Fairmount Park, Philadelphia 1908. 27.

(amelyeket az égetés során a kék részek mázba való beolvadása okoz) a különleges jellemzői a kínaizáló pueblai kerámiáknak.[44]

A keleti és nyugati kultúrák kerámiaművészetben kifejeződő szintézisének egyik legszemléletesebb példája a *talavera poblana* mellett a viszonylag kisméretű,[45] feltehetőleg magándevóciós célokra használt „Guanyin-Madonnák" létrejötte. Ezek a szobrocskák tökéletesen megtestesítik a kerámiakereskedelem bonyolult, oda-vissza hullámzó történetét: a kínai Guanyin- és a nyugati Szűz Mária-ikonográfia összeolvadt egy olyan gyermeket tartó női alakká, amelyet a keramikusmesterek egyaránt készítettek hazai, illetve ázsiai piacra, valamint nyugati exportra is. A két alak hasonló megjelenítése abból a szempontból is érdekes, hogy az ábrázolás célja teljesen más: míg az ilyen típusú kínai Guanyin-ábrázolások népszerű változatának, az ún. „Fiúadományozónak" (*Songzi Guanyin* 送子觀音) kultusza főleg a fiúgyermekre vágyó anyák körében volt elterjedt egyféle termékenységistennőként,[46] addig a Máriát és a csecsemő Jézus Krisztust ábrázoló nyugati alkotások a Szűz istenanyaságát, valamint az egész emberiség érdekében Istennél közbenjáró szerepét hangsúlyozták. A két alak összeolvadásának közvetlen előzménye és feltétele a Madonna és a gyermek-ábrázolások Kínába jutása mellett Avalokiteśvara bódhiszattva „kínaizálódása" és feminizációja volt: egy hosszabb folyamat eredményeképpen (és Miaoshan 妙善 hercegnő legendájának elterjedése után), a Ming-dinasztia idején már a bódhiszattva Guanyin néven, női alakként való ábrázolása vált meghatározóvá.[47]

---

[44] *McClure Mudge, J.:* i. m. 51.

[45] A legtöbb ilyen szobor mérete 10–60 cm közötti (például a British Museum 1947,0712.313-as és 1945,1016.1-as, vagy a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum 57.2.1-2-as leltári számot viselő szobra).

[46] *Chen Hui-Hung.* Santa Maria Maggiore's Madonna Icon of Rome and its Story with China: Reconsidering the Complexity of Mary and Guanyin and its Global Significance. In: Rivista Degli Studi Orientali 93. (2020) 4. 73–74.

[47] Lásd: *Li Huijun.* When *Guanyin* Encounters Madonna. Rethinking on *Chinese Madonna* from the Field Museum of Natural History, Chicago. In: Buddhist-Christian Studies 40. (2020) 363. A két különböző ábrázolás összeolvadása és a téma összetettsége több publikáció megszületését eredményezte, melyek közül fontos megemlíteni Chen Hui-Hung előző lábjegyzetban hivatkozott tanulmányán kívül a következőket: *Simon Park.* Marian Demotion. An Engraving Of The Virgin And Child In Early Modern China And Problems Of Cross-Cultural Translation. In: Notes in the History of Art 39 (2020) 4. 252–261.; *Maria Reis-Habito.* The Bodhisattva Guanyin and the Virgin Mary. In: Buddhist-Christian Studies 13 (1993) 61–69.; valamint *Shin Junhyoung Michael.* Avalokiteśvara's Manifestation as the Virgin Mary. The Jesuit Adaptation and the Visual Conflation in Japanese Catholicism after 1614. In: Church History 80 (2011) 1. 1–39.

A Guanyin-kerámiaszobrocskák leggyakrabban fehérmázas Dehua-porcelánok Fujian tartományból, de ismertek *famille verte*-típusú porcelánszobrok is Jingdezhenből, illetve olyanok is, melyeket aranyozással vagy festéssel láttak el.[48] Az ábrázolt Guanyin-alakok rendkívül változatosak: állhatnak vagy ülhetnek felhőszerűen fodrozódó hullámokon, sziklákon, lótuszon, illetve trónusszerű ülőalkalmatosságokon is, *lalitasana*-pózban. A gyermeket általában jobb karjukon tartják, de több ülő alak esetében megfigyelhető, hogy jobb combjukra ültetik a őket.[49] A gyermekek sok esetben lótuszt tartanak a kezükben, de ismert olyan szobor is, amelyen a gyermek könyvet ölel magához,[50] illetve olyan is, amelyen a reneszánsz Madonna a gyermekkel-ábrázolások bensőségességére jellemző érintés jelenik meg a gyermek és a Guanyin-alak között.[51] A bódhiszattva mellett gyakran megjelenik két kísérője, a sárkánykirály lánya (Longnü 龍女) gyönggyel a kezei között és Guanyin ifjú szerzetestanítványának (Shancai Tongzi 善財童子) alakja is.[52]

Konklúzió

A 16. századi kínai porcelánkereskedelem története nem csupán gazdaságtörténeti jelentőséggel bír, hanem a modernkori globalizáció előhírnökeként is értelmezhető. A kereskedelmi tilalom részleges feloldása, valamint az 1571-es manilai spanyol gyarmatváros megalapítása mérföldkőnek tekinthető nem csupán a kínai, hanem a délkelet-ázsiai és globális kereskedelem történetében is. E fejlemények hosszú távú következményei nemcsak az ázsiai térség történelmére, gazdaságára és társadalmaira hatottak ki, de jelentős hatással voltak az európai kultúrára, illetve a gyarmati életterekre is.

A vizsgált kereskedelmi útvonal mentén a porcelántermékek globális értéklánca három fő állomás mentén szerveződött. A hálózat kiindulópontjában a technológiai hegemóniát képviselő Jingdezhen állt. A központ termelését pedig a dél-kínai, exportra orientált zhangzhoui műhelyek egészítették ki, amelyek

[48] Lásd például a British Museum Franks.21.+ leltári számot viselő, lótuszvirágon ülő aranyozott és vízfestékkel színezett Guanyinját, akit galambbal és palackkal együtt ábrázolnak, amint egy kisgyermeket tart karjában, vagy Hopp Ferenc Múzeum 69.104.1-2-as leltári számú, máz felett festett Guanyin-szobrát.

[49] Ilyen ülő alakra példa többi közt a Metropolitan Museum 64.279.9a, b számot viselő szobra.

[50] A könyvet tartó gyermek a Metropolitan Museum 51.15-as, szantálfa Guanyin-szobrán jelenik meg.

[51] British Museum, ltsz: 1980,0728.19.

[52] *Fajcsák Gy.:* i. m. 222.

alkalmazkodtak a tengerentúli piacok specifikus igényeihez. Az útvonal végpontjában a mexikói Puebla városa állt, ahol a beáramló kínai technológia és esztétika találkozhatott a helyi fazekasmesterséggel, ami egy új, egyedülálló stílust hívott életre. A porcelán reprezentációs célú státuszszimbólumból széles körben ismert és keresett „tömegáruvá" válása szorosan összekapcsolódott a korai fogyasztói kultúra kialakulásával. A porcelánkészítés- és kereskedelem fejlődése olyan folyamat volt, amelyben a porcelán reprezentatív – szimbolikus szerepe párosult a termék gazdasági (vásárló)erejével. E folyamatnak köszönhetően válhatott a porcelán unikális, mind esztétikumában, mind fogyasztói értékében meghatározó áruvá.

Miklósi Kincső

„Édes kicsi naplóm! Vajon miről fogok ezután veled beszélgetni?”

Az írás identitásteremtő szerepe Berde Mária naplófeljegyzéseiben

Bevezetés

Napjainkban a fennmaradt privát naplók igen értékes forrástípusként vannak számon tartva, s különösen azon kutatók számára fontos források, akik a nemek, az érzelmek történetével vagy önértelmezési folyamatok vizsgálatával foglalkoznak. A naplóírás gyakorlata alapvetően egy olyan folyamat, melyben nemcsak a mindennapi eseményeket rögzíti a naplóíró én, hanem egy olyan reflexív gyakorlat, amely során az író saját tapasztalatait rendszerezheti, értelmezheti és narratív struktúrába helyezheti, s ami egyben lehetőséget nyújthat számára, hogy a leírt érzelmeket és eseményeket feldolgozhassa. Ily módon tehát a napló az önteremtés egyik sajátos formájának és módszerének is tekinthető.

Jelen dolgozat témája az, hogy Berde Mária erdélyi írónő naplói miként járulnak hozzá az identitásának formálásához. Fontos megjegyezni, hogy a jelen kutatás nem előzmények nélküli, hanem szervesen kapcsolódik korábbi vizsgálataimhoz, amelyek során már foglalkoztam Berde Mária naplóival. Az előző kutatás elsősorban az első kötet forrásértékére és tematikus sajátosságaira irányult, míg a jelen dolgozat ennek a munkának a továbbgondolásaként az identitásképző folyamatok mélyebb feltárására vállalkozik, mindkét naplót figyelembe véve. Ily módon a mostani vizsgálat nemcsak kiegészíti, hanem új szempontokkal is gazdagítja a korábbi eredményeket.

Habár sokak számára ismeretlenül csenghet neve, Berde Mária a két világháború között igen termékeny irodalmi pályát futott be. 1889-ben látta meg a napvilágot Kackón, de gyerekkorának nagy részét Nagyenyeden töltötte, ahova a leírások szerint sok kedves emlék fűzte, s ez a fennmaradt naplóiban is érzékelhető. Az írónő, aki a szívén viselte az erdélyi magyarság sorsát, egész

életét arra szánta, hogy művei által az erdélyi kisebbséget szolgálja. A magyar nép a trianoni szerződés után keresni kezdte új eszményeit, Berde pedig úgy gondolta, hogy az erdélyi írók feladata kell legyen az, hogy a magyarokat a passzív gondolatokból kiemeljék, ezáltal pedig beilleszkedjenek az új romániai helyzetbe.

Berde Mária hagyatéka, nővérének, Berde Amálnak köszönhetően hagyományozódott ránk, aki 1968-ban adományozta azt a kolozsvári Református Gyűjtőlevéltárnak. A hagyaték több személyes iratot, levelezést, okmányt, valamint két kötet naplót tartalmaz. Az első kötetet Berde 1901–1903 között vezette – ekkor 12–14 éves volt. A második kötet már jóval hosszabbnak mondható, hiszen az 1903–1916 közötti időszakot fedi le, vagyis a szerző 14-27 éves életkorát. Annak ellenére, hogy az első kötetben az évszámok linearitást, folytonosságot indikálnak, a második kötetről kevésbé állítható e tény, ugyanis több évnyi, hónapnyi kihagyásoknak lehetünk szemtanúi, s ezek mellett igen erős cenzúra is érzékelhető rajta, ami szövegsatírozás és lapkivágás formájában történt meg.

Kutatásomban arra keresem a választ, hogy a naplóírás folyamata milyen módon járult hozzá Berde önértelmezéséhez, reflexiójához, az érzelmi identitásának kialakulásához, valamint a különböző identitásválságainak feldolgozásához. A vizsgálat során külön figyelmet próbálok szentelni a Lejeune-i elméletben is kidolgozott napló mint megszólított „másik" jelenségre, az érzelmi identitások alakulására, az írásra mint önteremtő gyakorlatra, végül pedig a naplókban megjelenő különböző identitásválságokra és önreflexiók megjelenésére is.

A Berde-naplók különösen értékesek a felsorolt szempontokból, hiszen az írónő gyermekkorától kezdve, pontosabban 1901-től, egészen felnőttkoráig, 1916-ig vezetett naplókat, amikben folytonosan nyomon követhető érzelmi identitásának alakulása. A naplóbejegyzései lehetőséget adnak annak a megfigyelésére, hogy hogyan változott az önképe, valamint annak feltárására, hogy milyen érzelmi tapasztalatok járultak hozzá Berde Mária írói pályájának alakulásához, és miként vált a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom jelentős képviselőjévé.

A felsorolt tematikát egy elméleti keret segítségével vizsgáltam és értelmezéseimben több kutató munkájára támaszkodtam, mint például Paul Ricoeur, aki leginkább a narratív identitáselméletéért vált ismertté, vagy Philippe Lejeune – akinek vonatkozó munkái is igen fontos elméleti keretet nyújtottak a kutatás számára. Szerinte ugyanis a napló nem pusztán dokumentációs tér, hanem egyben az önértelmezés és önteremtés tere is, amiben a naplóíró identitása

folyamatosan újraértelmeződik. Ugyancsak hasznosnak bizonyult Anthony Giddens reflexív identitáselmélete is, amiben hangsúlyozza, hogy a modern társadalmakban az egyén identitása reflexív projektként működik, amelynek során a szubjektum folyamatosan újraértelmezi saját tapasztalatait. Végül pedig Michel Foucault önéletírásról alkotott koncepcióját emelném még ki, amely szerint az írás az önteremtés egyik legfontosabb technológiája, ami által az egyén megfigyelheti és formálhatja önmagát.

Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy kutatásomat elsősorban érzelemtörténeti, nőtörténeti és irodalomtörténeti megközelítések mentén végeztem el. Ennek megfelelően a dolgozat nem törekszik arra, hogy Berde Mária naplóit pszichoanalitikus értelmezésnek vesse alá. A vizsgálat fókusza nem az egyéni lelkiállapotok diagnosztikus feltárása, hanem annak a bemutatása, hogy a napló mint szövegtípus miként működik az érzelmek kifejezésének, az önértelmezésnek és az identitásalakításnak a tereként. A naplóbejegyzések elemzése így nem a személyiség „feltárására", hanem a szövegben megjelenő önreprezentációs stratégiák és érzelmi mintázatok vizsgálatára irányul.

A női naplóírás mint önkifejezési gyakorlat

A naplóírás a 18–19. századtól kezdődően egyre elterjedtebbé vált a nők körében, különösen azokban a társadalmi rétegekben, ahol az írásbeliség fokozatosan hozzáférhetővé vált számukra. Ez az az időszak az irodalomban, amikor megkérdőjeleződik a patriarchális dominancia és az irodalom többé már nem tekinthető egyneműnek. Azért fontos erről beszélnünk, mert az addig hallgatásra ítélt női hangok innentől nemcsak kiegészítették az irodalmat, hanem át is rendezték a könyvespolcokat.[1]

Ez a fajta változás azonban nemcsak a nyomtatott irodalomban figyelhető meg, hanem a privát szférában is. Ahogy elterjedt az írás a nők körében, s egyre több nő általános műveltségéhez tartozott hozzá az írás–olvasás, úgy vált a naplóírás is egy bevett szokássá a „szebbik nem" körében. Virginia Woolf írónő ezt nemcsak az irodalmi polcok, hanem egyenesen a történelem átrendeződésének gondolta, hiszen a férfiközpontú történetírás is a változás útjára lépett, s az addig magánszférára korlátozódó *női írás* már a közéletben is megjelenni látszott.[2]

---

[1] Séllei Nóra: *Lánnyá válik, s írni kezd: 19. századi angol írónők*. Debrecen, 1999, Kossuth Egyetemi Kiadó. 14

[2] Uo. 16.

Catherine Delafield *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel* című munkájában részletesen tárgyalja, hogy hogyan jelennek meg a női naplók és naplóírás formái a 19. századi regényekben, s ezek mit árulnak el a női identitásról, érzelmekről és társadalmi szerepekről.[3] Habár a 19. században a női naplók szigorú formulákat és szabályokat követtek, mégis több olyan női naplót ismerünk ebből az időszakból, amelyet egyesek az önmaguk felfedezésének eszközeként használtak.[4] Az ilyesfajta „szabadság" kialakulásához az is hozzájárult, hogy az egyház befolyása a nők életére fokozatosan csökkent, így ezek a magánjellegű írások egyre inkább az individualizálódás és önreflexió irányába mozdultak el.[5] A műfaj nagymértékű elfogadottsága és elterjedése abból adódott, hogy alapvetően a naplóírás nem számított „publikus" irodalomnak, s mivel elsősorban magánhasználatra készült szövegekről volt szó, nem sértette a női szerénység normáit sem.[6]

Az említett időszakban tehát ezek a naplók nem pusztán eseményleírásokat tartalmaztak, hanem egyaránt színterei voltak az önreflexiónak, az érzelmek feldolgozásának, az identitás kialakításának. Ezek a nők, mivel saját életükről írtak és abból merítkeztek, tematikákként a legtöbbször a házasság kérdésével, a női szerepekkel, a vallásos önvizsgálattal, érzelmi konfliktusokkal és a társadalmi korlátozásokkal foglalkoztak.[7] Ezek mellett ami még rendkívül érdekes és különösen értékes az érzelemtörténet-kutatók számára az a naplókban megjelenő érzelmi telítettség.[8] Az intenzív érzelmek több módon jelentek meg: a morális dilemmák és a lelki fejlődés kérdései mellett a romantikus és a családi kötődések is hangsúlyos szerepet kaptak. Nem meglepő tehát az, hogy a 19. századi irodalom átvette ezeket a sajátosságokat, mindenekelőtt a napló formáját. Ennek okai igen egyszerűen magyarázhatóak: a naplók éppen érzelmi intenzitásukból adódóan hitelesnek hatottak, ami az irodalmi műveknek intim hangvételt kölcsönzött, s akár a belső monológ megszólaltatására is lehetőséget adott.[9]

Az említett tények mellett kihangsúlyoznám Delafield egyik legfontosabb gondolatát, mégpedig azt, hogy a naplóírás a nők számára egyfajta intellektuális

---

[3] Delafield, Catherine: *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel*. Farnham, 2009, Ashgate. 5.

[4] Lejeune, Philippe: *On Diary*. Ed. Jeremy D. Popkin – Julie Rak. Honolulu, 2009, University of Hawai'i Press. 8.

[5] Uo.

[6] Delafield, Catherine: i.m. 25.

[7] Uo. 27.

[8] Uo.

[9] Uo. 59.

autonómiát biztosított a 19. században.[10] Egy olyan időszakban, amikor a nők nem dönthettek a saját sorsuk felől, és véleményük legtöbbször marginalizált volt, ez a fajta autonómia különös jelentőséggel bírt számukra, hiszen végre a saját hangjukon írhattak, kontrollálhatták történetüket, és ami talán a legfontosabb, kritikákat fogalmazhattak meg a társadalommal szemben.

Magyar vonatkozásban több női naplót tudunk megnevezni, amik fennmaradtak az utókor számára: Szendrey Júlia, Teleki Blanka, Schlechta Etelka, Laborfalvi Róza, Boncza Berta (Csinszka), Kölcsey Antónia, Kozma Katinka naplói, és a felsorolás még folytatódhatna. A továbbiakban olyan naplóírók példáit emelem ki, akiknek írásgyakorlata és motivációi különböző módon világítanak rá a napló identitásformáló szerepére, és így értelmezési keretet kínálnak Berde Mária naplóinak vizsgálatához.

A felsorolt munkák közül a köztudatba talán leginkább a „nemzet özvegyének", Szendrey Júliának a naplói épültek be. Az ő elbeszélésével kapcsolatban a legnagyobb probléma az volt, hogy kezdetben (az első kiadásnál) a szövegeket úgy válogatták és adták közre, hogy azok a Petőfivel való szerelmi kapcsolatát hangsúlyozzák,[11] az eredeti feljegyzések csak az 1920-as években kerültek elő, és ekkor adták ki őket ismét. Szendrey naplóival kapcsolatban szembetűnő, hogy szinte kizárólag a belső világra összpontosulnak, sorai különböző gondolatokat, lelkiállapotokat rögzítenek, amit egyfajta önelemzésként is lehet értelmezni, hiszen a saját természetét, a világgal való kapcsolatát és a lelkében végbemenő változásokat vizsgálja bejegyzéseiben.[12] Ennek oka viszonylag egyszerű: jól látható, hogy Júlia tisztában van saját álmodozásával és annak következményeivel, mégis egyedül a képzeletében talál örömöt.[13] A Szendrey-naplók kapcsán elmondható, hogy nem egy életen át folytatott tevékenységről van szó, hanem csupán életének egy szakaszára korlátozódnak.[14] Érdekes tényként tárul fel elénk az is, hogy Szendrey csak bizonyos lelkiállapotokban kezdett el írni, ami elmélkedést, önelemzést váltott ki belőle. Bejegyzéseiben kiváltképpen hangsúlyos a szenvedély megjelenítése, amely életében alapvető emberi szükségletként jelenik meg. Szendrey tehát nem a külső események lejegyzésére fókuszált, hanem inkább a lélekeseményekre, ami arra enged minket következtetni, hogy az írás hatást gyakorolt arra, hogy hogyan

[10] Uo. 60.

[11] Gyimesi Emese: „… szenvedély kell, mi elfoglaljon, mi éreztesse, hogy élek!" Az érzelmek szerepe Szendrey Júlia naplóírói gyakorlatában. In: Lukács Anikó-Tóth Árpád (szerk.): *Az érzelmek története.* Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. Budapest. 2019. 279

[12] Uo. 280.

[13] Uo.

[14] Uo. 283.

dolgozta fel az érzelmeit és a vele történt eseményeket[15], és ez minden bizonnyal hozzájárult önreflexiójához, valamint identitása megerősödéséhez.

Kölcsey Antónia esetében egy teljesen más narratív attitűddel szembesülünk; ő inkább a kommunikációra és az emlékezés funkciójára fektet nagyobb hangsúlyt. Leánykori naplóit 1838–1844 között vezette, első bejegyzését 17 éves korában írta azt követően, hogy hazakerült a pest-budai leányintézetből. Számára a napló vezetése inkább egy társalkodási térként funkcionált, semmint identitáskonstrukcióként, mint Szendrey esetében.[16] Az ő naplója tehát valahol félúton helyezkedik el az elméleti keretekben: egyszerre fektet hangsúlyt az eseményekre valamint az önvizsgálatra.[17] A naplóban számos helyen bukkannak fel a műveltséghez és az önképzéshez fűződő információk, sőt az is kiderül, hogy az ő szemében egy rendkívüli presztízst jelentett az, ha valaki művelt és olvasott volt.[18] Így tehát az olvasás és az ahhoz kapcsolódó különböző kulturális gyakorlatok, valamint a csevegések rendkívül fontos szerepet játszottak életében és önértelmezésében.[19]

Kölcsey Antónia naplóíró gyakorlata így tágabb társadalmi összefüggésben is értelmezhető, hiszen jól illeszkedik ahhoz a folyamathoz, amelyben a női szerepek és a műveltséghez való viszony a 19. század folyamán átalakulni kezdett. V. László Zsófia kutatásaiban meggyőzően bizonyítja, hogy a 18. század végétől az ideális női szerepek átalakultak: az addigi „istenes" asszonyi erényeket felváltotta a honleány és hozzá társuló női szerepek, melyek elsősorban a közjó szolgálatát helyezték előtérbe.[20] Ez azt is jelentette, hogy egyre jobban felértékelődött az addig hagyományos erények helyett a műveltség szerepe a nők körében. Ez a tendencia a 19. században még erősebben jelenik meg a fennmaradt forrásokban, amelyekből az rajzolódik ki, hogy az olvasó leány a „jó magyar anya" előképe, aki az anyanyelvén neveli majd gyermekeit.[21] Gyáni Gábor a naplók vizsgálata során arra mutatott rá, hogy a 19. század

[15] Uo. 289 – 294.

[16] Uo.

[17] Kucserka Zsófia: „A női Bildung elmélete és gyakorlata Kölcsey Antónia naplójában és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájában". In: Török Zsuzsa (szerk.): *Női íráshasználat és kéziratos kultúra a hosszú 19. században*. Reciti Konferenciakötetek 18. Budapest, 2022, Reciti Kiadó, 60.

[18] Uo. 64.

[19] Uo. 65.

[20] V. László Zsófia: *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns beszédek tükrében (1711–1825)*. Budapest, 2020, Ráció Kiadó. 130–152.

[21] Papp Júlia (szerk.): *A zsoltártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Budapest, 2014, Petőfi Irodalmi Múzeum. 33.

harmadik-negyedik évtizedeiben a középosztály köreiben egy új női identitás bontakozott ki, amely a naplóírás elterjedéséhez és gyakoribbá válásához vezetett.[22] Ezt részben megcáfolják ugyan Kölcsey Antónia bejegyzései, amelyek inkább azt sugallják, hogy még az 1840-es években sem nézték jó szemmel a nők műveltségét, a szerző ugyanis többször panaszkodik bejegyzéseiben arról, hogy környezete megszólja, kineveti, kigúnyolja műveltsége és az íráshoz való ragaszkodása miatt.[23]

Fontos megjegyezni még Kölcsey Antóniával kapcsolatban, hogy annak ellenére, hogy több kritika érte a naplóírás miatt, a bejegyzésiből az szűrhető le, hogy a teljes naplóírás időszaka alatt számára az olvasás és az írás volt a legfontosabb önértelmezési és önformáló kulturális gyakorlat.[24] Naplóbejegyzéseiből és a különböző szereplőkről alkotott véleményéből az derül ki számunkra, hogy a saját identitását és ismerőseinek a jellemét is a különböző kortárs regényekben olvasott karakterekhez igazította.[25] Ez egy rendkívül fontos információ a jelenlegi témánk szempontjából, hiszen mindez arra enged következtetni, hogy Kölcsey nem azért olvasott, mert azt a társadalmi normák és a műveltség megkívánta, hanem azért mert az olvasáson keresztül értelmezte a világot és önmagát is.[26]

Tóth Zsombor szerint az efféle autobiografikus művek két fontos komponensből állnak: az eseményből és az én reprezentációjából. Megközelítésében nem a két legismertebb autobiográfia-kutató, Philippe Lejeune és Paul de Man munkáiból indul ki, helyette inkább azt hangsúlyozza, hogy különböző társadalmi rétegekből származó emberek eltérő módon és eltérő minőségben vezetik naplóikat.[27] Ez arra enged következtetni, s ezt hangsúlyozza Tóth Zsombor is, hogy e művek esetében nem elsősorban a műfaji besorolás a meghatározó, hanem sokkal inkább az írásgyakorlat és annak mögöttes motivációi.[28] Közelebbről szemlélve ez a megközelítés tűnik a leginkább megalapozottnak, hiszen a naplók és az ego-dokumentumok szerkezete mindig az író igényeihez és szokásaihoz igazodik.

---

[22] Gyáni Gábor: *Az ego-dokumentumok történeti haszna.* http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna (2026.04.15.)

[23] Kucserka: i.m. 66.

[24] Uo. 67.

[25] Uo.

[26] Uo. 69.

[27] Tóth Zsombor: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez.* Kolozsvár, 2006. 340.

[28] Uo.

A Tóth által megfogalmazott elméletet Schlechta Etelka naplója is erősíti. Az ő esetében is a mű felépítése oly módon történik, hogy események sorozatát jegyzi le, de Kölcseytől eltérő módon. Etelkánál központi szerepet kapnak az események leírásai, mint például a bálok, operák, színházi előadások, saját öltözéke,[29] de oly módon, hogy szinte minden mondat esetében máshol és más szerepben láthatjuk a narrátort.[30] Ez a leírásmód azt eredményezi, hogy Etelka naplóíró identitása több egymást követő, napi szinten formálódó „én"-ből áll össze.[31]

Szendrey Júlia naplóíró gyakorlata teljes mértékben eltér Kölcsey Antóniáétól, illetve Schlechta Etelkáétól. Szendreynél ugyanis azt láthatjuk, hogy a napló- és levélírás összemosódik, s nála a levélírás fogja azokat a funkciókat betölteni, amit Kölcseynél és Schlechtánál a napló töltött be.[32] Így nála a naplóírás egy, a közö(n)sségtől elvonult privát írásgyakorlat lenyomata lesz.[33] Összességében tehát arra a következtetésre juthatunk a női naplóírókkal kapcsolatban, hogy ezeknek az egyéneknek az életében más és más funkciókat töltött be az írás folyamata.

Jelen dolgozatomban azért tartottam fontosnak bemutatni néhány példán keresztül a női naplóírás módját és motivációját, mert úgy gondolom, hogy Berde Mária életében is egy fontos önteremtő gyakorlatként működött a naplóírás, ami által megismerte önmagát, érzelmeit és egy olyan biztonságos teret hozott létre számára, ahova bármikor elvonulhatott a mindennapok nehézségei elől. Ezek mellett pedig úgy gondolom, hogy a naplóírás és persze olvasmányai révén tudta kialakítani irodalmi stílusát és nyelvezetét.

A napló mint önértelmezési és identitásképző tér

Egy egyén akkor képes személyes identitásának kialakítására, ha felismeri, hogy saját cselekedeteinek sora narratív módon élettörténetet képezhet.[34] E koncepciót Paul Ricoeur dolgozta ki, aki habár nem kifejezetten naplókkal foglalkozott, de elmélete nagyon jól alkalmazható a naplók esetében is. Fő gondolata az volt, hogy az identitás az elbeszélésen keresztül jön létre, s szerinte

[29] Gyimesi: i.m. 286.

[30] Uo.

[31] Kalla Zsuzsa 2010: „Mivé egykor talán lehetni álmodoztam." A naplók és Bártfay. In: Kalla Zsuzsa: (szerk.) *Bártfay László Naplói*. Budapest, 2010. 475–750.

[32] Gyimesi: i.m. 286.

[33] Uo.

[34] Ricoeur, Paul: „A narratív azonosság". In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5.* Budapest, 2001, Kijárat Kiadó. 15–25.

az ember nem egy kész identitással rendelkezik, hanem azt történeteken keresztül alakítja ki.[35] Ilyen alapon tehát elmondhatjuk, hogy az identitás az egyén időben kibontakozó története, ami által „önmagát elbeszélve" tudja megérteni az adott személy. A naplóírás során az egyén értelmezni tudja az eseményeket, ezzel egyidejűleg pedig jelentést is tud adni az élményeinek. Így a napló nem csupán rögzítési felület lesz, hanem egy interpretációs tér, ahol az én megalkothatja önmagát.

Ricoeur legfontosabb elmélete az idem–ipsa identitás, amely igen jól alkalmazható a naplókutatás területén is, főleg abban az esetben, ha a napló identitásteremtő szerepét próbáljuk kideríteni. E fogalompár lényegében arra a kérdésre ad választ, hogy hogyan tudunk ugyanazok maradni, miközben folyamatosan újabb és újabb élményeknek vagyunk kitéve, amelyek által változunk.[36] Szerinte az idem-identitás (az idem latin szó, melynek jelentése ugyanaz, azonos) az ember állandó, változatlan jellemzőit jelenti. Ide tartoznak a különböző személyiségjegyek, szokásaink, karakterünk, temperamentumunk és viselkedési mintáink, amik az állandóság érzetét nyújtják számunkra. Ezzel szemben, az ipse-identitás (az ipse latin szó, melynek jelentése önmaga, saját maga) nem állandóságot jelent, hanem azt, hogy önmagunk tudunk maradni a változások ellenére. Ez tehát már nem az állandó tulajdonságokon, hanem a döntéseinken, ígéreteinken, önreflexiónkon és a történeteinken alapul.[37] E kettős fogalom kulcsgondolata tehát az, hogy az ember nemcsak állandó tulajdonságokból áll, hanem élettörténetekből, így az identitásunk nem változatlan dolgok összessége, hanem különböző történetek egyvelege, amiket leírva létrehozzuk a narratív identitásunkat.[38] Paul Ricoeur munkássága tehát rendkívül fontos a naplókutatás szempontjából, hiszen e művek az idem–ipsa identitás formálódásának tereiként is értelmezhetőek.

Ricoeur mellett fontosnak tartom megemlíteni az ego-dokumentumok legismertebb kutatóját, Philippe Lejeune-t is, aki több külön tanulmányt szánt a szinkronforrások értelmezésének. Annak ellenére, hogy ő az autobiográf szövegek elemzésével kezdte pályafutását, úgy tartotta, hogy ezek *utópiák*, s csakis a napló adhat az író számára egy olyan teret, ahol fejlődhet és változhat.[39] Ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy a naplók nem csupán a minden-

[35] Uő: *Oneself as Another*. Chicago, 1992, University of Chicago Press. 118.

[36] Uo. 116.

[37] Uo. 130.

[38] Uo. 135.

[39] Lejeune: i.m. 5.

napi események lejegyzésének (szín)terei, hanem önteremtő gyakorlatként is értelmezhetők. Mindezt abból következtette ki, hogy a naplóírás nemcsak sajátos és folyamatos párbeszéd önmagunkkal, hanem egy olyan (szín)tér is, amelyben az identitás folyamatosan újrakonstruálódik.[40]

Lejeune többször is hangsúlyozta, hogy a napló egyik legfontosabb sajátossága a szabadság, hiszen olyan térként működik, amelyben az individuum egyedül lehet, fejlesztheti a kreativitását, és az emberi léttel kapcsolatos alapvető kérdéseket is megfogalmazhatja, tehát egy olyan elmélkedési teret hozhat létre, ahol teljes mértékben megélheti, vizsgálhatja vagy felkutathatja saját érzéseit.[41] Önmagában tehát a naplóírás nemcsak a mindennapi események lejegyzésére alkalmas habitusként szolgálhat, hanem tükörként is funkcionálhat az önmagunk megismerésére, de akár az identitásunk létrehozásának eszközeként is létezhet. Az írás ennélfogva az önreprezentáció egyik sajátos formája, ami egy szövegkorpuszba tudja helyezni a naplóíró-én érzelmeit és gondolatait. Ily módon a napló az *én* folyamatos alakulásának és újrakonstruálásának színtereként szolgál, így napló identitásteremtő funkciója különösen hangsúlyossá válik azokban az esetekben, amikor az ember életében jelentős változások vagy bizonytalanságok jelennek meg. Ilyenkor a napló az önértelmezés és az érzelmi feldolgozás eszközévé válik, amely lehetővé teszi a tapasztalatok strukturálását és a személyes narratíva kialakítását.

Paul Ricoeur és Philippe Lejeune mellett fontosnak tartom megemlíteni ezen fejezet keretein belül Anthony Giddens és Michel Foucault kutatásait is, akik, akárcsak Ricoeur, nem kifejezetten önéletírói narratívákra dolgozták ki elméleteiket, de úgy gondolom, ezek alkalmazása a kutatás keretein belül könnyít azon, hogy megértsük a naplók identitáskonstrukciós szerepét.

Giddens a *Modernity and Self-Identity* című művében fejti ki azt, hogy a modern társadalmakban az identitás nem adott, hanem egy reflexív módon létrehozott *projekt*. Ez annyit tesz, hogy az egyén folyamatosan reflektál önmagára, értelmezi a tapasztalatait és újraalkotja élettörténetét.[42] Ha ezt az elméletet vesszük, akkor a napló segít számunkra strukturálni az életet, s egyben egy reflexiós térként is működhet, így az egy rendkívül erős identitásteremtő szereppel fog rendelkezni.

Michel Foucault nagyobb hangsúlyt fektet az írásra mint önalakítási folyamatra. Hozzá kapcsolódik az „öntechnológiák" elmélete, amelyben azt fejti ki,

[40] Uo. 12.

[41] Uo.

[42] Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity*. Cambridge, 1991, Polity Press. 32-35.

hogy az emberek különböző technológiákat használnak önmaguk alakítására, mint például az írás, önvizsgálat, az emlékezés vagy pedig a reflexió folyamata, melyek közül az írás az egyik legfontosabb. Foucault szerint az írás során az egyén megfigyeli önmagát és értelmezi a leírt tapasztalatait, amik által saját maga formálja az identitását, s ezt a folyamatot nevezi ő self-writingnak (önírásnak).[43]

Az ismertetett elméleti megközelítések, úgy gondolom, különösen relevánsak Berde Mária naplóinak vizsgálata során, hiszen ezek az írások nem csupán a mindennapi események dokumentálásaként értelmezhetők, hanem az identitás folyamatos alakulásának színtereiként is, ugyanis ezek a naplók magukba foglalják Berde gyermekkorát, a kamaszkorát, valamint a felnőttkorát is.

Paul Ricoeur narratív identitáselmélete lehetővé teszi számunkra annak vizsgálatát, hogy Berde miként alkotja meg önmagát az időben kibontakozó élettörténetén keresztül, míg az idem–ipse identitás fogalompár segítségével feltárhatóvá válik, hogy milyen állandó személyiségjegyek jelennek meg naplóiban, illetve hogyan reflektál a változásokra és élethelyzeteinek alakulására. Philippe Lejeune naplóelmélete továbbá arra világít rá, hogy a napló az önteremtés és önértelmezés terepeként működik, amelyben az identitás folyamatosan újrakonstruálódik.

Ezzel párhuzamosan Anthony Giddens reflexív identitáselmélete azt segít megérteni, hogy Berde Mária naplóírása miként válhat az élettörténet tudatos strukturálásának eszközévé, ezek mellett pedig Foucault önírásról alkotott koncepciója rámutat arra, hogy a napló az önmegfigyelés és önalakítás gyakorlataként is értelmezhető. E megközelítések alapján a Berde-naplók nem pusztán történeti forrásként értelmezhetők, hanem olyan ego-dokumentumokként is, amelyek az identitás alakulásának folyamatát tükrözik. Így a naplóírás nemcsak az események rögzítésének eszköze, hanem az önértelmezés, az érzelmi feldolgozás és a narratív identitás kialakításának egyik legfontosabb terepe, amely különösen jelentős Berde Mária életének fordulópontjai és belső vívódásai során.

Berde Mária naplóinak identitáskonstrukciója

A napló mint megszólított „másik"

A naplóírás egyik sajátos jellegzetessége, hogy az író nagyon sokszor nemcsak magának jegyzi le az eseményeket és gondolatait, hanem a naplót egy megszólított félként kezeli. Ily módon a napló egy „másikká" válik és egyben

[43] Michel Foucault: Technologies of the Self. In: Luther H. Martin – Huck Gutman – Patrick H. Hutton (szerk.): *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Amherst, 1988, University of Massachusetts Press, 16–49.

megszemélyesítődik, s egy olyan biztonságos tér lesz a narrátor számára, ahova baj esetén fordulhat, leírhatja panaszait és érzéseit. Ez a megszólítás különösen fontos az identitásképzés szempontjából, hiszen a naplóval folytatott párbeszéd során az író reflektál önmagára, és narratív módon alakítja ki saját élettörténetét.

A jól ismert „Kedves naplóm" formula a 19. század folyamán kezdett elterjedni, ami nem véletlen, hiszen ahogy említettem már, ettől az évszázadtól kezdve ezek az önéletírói narratívák nem csupán eseményeket rögzítettek, hanem egyfajta *társalkodótárs* funkcióját is betöltik. Ez a fajta megszemélyesítés Berde Mária naplóiban is tetten érhető, ugyanis több bejegyzését is kezdi ilyesfajta megszólítással, s ezt talán legjobban e kutatás címe – mely ugyanakkor második naplójának első mondata – támasztja alá: *„Édes kicsi naplóm! Vajon miről fogok ezután veled beszélgetni? Boldogságról vagy szomorúságról?"*[44] Az idézet jól szemlélteti, hogy a napló nem pusztán passzív rögzítési felületként létezik számára, hanem egyfajta párbeszédpartnerként, amelyhez érzelmileg is viszonyul.

Ez rendkívül jól illeszkedik a Lejeune-i elmélethez, mivel pont azt támassza alá, hogy a napló nem csupán a mindennapi események rögzítésére alkalmas, hanem egy folyamatos párbeszéd önmagunkkal, ami során az identitásunk újrakonstruálódik. Emellett ez a jelenség Ricoeur narratív identitáselméletét is megerősíti, hiszen Berde a naplójában a saját élettörténetét fogalmazza meg, amin keresztül az identitása folytonos fejlődésen megy keresztül. A naplója azáltal, hogy megszólított „másikként" van megszemélyesítve, Mária számára az önértelmezés eszközévé válik, amiben az író saját magát mint elbeszélt ént konstruálja meg. Erre több példa jelenik meg mindkét naplóban, mint például *„Oh, naplóm édes naplóm!"*[45]*; „Emlékszel kedves édes naplóm még mikor ismét egy hasonló tervel foglalkoztam? Emlékszel-e?"*[46] Ebben az esetben azonban a napló már nem csupán párbeszédpartnerként jelenik meg, hanem az emlékezet hordozójaként is. A megszólítás, valamint az emlékezésre való felszólítása arra enged minket következtetni, hogy a naplóíró számára a feljegyzéseket egyfajta külső emlékhordozóként kezeli, ami által felidézhet múltbéli eseményeket. Ez a felismerés Ricoeur azon gondolataival van erős összefüggésben, melyek szerint az identitás az időben kibontakozó narratíván keresztül alakul ki.

[44] Kolozsvári Református Gyűjtőlevéltár. F7 R. Berde Mária hagyatéka. *II. kötet napló,* 1903. január 11. vasárnap délután.

[45] Kolozsvári Református Gyűjtőlevéltár. F7 R. Berde Mária hagyatéka. *I. kötet napló,* 1901. november 1. péntek.

[46] 1902 február 18, 19, 20, csütörtök. (I. köt.)

Ami többször is feltűnik még a naplókban, az a bejegyzések végén az elbúcsúzás gesztusa, ami tovább erősíti annak a megszólított „másik" jellegét. Az olyan megfogalmazások, mint *„Hanem most szervusz édes Naplóm, megyek nem írhatok."*[47] vagy *„Nem írok többet. Naplóm… jóéjszakát. Jóéjszakát Hamupipőke… mert én nem akarok többé az lenni…"*[48] arra utalnak, hogy a naplóíró a feljegyzéseket egy párbeszédszerű kommunikációként éli meg, amelynek kezdete és lezárása is van. Ez a formula azt sugallja számunkra, hogy a naplóíró egy beszélgetés lezárásaként tekint az adott bejegyzésre, ami a napló megszemélyesítését és egyfajta intim kapcsolat kialakulását is jelzi számunkra. A napló tehát nem pusztán írásfelületként jelenik meg, hanem olyan „másikként", amelyhez az író visszatér, amelytől elköszön majd, amelyhez újra megszólítással fordul. A „jóéjszakát" formula pedig kifejezetten hangsúlyos ebben az esetben, hiszen ez a mindennapi kommunikáció egyik intim formáját idézi meg a naplóban, ami egyben azt is jelzi, hogy Mária számára a napló a belső világ megosztásának biztonságos terévé válik. Az elbúcsúzás aktusa így nemcsak stiláris sajátossága a naplónak, hanem annak személyes, valamint dialogikus jellegét hangsúlyozza a Berde-naplókban. Emellett, a „Hamupipőke" megszólítás az identitásformálás szempontjából jelentős, hiszen egy olyan metaforikus önképet idéz meg az író, amitől elkíván távolodni. Ahogyan Paul Ricoeur hangsúlyozza, az identitás nem előre adott, hanem az elbeszélés során formálódik, azaz *„az önazonosság […] az elbeszélés által válik érthetővé"*.[49] Ebben az értelemben a napló az önkép folyamatos újraértelmezésének terepeként működik, amelyben a naplóíró saját magát narratív módon formálja és alakítja.

Az első naplókötet lezárása különösen erőteljesen mutatja meg Berde Mária naplóinak identitásképző és érzelmi funkcióját. A kötet végén olvasható sorok *„Azt hiszem, hogy ez a naplóm foglalja magába legszebb álmaim, talán ilyen boldog nem leszek többé, édes kicsi Naplóm, te megmaradsz! Majd eljön az idő, hogy nem fog szeretni… De te édes Naplóm, te mindig mondani fogod, amit ő mondott, mindig emlékeztetsz azokra, akik engem el fognak felejteni. Isten veled!!!!"*[50] arra utalnak, hogy a napló nem csupán megszólított „másikként" van jelen, hanem az emlékezet és az érzelmi kontinuitás hordozójaként is. Ebben a részletben a napló egyfajta stabil pontként jelenik meg, ami által megőrzi

[47] 1902. szeptember 6. szombat. Enyed. (I. köt.)

[48] 1903. május 12. kedd este. (II. köt.)

[49] Ricoeur, Paul: „A narratív azonosság". 20.

[50] Befejezés. 1903. január 5. Este (I. köt.)

a múlt élményeit és érzéseit akkor is, amikor az emberi kapcsolatai megszűnnek vagy megváltoznak. Ezáltal naplója nemcsak párbeszédpartner vagy legjobb barátnő, hanem az identitásának időbeli folytonosságát biztosító eszköz is. Ebben az esetben a napló megőrzési felülete lesz az élettörténetének, amely megengedi számára azt, hogy a későbbiekben visszatérjen korábbi önmagához. Berde a naplót egy olyan entitásként eleveníti meg, amely „megmarad", és amely képes emlékeztetni őt azokra az élményekre és személyekre, akik vagy amik idővel eltűnhetnek az életéből (vö. Philippe Lejeune). Ilyen értelemben tehát a napló Berde érzelmi tapasztalatait narratív struktúrába helyezi.

Az első kötet lezárása különösen fontos az identitásteremtés szempontjából, ugyanis ebben az idézetben a napló már nem csupán az aktuális érzéseinek tárháza, hanem az emlékezet és önazonosság fenntartásának eszköze is. A búcsú gesztusa pedig egy életszakasz lezárását jelzi, amely egyben egy új identitásformálási folyamat kezdetét is előrevetíti számunkra. A bejegyzéseknél nagyon sokszor a napszak is megjelölésre kerül, ami az elemzés szempontjából igen fontos és árulkodó lehet számunkra. Ugyanis jól tudjuk, hogy az irodalomban a napszakokhoz sok esetben érzéseket kötnek, s ez a Berde-naplókban is megfigyelhető jelenség. Minden esetben, amikor az írónő este írta a bejegyzéseit, azok melankóliával, szomorúsággal és magánnyal voltak telítve. Önreflexiója jóval intenzívebb az éjszakai bejegyzésekben, ami azzal magyarázható, hogy az esti órákban nyugodt körülmények között tudott elmélkedni, valamint értelmezni az érzéseit.

Az első kötet záróbejegyzése egyébként szoros összefüggésben áll a második kötet első bejegyzésének nyitómondatával *(„Édes kicsi naplóm! Vajon miről fogok ezután veled beszélgetni? Boldogságról vagy szomorúságról?"*), ami által a naplók kontinuitása fennáll. Míg az első kötet végén a napló az emlékek megőrzőjeként jelenik meg, addig a második kötet elején már ismét megszólított partnerként lép elő, ami arra utal, hogy a naplóírás nem egyszeri aktus, hanem egy folyamatos önértelmezési gyakorlat az írónő számára. Ez több fontosabb következtetés levonását is lehetővé teszi számunkra. Először is bizonyítja azt, hogy a napló és naplóíró közötti kapcsolat nem szakad meg a kötetek között, hanem folytatódik. A megszólítás *(„édes kicsi naplóm"*) ugyanazt az érzelmi kötődést mutatja számunkra, amely az első kötetben is megfigyelhető volt, ami azt jelenti, hogy a napló egy stabil pontként működött Berde Mária életében.

Másodszor, a kérdésben megfogalmazott mondat („*boldogságról vagy szomorúságról*") a jövővel kapcsolatos bizonytalanság érzetét tükrözi. Ez egyben azt is alátámasztja, hogy a napló nemcsak a múlt megőrzésére szolgál, hanem

a jövővel kapcsolatos bizonytalanságnak és érzelmek kifejezésének színtere is Mária életében. Ily módon elmondható tehát, hogy a napló egyszerre funkcionált emlékezeti és anticipációs térként is, ahol az írónő előrevetíthette a lehetséges tapasztalatait.

Az érzelmi önazonosság alakulása a naplóban

Az érzelmi identitás fejlődése és kialakulása a naplóírás folyamán különösen fontos, ugyanis ezekben a bejegyzésekben nemcsak az események rögzítése lesz a fontos, hanem az is. ahogyan a naplóíró én megfogalmazza, értelmezi vagy esetleg reflektál az érzelmi világára, ami által egyben tudatosítja is önmaga számára érzéseit. Az önéletírói narratívák tehát olyan intim térként funkcionálnak, ahol az író szabadon megfogalmazhatja érzelmeit és ezáltal a saját érzelmi identitásának formálásához járul hozzá.

A Berde-naplókban az érzelmek különösen hangsúlyos formában vannak jelen, hiszen a bejegyzéseken gyakran találkozunk az öröm, a szomorúság, a szerelem, a reményvesztettség és csalódottság érzetének kifejezésével. Ezek kifejezetten fontosak, hiszen több kutatás is bizonyította, hogy az érzelmi identitás ismétlődő mintázatokból épül fel. A következő naplórészlet nagyon jól példázza Berde érzelmeinek narratív konstrukcióját: *„Elmúlt s én nem sírtam, nem is szomorodtam el. A síró, búcsúzó leányok közt ott álltam, futkostam kaczagva, mosolyogva. Akkor is az voltam, ami mindig, az osztály jókedve, nevetése, nevettetője. És most leülhetek és írhatok sokat, sokat, sokat....*"[51] Ebben a részben Berde az érzelmeit nem a közösség normáihoz igazítja, hanem attól elhatárolódva próbálja meghatározni önmagát mint a jókedv és nevetés megtestesítője. A szöveg végén többszörösen leírt „sokat" szó az érzelmi túlcsordulás és az írás felszabadító funkcióját jelzi számunkra. Ennek ellenére azonban a naplóban nem a boldog narrátor képe rajzolódik ki számunkra, hanem pont az ellentéte. A meghatározó érzés ugyanis Berde életében az első, valamint a második kötetben is inkább a szomorúság, csalódottság érzete: *„Jó Istenem! te tudod legjobban, amit érzek. Te tudod milyen szomorú vagyok, tudod minden titkom.*"[52]

Az érzelmi identitásának kialakulását jól mutatja a következő idézet is: *„Esténként mikor lefekszem úgy szeretnék sírni. Miért? Nem tudom. Valahogyan úgy jön, hogy soha boldog nem leszek én. Hogy honnan szedtem ezt, nem tudom.*

[51] 1903. július 2. csütörtök. (II. köt.)

[52] 1901. február 11. (I. köt.)

Azaz, hogy gondolom, az édesanyám elve az, hogy egy leány megszerethet egy fiút a jóságáért. Igen, mert ő is megszerette apámat."[53] Jól látszik, hogy az írónő az érzelmeit nemcsak leírja, de megpróbál magyarázatot is találni rájuk, értelmezni azokat. Azáltal, hogy a „miért" kérdést felteszi magának, egy önreflexiós folyamatnak lehetünk a tanúi, ami az identitás egyik alapvető eleme. Az említett idézet még azért különösen érdekes a témánk szempontjából, ugyanis az író az érzelmi állapotát a családi minták felől próbálja megérteni. Azáltal, hogy Berde az édesanyja elvét említi meg (*„egy leány megszerethet egy fiút a jóságáért"*) saját érzelmeit már egy tanult, örökölt érzelmi mintába helyezi bele. Úgy gondolom, hogy ez rendkívül beszédes, hiszen alátámasztja azt, hogy az egyén érzelmi identitása nem csupán a belső élményekből épül fel, hanem egyaránt befolyásolhatják társadalmi és családi minták is. Ez a részlet tehát igazán fontos, ugyanis megmutatja számunkra azt, hogy az írónő naplóiban nemcsak az aktuális érzelmeit jegyzi le s alakítja azáltal az identitását, hanem mások történeteinek beépítésével is formálja azt. A *„soha boldog nem leszek én"* kijelentése pedig már egy anticipált jövőre vonatkozó érzelmi önmeghatározást is tartalmaz, ami ugyancsak egy fontos mozzanat az identitásának alakulásában.

Egy igazán sokatmondó idézet még a következő, amelyből az írónő világszemléletét, valamint a nemi szerepekkel kapcsolatos érzéseit veti papírra: *„Nem értem, miért is élünk?! Hiszünk egy darabig, álmodozunk, aztán mikor egy kicsit megjő az eszünk akkor belátjuk, hogy az mind oly hiábavaló, minden, ami szép, amit mi gyönyörűnek láttunk az csak képzelődés, hazugság volt és a való oly puszta, oly semmi. Vagy nem. Mert az is élet, hogy a férfi szeresse őt, egy nem szép, nem is valami ügyes férfi, de hát állása van és jó fiú. Ő férfihez megy ahhoz, részint rábeszélésből, részint okosságból, de nem szívéből. És a férfié az örömök, az övé a tűrés, lemondás…és aztán mikor megöregszik vagy még fiatal korában, mikor még boldog, jókedvűnek kellene lennie, kedvetlen, unott... És talán megvigasztalódik némely...De engem, az én lelkemet ez nem elégíti ki, nem bírom elhinni, hogy ezért élünk, hogy erre vagyunk rendelve. Nem, nem lehet. Én boldog akarok lenni. Boldog! Igen, nekem nem kell ez a közönséges, mindennapi, egyhangú, közönséges élet! Nekem kell valamit...micsoda? Oh én ostoba...az életben nincs regény."*[54] A bejegyzés elején megfogalmazott *„Nem értem, miért is élünk?"* kérdés egy egzisztenciális bizonytalanságot tükröz számunkra, amelyben az írónő már nemcsak saját érzéseit, hanem az élet értelmét

[53] 1903. február 24, kedd. (II. köt.)

[54] 1903. május 6, szerda. (I. köt.)

is megkérdőjelezi. Ez a fajta reflexió az identitás egy mélyebb szintjét jelzi, amikor az egyén az érzelmi világát a létezés általános kérdéseivel köti össze.

Az idézetben hangsúlyosan jelenik meg a romantikus ideálok és a hétköznapi valóság közötti feszültség is. Az álmodozás és a kiábrándulás ellentéte (*„az mind oly hiábavaló… a való oly puszta, oly semmi"*) az identitásának egy fontos mozzanata, amiben Berde a saját vágyait ellentétbe állítja a társadalmi elvárásokkal. Emellett a női életút, melyben a nő nem szerelemből, hanem kényszerből, „rábeszélésből" vagy „okosságból" megy férjhez és ahol *„a férfié az örömök, az övé a tűrés, lemondás"* egy olyan attitűdöt fest le számunkra, ami kritikusan szemléli a társadalmi szerepeket. Az ilyesfajta gondolatok azonban nem meglepő, hogy Berde gondolatvilágába is beférkőztek, hiszen a 20. század elején a nemi szerepekkel kapcsolatos diskurzusok felerősödtek és több mindenkit foglalkoztatott e téma. Ezek a diskurzusok leginkább a nők társadalmi és szexuális jogairól, a társadalomban betöltött szerepükről szóltak, ami erős feszültséget keltett mind a nők, mind pedig a férfiak körében. A témával kapcsolatban leginkább tudósok, filozófusok, egyházi személyek és orvosok (mind férfiak) szólaltak fel, azonban akadtak olyan nőírók is, akik műveikbe beépítve kezdték taglalni ezt a témát.[55]

A bejegyzés végén megjelenő *„Én boldog akarok lenni. Boldog!"* kijelentés már egy tudatos érzelmi önmeghatározásként értelmezhető. A mondatban megjelenő ismétlés a témával kapcsolatos érzelmi intenzitását mutatja számunkra, valamint azt, hogy az író arra akar törekedni, hogy ne társadalmilag megszokott és elvárt mintát kövessen, hanem egy számára kiteljesedést és boldogságot nyújtó életet alakítson ki. Az írónő tehát tudatosan próbált elhatárolódni attól az élettől, amit oly nagy kritikával szemlélt. Ugyanakkor a bejegyzés zárómondata, *„az életben nincs regény"* , ismét a kiábrándulás irányába tereli a gondolatmenetet, ami Berde érzelmi identitásának ambivalenciáját mutatja meg számunkra, amiben a romantikus vágyak és a realitás felismerése egyszerre vannak jelen, hiszen, Anthony Giddens megfogalmazásában, az identitás nem rögzített tulajdonságok összessége, hanem az egyén által reflexív módon szervezett élettörténet.[56]

A Foucault-i elmélet pedig szintén érvényesül a Berde-naplókban, hiszen az azokban megjelenő kérdések az önvizsgálat folyamatára utalnak, amiben a naplóíró a saját vágyait, elképzeléseit, elvárásait és félelmeit próbálja megérteni.

[55] Borgos Anna: „Mi ez a nagy sikoly?" Nőiség, testiség és pszichoanalízis háború előtti magyar nőírók művében. In: *Borgos Anna: Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest, 2013, Noran Libro. 48.

[56] Anthony Giddens: i.m. 52–54.

Ilyen alapon tehát az írás nem csupán érzelmi kifejezés lesz, hanem egy önformáló gyakorlat is, amely segítségével Berde megfogalmazza milyen életet tart elfogadhatónak vagy elutasítandónak.

Az írás mint önteremtő gyakorlat

A Berde-naplókban az írás több esetben is önteremtő gyakorlatként jelenik meg, hiszen a gyakori önreflexiók, kérdések és válaszkeresések arra utalnak, hogy az írónő a napló segítségével próbálja megérteni saját érzéseit és a világot. A napló ilyen értelemben tehát nemcsak a múlt eseményeinek tárháza lesz, hanem egyben az identitás folyamatos fejlődésének lenyomata is.

A következő idézet 1903-ból jól szemlélteti azt, ahogyan az írónő próbálja elemezni a benne tomboló belső konfliktust, és ahogyan önmagát próbálja megérteni: *„Metessel is sokat tánczoltam, czélzott is, hogy szeret, de én nem akartam elérteni. Mit várok? mire várok? Szegény lány vagyok. Amál meg édesanyám megmondták, mért nem fogom meg, mire én nem szóltam semmit, hanem bementem a sötétbe és elfojtottam könnyeimet...Hallottam, hogy megjegyzik, hogy szamár vagyok, nincs kivel beszélni… Talán igazuk is van, meg kellene fognom...de a szívem úgy fáj, úgy fáj…bolond szívem, minek is vagyok oly mély érzésű, miért tudok lelkesedni, érezni, szeretni...az ész tanácsol a szív parancsol…"*[57] A bejegyzésben a napló több helyen is az önreflexió és az önteremtés terévé válik, amiben az író a saját döntéseit próbálja megérteni. Erre az egyik nagyon jó példa az, amikor az írónő Metessel való kapcsolatáról ír, s amiben az érzelmi és racionális megfontolások, a család (társadalom) elvárásai közötti feszültség jelenik meg, hiszen Berdére egy olyan fiút akarnak „ráerőltetni", aki jó partinak számít, s aki mellett nem lennének anyagi gondjai. E belső konfliktus Giddens elméletének fényében úgy értelmezhető, hogy Berde e mérlegelési folyamat révén alakítja saját identitását. Emellett az idézetből az is világossá válik számunkra, hogy az írás által a naplóíró önmagát és érzéseit figyeli meg, elemezi azokat. Az önmagához intézett kérdések nem pusztán az érzelmei kiadása az írás által, hanem ezeket egyfajta tudatos önértelmezési folyamatként is érthetjük. A szív és az ész ellentétének megrajzolása egy általános emberi belső konfliktust tár elénk, s az *„ész tanácsol, a szív parancsol"* kijelentése egy olyan önképet ad számunkra az írónőről, amiben az érzelmek dominálnak a racionalitás helyett. Ez az önmeghatározás, úgy gondolom, Berde identitásának egyik fontos állomása, ugyanis a későbbiekben az írónő életét pontosan ennek szellemében alakította.

[57] 1903. április 13, hétfő, húsvét 2. napja. (II. köt.)

Identitásválságok és önreflexió a naplóban

Az identitásválság a Berde-naplókban is jelen van, amelyekben az írás feldolgozási folyamatként segíti az írónőt a bizonytalan élethelyzetekben. Berde Mária naplóiban az identitásválságok gyakran az érzelmi bizonytalanság, a jövőtől való félelem vagy a társadalmi szerepekkel kapcsolatos kételyek formájában jelennek meg. A már említett idézetekben az olyan kérdésfelvetések, mint *„Nem értem, miért élünk?"* vagy *„Mit várok? Mire várok?"* az önazonosságának megrendülésére utalnak, amikor is a naplóíró én a saját életének az irányát és értelmét próbálja meghatározni.

Általános önmeghatározási problémaként merül fel az első kötetben a saját személyiségének a megkérdőjelezése. Egy ilyen esetet szemléltet az a bejegyzése is 1902. májusában: *„Miért is vagyok én mindenben oly boldogtalan? Miért?"*[58] Azt láthatjuk itt, hogy a naplóíró nem egy adott helyzetet kérdőjelez meg, hanem az egész személyiségét és életét. A „mindenben" szó pedig különösen fontos, arra utal, hogy a boldogtalanság érzete nem egy egyszeri érzet , hanem az identitásának a részévé kezd válni. Habár a kontextusból kiderül, hogy szerelmi csalódásában írta le ezeket a gondolatokat, mégis több ilyesfajta, önmagára vonatkozó következtetéseket von le a naplóban, ami egyfajta identitásválságra utalhat.

A legintenzívebb bejegyzés, melyből igazán érződik Berde szenvedése az egy 1912. április 8-án kelt írása volt: *„Isten, jó Istenem! Igazán, lelkemből kérlek, ahogy csak kérhetlek, ha valóban az vagy, ha tehetsz értem, oh nagyon kérlek végy magadhoz engem. Én olyan fáradt vagyok és úgy szeretnék pihenni és nincsen hol, oh istenem, te tudod, hogy nincsen. Nem tudok én már tovább. Kegyelmezz nekem és hívjál magadhoz, nem találok oly könyörgő szót, ami kifejezze azt a sóvárgást, amellyel én a halál után vágyom. Mind elviselhetetlenebb minden, nem kérek semmiféle vigasztalást, mert nincs a földön semmi, ami vigasztalhatna. Te tudod, hogy arra nincsen balzsam, ami nekem fáj, mert mindennek szinte meg kellene váltani, hogy megenyhüljek. Csak egy vigasztalás volna: ha te engem szépen, szépen a karodba vennél és azt mondanád: elég volt, most már elég. És elvinnél innen. Oh vigyél el, vigyél el!*

Fájdalmas és nehéz volt az élet, az erőm pedig csak hamu. Te nem látod azt, amit én érzek: hogy énnekem e világon nincs helyem a boldogulásra? Nincs, nincs sehol. Adél, édes kis Adél, miért nem imádkozol azért, hogy én meghaljak? Imádkozz értem, téged szeretlek. De hát te is gyermek vagy."[59]

[58] 1902. május 6, kedd (I. köt.)

[59] 1912. április 8. este 9 óra. (II. köt.)

Az idézet igazán különleges, és az érzelmi intenzitását tekintve úgy gondolom, kitűnik a többi közül, hiszen itt Berde nemcsak érzelmeket fejez ki, hanem a naplóíró én teljes világértelmezését és önpozicionálását is átalakítja. Az én a létezés elviselhetetlenségét írja le, amelyben az egyetlen megoldás számára a halál. Ez az állapot Berde érzelmi világának szélsőséges megrendülését jelzi az olvasónak, sugallva, hogy a naplóíró egyszerűen már nem találja a helyét a világban. A folyamatos ismétlések a fokozott érzelmi terhelést fejezik ki, és ebben az esetben az identitás nem stabil mintázatként, hanem egy összeomló, fragmentált élményként jelenik meg az olvasó számára. Ugyanakkor jól látszik ebben a bejegyzésben is, hogy a napló Berde számára ilyen intenzív helyzetben is az önkifejezés és az önreflexió tere marad, ami azt mutatja, hogy az írás még a legkétségbeesettebb érzelmi világában is az identitásának fontos színtere volt. Akár úgy is mondhatnánk, hogy az egyetlen olyan biztonságos tér maradt számára, ahol őszintén papírra vethette gondolatait.

Csupán az idézet alapján az olvasó számára nem derül ki, mi okozhatta a naplóíró ilyen mértékű fájdalmát, amely arra késztette, hogy saját haláláért fohászkodjon Istenhez. Más szekunder források, valamint a bejegyzés alatt megjelenő, „betolakodó" megjegyzés alapján erre is fény derül: „*Ó szegény, szegény drága jó Mária! Ekkor volt oly nagy beteg, s ekkor írta azt a néhány mondhatatlanul szomorú, fájdalmas versét is.*"[60] A megjegyzés szerzője ismeretlen, ugyanakkor fontos információval szolgál az olvasó számára: eszerint Berde reményvesztettsége és szomorúsága egy, a Münchenbe vezető útja során szerzett betegség következménye volt. Másodlagos forrásokból tudjuk, hogy ez a betegség egész élete során végigkísérte és súlyosan megviselte mind lelkileg, mind pedig fizikailag.

Következtetések

Kutatásaim azt tűnnek alátámasztani, hogy Berde Mária naplói nem pusztán a mindennapi események dokumentálására szolgálnak, hanem identitása alakulásának egyik legfontosabb színtereként is értelmezhetők. A naplóbejegyzésekben visszatérően megjelenő érzelmi hullámzások, önreflexív kérdések, a jövőre vonatkozó bizonytalanság és az önértékelő megjegyzések mind arra utalnak, hogy a naplóírás folyamata az önértelmezés és önmegértés egyik alapvető eszközeként működik, hiszen az írónő az írás során nem csupán rögzíti tapasztalatait, hanem értelmezi is azokat, így a napló az identitás folyamatos alakulásának és újrakonstruálásának terévé válik.

[60] Uo.

A kutatásban bemutatott elméleti keretek, úgy gondolom, jól alkalmazhatónak bizonyultak és a kiragadott naplóbejegyzések azt is alátámasztják, hogy ezek a gyakorlatban is érvényesülnek. Paul Ricoeur narratív identitáselmélete különösen jól alkalmazkodik a Berde-naplókhoz, hiszen ahogyan a bejegyzésekből is kiderült, az identitás valóban elbeszélésen keresztül jön létre és formálódik. Az idem –ipse identitások jelenléte is megfigyelhető a naplókban: egyrészt jelen vannak az állandó személyiségjegyek, mint például az érzékenység, az írónő mély érzelmi beállítottsága, másrészt pedig a folyamatosan változó élethelyzetek és érzelmi tapasztalatok révén az érzelmi identitás átalakulása is tetten érhető. A vizsgált naplók tehát olyan térként funkcionálnak, ahol az állandó és a változás egyszerre jelennek meg, s amiben a narratív identitás folyamatosan formálódik.

Ricoeur mellett Philippe Lejeune naplóelmélete is egy fontos értelmezési alapot adott a kutatásnak. A napló mint a „másik" megszólítása, az ahhoz intézett kérdések és búcsúformulák azt mutatják meg számunkra, hogy a napló nem pusztán egy passzív rögzítési felület, hanem mint társalkodópartner jelenik meg. A napló maga tehát a belső világ strukturálásának egy fontos eszköze, ahol Berde identitása folyamatosan újrateremtődik.

A reflexív identitáselmélet szintén alkalmazható a vizsgált dokumentumokra, hiszen Berde bejegyzéseiben gyakran jelenik meg az önmagára irányuló reflexió és az életútjának tudatos értelmezése. A jövővel kapcsolatos bizonytalanságok, a nemi, valamint társadalmi szerepekkel kapcsolatos dilemmái, a szerelmi és egzisztenciális kérdések mind azt sugallják, hogy a naplóíró identitása nem egy adott dolog, hanem folyamatosan változik az élethelyzetek függvényében. A vizsgált bejegyzésekből az is jól látszik, hogy Berde identitása szorosan kötődik érzelmi tapasztalataihoz, melyek nagy mértékben befolyásolják azt.

A naplóbejegyzések tükrében az is megállapítható, hogy az írónő írásgyakorlata több ponton illeszkedik a 19–20. századi női naplóírói habitusokhoz, ugyanakkor sajátos, egyéni vonások is megtalálhatóak benne. Ahogyan már említettem, a női naplók esetében általánosan megfigyelhető az érzelmek hangsúlyos jelenléte, valamint a napló, mint bizalmi tér működése, amelyben az író az intim tapasztalatait és belső konfliktusait fogalmazza meg, s ezek a jellegzetességek a Berde-naplókban is erőteljes formában jelennek meg. Ezek a források tehát egyszerre illeszkednek a női naplóírás hagyományába és lépnek túl azon, hiszen ezek a naplók nem csupán a női tapasztalatok rögzítésének eszközei, hanem annak aktív alakítói is, amelyekben az egyéni életút és az érzelmi önteremtés szorosan összekapcsolódik.

Összességében Berde Mária naplói az érzelmi identitásképzés komplex folyamatát tükrözik az olvasó számára, amelyekben az írás folyamata központi szerepet töltött be. Úgy gondolom, hogy a vizsgált ego-dokumentumok nem csak történeti forrásértékkel rendelkeznek, hanem ahogy kiderült a dolgozatból is, egy sokkal mélyebb és komplexebb kutatási területként is értelmezhetőek. Ezek mellett fontosnak tartom azt is kiemelni, hogy önmagukban a naplók nem csak abban segítenek minket, hogy Berde Máriát mint írónőt megértsük, hanem abban is, hogy szépírói munkásságát helyesen értelmezzük, így a kutatás nem csak a nőtörténeti és érzelemtörténeti területeknek egy fontos adaléka, hanem irodalomtörténeti szempontból is egy értékes megközelítés lehet.

Nagyidei Márk

Barátság az idők zivatarában – Doroszló és Sztapár története[1]

Bevezető

Napjaink vajdasági magyar helytörténetírásának talán legerősebb irányzata az 1944/45-ös, magyarok elleni partizán megtorlások, a „még hidegebb napok" történetének feltárása és dokumentálása. Jóval kevesebb figyelmet fordítanak azoknak az eseményeknek az elemzésére, amelyek ezekben a súlyos esztendőkben az emberi tisztességet, a két nép egymásrautaltságát, sőt barátságát példázzák.

Mikrotörténeti tanulmányom célja, hogy két vajdasági falu, a magyarok által lakott Doroszló és a szerbek által lakott Sztapár históriáján keresztül mutassam be, létezett-e a történelem nehéz óráiban a két falu lakói között az a bátor kiállás, amely életeket mentett, s amelyet a vajdasági publicisztika, sőt a történetírás is a barátság fogalmával ír le. Vagy esetleg a második, Josip Broz Tito vezette Jugoszlávia hatalmi legitimációs kényszere által kitalált hazugságról, finomabban szólva, a „testvériség-egység" szlogenjének sajátos termékéről van szó?

Amennyiben elfogadjuk a két nép kapcsolatának leírására a barátság kifejezést, úgy gondolom talán nem árt tisztázni ennek a szónak a jelentését. Arisztotelész azt mondja: „*Barátságról […] ott beszélünk, ahol létezik viszontszeretet.*".[2] Ez a megfogalmazás, úgy vélem, inkább két ember érzelmi kapcsolatára érvényes, témánkhoz inkább Arthur Schopenhauer értelmezése áll közelebb: „*Barátunkat akkor próbálhatjuk ki leginkább, midőn komoly segítségre és jelentős áldozatokra szorulunk, valamint valamely bennünket ért szerencsétlenség pillanatában.*".[3] Vajon kialakulhat-e ilyen erős kapcsolat két különböző falu, két különböző nemzet között? A kérdések megválaszolásához Bácska

---

[1] A dolgozatért a szerző a 37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia, Humán Tudományi Szekciójának, 1945 előtti magyar történelem I. elnevezésű tagozatában III. helyezésben részesült.

[2] *Arisztotelész:* Nagy etika. Bp. 1975. 234.

[3] *Arthur Schopenhauer: Életbölcsesség.* Bp. 1925. 223.

történelmében kell barangolnunk: szomszédos falvak történetéről, Doroszló és Sztapár évszázados kapcsolatáról van szó.

A tanulmánynak négy fő része van. Először bemutatom a két falut, azok rövid történetét. A következő rész a falvak életét mutatja be 1941 előtt, különös tekintettel az 1848–49-es eseményekre, melyek valójában a kiváltói voltak a feltételezett több évszázados barátságnak. A harmadik rész a második világháború idején a két falu közötti barátság újbóli megnyilvánulásáról tesz tanúbizonyságot. Ez felosztható munkám fő témájára, az 1941-es eseményekre, valamint az azt követő 1944-es történésekre, illetve röviden bemutatom a Délvidéken történt hasonló eseteket is. A negyedik rész a barátság mindennapi megnyilvánulásairól szól, megválaszolja a kérdést, hogy az említett kapcsolat napjainkban jelen van-e még.

Kutatásom során több módszert alkalmaztam. Elsősorban tanulmányoztam a helyi plébánián található *Historia Domus*t, az 1941-es események során kulcsszerepet betöltő volt országgyűlési képviselő, Bártol István iratait, a korból és későbbről származó napilapokat, valamint a témával foglalkozó szakirodalmat. Másodsorban pedig az oral history kutatási módszertanát alkalmaztam, interjúkat készítettem a faluban élő olyan idős személyekkel, akik megélhették az 1941-es eseményeket, vagy első kézből hallották a történetet.

Munkám célja hitelesen bemutatni az eseményeket, és a történeti kontextusból eldönteni az olyan kérdéseket, mint az, hogy létezik-e ez a barátság a két település között, a propaganda mennyire nagyította fel a történteket, és az 1941-es események középpontba állításával bemutatni, hogy milyen is volt az a kapcsolat, ami ez a két nagyon különböző falu között kialakult.

A két falu bemutatása

Bácskában nem ritka az, hogy egy színmagyar és egy színszerb település szomszédosak. Ennek a mai állapotnak az egyik fő oka, hogy a trianoni békeszerződést követően cél volt az akkor tömbben élő magyarság megosztása, hogy ne legyen olyan homogén. A munkámban szereplő két falu azonban kivételt képez, hiszen Sztapár már az első világháború előtt is létezett. Doroszló és Sztapár Nyugat-Bácskában, Zombor közelében található egymástól 6 km-re.

Doroszló egy valamikori színmagyar falu. Ódoroszló 1313-ban létesült, de a török időkben elpusztult. 1752-ben Redl Ferenc József kamarai adminisztrátor[4] egy április 5-én aláírt szerződéssel legalább 150 római katolikus magyar

[4] Kamarai adminisztrátor: A kamarai (királyi) birtokok igazgatója, a korban Mária Terézia képviselője

vagy tót család betelepítését kérte Újdoroszlóra. Az összegyűjtésre Dorman Pál vállalkozott. 1754-ben már egy római katolikus templomot is építettek. Gerencsér István 1758. június 9-én Doroszló uradalmi szabadosa lett.[5] 1826-ban a magyar lakosság mellett már a németek is megjelentek. Földesura a falunak ekkor a királyi kamara volt. Doroszló híres a falu mellett található Mária-kegyhelyről: a Szentkút már a török idők előtt is jelen volt, 1790 óta zarándokolnak rendszeresen oda a római katolikus hívek. 1796-ban egy kis fakápolna is épült a helyszínen, mely aztán leégett, ennek helyére egy újat építettek, és 1874-ben két román stílusú toronnyal látták el. A falu emellett ismeretes még gyönyörű népviseletéről és népművészetéről. Egyike azoknak a vajdasági magyar falvaknak, amik leginkább megőrizték néphagyományaikat.[6] Doroszlónak jelenleg 1084 lakosa van, ám színmagyar voltát már elveszítette.[7]

Sztapár színszerb falu. Első említése 1740-ből származik. 1749-ben még puszta volt. A falu gyarapítása akkor kezdődött meg, amikor 1750-ben a Nyugat-Bácskában található mai Apatintól délre fekvő, ma már nem létező Bukčinovóból és északra lévő, szintén már nem létező Vranješevóból szerb lakosok érkeztek a településre. Később további személyek érkeztek más településekről, és 1753-ban már felépítették az ortodox szerb templomot. A falutól keletre helyezkedett el az Oblicza-puszta, szintén keletre a Preradovity-puszta, ezek alatt pedig a Szamovoricza-puszta. 1772-ben az úrbéri rendezés alkalmával csatolták ezeket a pusztákat a falu határához. 1891-ben a sztapári uradalmat a Haas és Deutch budapesti cég vette meg. Az 1904. évi miniszteri rendelet alapján Ósztapár helyett Sztapár lett a hivatalos neve, amely név ma is használatos.[8] Sztapár lakossága jelenleg 2815 fő, többségében még mindig szerbek lakják.[9]

Két teljesen különböző falu, két különböző nemzetiség, ezért érdemes megvizsgálni, hogy közös történelmük során rivalizáltak-e egymással, esetleg adódtak-e konfliktusok a két falu lakói között.

---

[5] Uradalmi szabados: A szabados kezdetben olyan nem nemes embert jelentett, aki a földesúri szolgáltatásoktól szabad, és határozott megállapodás szerint teljesít szolgálatot, tehát kiváltságokkal rendelkezik. Ennek következtében később a szabadosság a nemességbe olvadt be, a fentebb említett időszakban tehát így kell értelmezni a szabados fogalmát.

[6] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/bacs-bodrog-varmegye-i-163F/, letöltés 2024. dec. 01.

[7] https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Latn/popisni-podaci-eksel-tabele/, letöltés 2024. dec. 01.

[8] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/bacs-bodrog-varmegye-i-163F/ letöltés 2024. dec. 01.

[9] https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Latn/popisni-podaci-eksel-tabele/, letöltés 2024. dec. 01.

A falvak története 1941. előtt

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc hatása a két falu életére

A XIX. század közepén Magyarországon a nemzetiségi mozgalmak célja a nemzeti fejlődés minél szélesebb körű biztosítása volt. Megfogalmazták követeléseiket, saját népgyűléseket, szabad nyelvhasználatot, majd később területi autonómiát is szerettek volna, melyet a magyar vezetés elutasított, ezért egyre inkább Bécs felé kezdtek orientálódni. Nem volt ez másképp a Magyarországon élő szerbség körében sem. A még I. Lipóttól kapott és Mária Terézia által megújított privilégiumaik elveszni látszódtak az áprilisi törvények következtében, amit egyértelműen sérelmeztek. Ugyanakkor a forradalom kitörése után kezdetben még támogatták a magyar szabadságköveteléseket, ám az idő múlásával követeléseik egyre radikalizálódtak, és szépen lassan szembekerültek a magyarsággal, ami június 12-én a szerb felkelés kitöréséhez vezetett.[10]

A két falu barátsága feltehetően erre az időre nyúlik vissza, ugyanis olyan forrást, ami azt bizonyítaná, hogy régebbi ez a barátság, a tanulmány megírásának időpontjáig nem találtam. A szenttamási szerbek lázadása és pusztításai (1848 júliusa) után a honvédség Kiss Ernő vezetésével felvette a harcot a szerb felkelőcsapatokkal.[11] A honvédtábornok körülzárta Sztapárt és meg akarta semmisíteni a falut.[12] Ekkor Komáromi Józsefnek, Doroszló akkori bírájának vezetésével küldöttség ment át Sztapárra, hogy kíméletet kérjen a falu lakosságának.[13] A szerb községet megkímélték a honvédek.

Pár nap múlva Hódság felől Stein őrnagy szerb felkelő csapatai tartottak Doroszló felé, ekkor Sztapár szerb vezetői emeltek szót a magyar falu érdekében. Majdnem egy évszázaddal később, 1937 nyarán egy Sztankovics nevű sztapári lakos egy képviselőtestületi gyűlésen kérelmezte, hogy Komáromi Józsefnek szobrot állítsanak, ezt elfogadták, de végül nem valósult meg.[14]

---

[10] *Györe Zoltán:* A szerb mozgalom Dél-Magyarországon 1848–49-ben. Híd 62. (1998) 13. sz. 229–247.

[11] *Lévay Endre:* Doroszló és Sztapár-Egy magyar és egy szerb falu szövetsége Bácskában. Új Magyarság, 1943. február 9.

[12] Doroszló és Sztapár (névtelen szerző). Magyarország, 1944. május 8.

[13] *Dautbegovics Zoltán:* Doroszló és Sztapár a testvériség-egység igazi példája. Dunatáj, 1973. december 26.; *Dautbegovics Zoltán*: Az egység kovácsai-Doroszló és Sztapár barátságáról. Magyar Szó, 1986. augusztus 2.

[14] Bártol István irataiból.

Az 1918-as impériumváltás

Az első világháborúból Magyarország vesztesen került ki. Az ország nevében 1918. november 13-án Belgrádban aláírt 18 pontos katonai konvenció keleten és délen kijelölte a demarkációs vonalat, ennek megfelelően ezeket a területeket katonailag ki kellett üríteni Magyarországnak, de a közigazgatást továbbra is meghagyta a magyar hatóságok kezében. Előírta a hadsereg leszerelését, az antant csapatok Magyarország területén történő átengedését, valamint 3 ezer fős munkacsapatot kellett biztosítania Magyarországnak a szerbiai vasutak, a telefon- és távíróhálózat helyreállítására. Végül kimondta az antant és Magyarország közötti ellenségeskedés megszűnését. Ugyanakkor még a katonai konvenció aláírása előtt, november 5-én Franchet d' Esperey, az antant keleti hadseregének parancsnokának jóváhagyásával Živojin Mišić csapatai megkezdték a Marosig, Szabadkáig, Bajáig és Pécsig terjedő területek megszállását. November 5-én a szerb csapatok bevonultak Zimonyba, november 9-én elfoglalták Újvidéket, november 13-án pedig már Szabadkát is megszerezték.[15] A szerb megszállás alatt a települések magyar lakosságát felszólították fegyvereik beszolgáltatására, emellett olyan szigorú rendőri szabályok léptek életbe, mint az este hat órai záróra és a szigorú igazolványkényszer. A magyar közigazgatás dolgozói átmenetileg még sok helyen a helyükön maradtak, de csakhamar elkezdődött a szerbség nagyarányú elhelyezése a hivatalokban is.[16]

Ebben a helyzetben Doroszló és Sztapár között ismét a másikért való kiállásra került sor, amikor szerb csapatok vonultak be Doroszlóra. Marija Budišin sztapári lakos beszámolója alapján, ükapja, David Budišin, az Újvidéki Nagy Nemzetgyűlés (más fordításban Nagy Népi Gyűlés)[17] egyik sztapári delegáltja és Ivan Popović helyi szerb pópa vezetésével a sztapáriak a megszállók elé mentek. Ezen tettük egyfajta elővigyázatosságként értékelhető, és végülis közbenjárásuk sikeres volt.[18] A jótett után az eseményről egy ismeretlen szerb poéta verset írt. Ez a költemény a mai napig él a két falu lakóinak köztudatában, valamint már a *Magyar Szó* napilapban és a *Dolgozók* című, a Jugoszláv Szakszervezeti Szövetség Vajdasági Tanácsa hetilapjában is közölték, illetve az utóbbi egyik számában még a vers alapján, Csernik Attila által készített illusztráció is

[15] *A. Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió és kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947. Bp. 2004. 12–13.

[16] *Csuka János:* A délvidéki magyarság története 1918-1941. Bp. 1995. 18.

[17] 1918. november 25-én az Újvidéki Nagy Nemzetgyűlés mondta ki a Bácska, Bánát és Baranya Szerb Királysághoz történő csatlakozását.

[18] https://www.yo-utube.com/watch?v=7mUVTntD5TU, letöltés 2023. febr. 19.

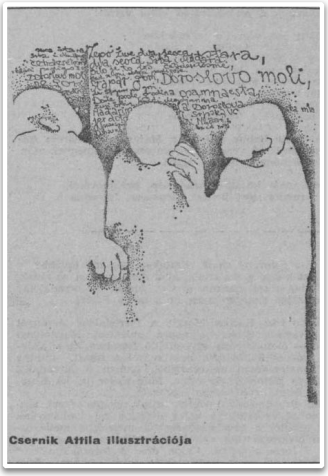
megjelent.[19] Herceg János vajdasági magyar író 1980-ban az egyik *Magyar Szó* napilapba írt cikkében úgy nyilatkozik, hogy ezt a verset talán már az iskolában is tanítják, mint a népek összetartozásának példáját.[20] Ezt az információt más forrásból nem tudtam megerősíteni, ráadásul maga az író sem mondja ki biztosan, hogy ezt valóban oktatták volna. Ugyanakkor abból a szempontból értékesnek tekinthető ez a forrás, hogy a verset, valamint Doroszló és Sztapár történetét a testvériség-egység gondolatának megvalósulásával azonosítja, tehát ebből is látható a történet propagandában való felhasználása.

1. David Budišin
Forrás: https://www.rtv.rs/sr_lat/1918-ponos/serijal-rtv-prisajedinjenje-1918.-godine-svedoci-istorije-david-budisin_965971.html, letöltés 2023. febr. 27.

[19] *Dautbegovics Zoltán:* Doroszló és Sztapár a testvériség-egység igazi példája. Dunatáj, 1973. december 26.; *Herceg János:* Két szomszédvár öröksége. Dolgozók, 1985. március 28.; Részlet a vers magyar fordításából: „Ezek a mi magyarjaink, / Kikkel jó szomszédok vagyunk, / Testvérekként együtt élünk, / Jóban-rosszban megosztozunk."

[20] *Herceg János:* Vasárnapi levelek. Magyar Szó, 1980. október 19.

2. Csernik Attila illusztrációja a versről
Forrás: Herceg János: Két szomszédvár öröksége. Dolgozók, 1985. március 28.

A két falu története 1941-ben

1941. április 10-én a Független Horvát Állam kikiáltásával a jugoszláv–magyar örökbarátsági szerződés érvényét vesztette, így 1941. április 11-én a magyar csapatok a németek szövetségeseként több ponton átlépték a déli trianoni határt. Megkezdődött az utolsó revízió végrehajtása. Magyarországhoz, mint ismeretes, 11 475 km² területet csatoltak vissza, a Bánát azonban, a korábbi német ígéretek ellenére is, német kézen maradt.[21]

Mindeközben 1941. április 12-én a délelőtti órákban megérkezett Zomborba a magyar honvédség IV. hadteste, ahol atrocitásokat követtek el az ott lakó szerbek ellen. Ennek hatására a még Sztapáron állomásozó és visszavonulásra készülő szerb hadsereg megtorlásra készült Doroszló ellen. Amikor ezt Stevan Ivkov sztapári lakos megtudta, kérlelte a parancsnokot, hogy ne tegyék ezt, saját bevallása szerint sírva fakadt, és a két falu történetének bemutatásaként a fentebb már említett verset is felolvasta. Ennek hatására a parancsnok megengedte, hogy páran átmenjenek Doroszlóra, és figyelmeztessék a magyarokat, hogy egyetlen lövésre is tüzet nyittat, Stevan Ivkovékat pedig mint túszokat

[21] *A. Sajti Enikő:* Impériumváltások i. m. 153–178.

lelöveti. Doroszlóra sztapári küldöttség érkezett Stevan Ivkov és Milić Boško személyében, abból a célból, hogy megbeszéljék a teendőket, amelyekkel elkerülhetik, hogy valamely falut támadás érje.[22] A beszélgetésre a községházán került sor. Abban állapodtak meg, hogy Doroszlón és Sztapáron is lesz egy-egy kéttagú küldöttség, amely szükség esetén tárgyalások útján igyekszik megmenteni Sztapárt a bevonuló honvédektől, illetve Doroszlót a kivonuló szerb katonáktól.[23]

Délután Bártol István és Res Péter mentek Sztapárra, a doroszlóiak megvédését pedig Lukić Đuróra és Milić Boškóra bízták. Sztapárra érve meglátták, hogy a szerb katonák már felsorakoztak a faluban, egy vélhetően magyar repülő közeledett feléjük, mire a katonák lőni kezdték azt. A repülő elhaladt felettük, ám visszafelé jövet az emberek közé lőtt. Ekkor egy sztapári lakos és egy boszniai katona életét vesztette, illetve ketten megsebesültek.[24] Stevan Ivkov ezért a falu megmentése érdekében arra kérte a szerb katonaság tisztjét, hogy vonuljanak ki Sztapárról. A kilátástalan helyzetben a tiszt sem tudott jobb megoldást, elvonultak a már magyarok bejövetelére előkészített és feldíszített Doroszló irányába. A falu védői nem tudták meggyőzni a visszavonuló szerb katonákat a két falu ősi barátságáról, a követeket elkergették, és lövöldözés történt Doroszlón. Bártol István, amikor visszatért Doroszlóra, meglepődve tapasztalta, hogy az utcák üresek. Belőtt ablakokat, lyukas lobogókat és felforgatott irodákat talált. A községházán azzal fogadták, hogy a visszavonuló szerb katonák nagy mészárlást végeztek, de mint később kiderült, a lövöldözéseknek nem volt áldozata, csak riasztólövések voltak.[25] Egyik megkérdezett doroszlói lakos, Király Etelka (78) osztott meg velem egy ehhez kapcsolódó történetet, mely szerint nagymamája és annak testvére a riasztólövések alkalmával a kertben elásott hordókban bújtak el a kivonuló szerb katonák elől.[26]

---

[22] *Herceg János:* Két szomszédvár öröksége. Dolgozók, 1985. március 28.; Itt meg kell jegyeznem, hogy egy évvel később, egy másik újságnak adott interjújában Stevan Ivkov már úgy nyilatkozott, hogy Lazić Stankóval mentek át Doroszlóra. Ennek az eltérésnek valószínűleg az lehet az oka, hogy Stevan Ivkov az interjú készítésekor 96 éves volt, az események óta pedig 45 év telt el, ezért emlékei már nem lehettek pontosak.

[23] *Dautbegovics Zoltán:* Az egység kovácsai-Doroszló és Sztapár barátságáról. Magyar Szó, 1986. augusztus 2.; *Dautbegovics Zoltán:* Doroszló és Sztapár a testvériség-egység igazi példája. Dunatáj, 1973. december 26.

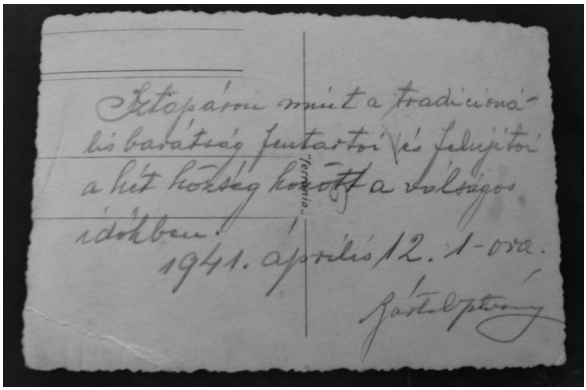
[24] Bártol István irataiból.

[25] *Lévay Endre:* Doroszló és Sztapár-Egy magyar és egy szerb falu szövetsége Bácskában. Új Magyarság, 1943. február 9.; *Dautbegovics Zoltán:* Doroszló és Sztapár a testvériség-egység igazi példája. Dunatáj, 1973. december 26.

[26] Király Etelka személyes közlése alapján.

3. A doroszlói küldöttség első váltása Sztapáron, 1941. április 12-én.
Forrás: Saját fotó, az eredeti kép Bártol Béla tulajdonát képzi.

4. Az 1941. április 12-én Sztapáron készült kép hátoldala, Bártol István aláírásával.
Forrás: Saját fotó, az eredeti kép Bártol Béla tulajdonát képzi.

A IV. hadtest, mely Zombor környékére volt beosztva, 1941. április 13-án 03.30-kor kapta meg a hadsereg 169/3. sz. intézkedését, amely többek között a következőket tartalmazta: „A IV hadtest a 12. gyalog dandárával induljon Bácsordas, Sztapár, Szend és Gombos területére." A 12. dandár vezetője Török

Kálmán vezérőrnagy volt. Április 13-án hajnali 4 órakor a doroszlói küldöttség második váltása, Kocsis Imre és Pusztai Pál szekéren mentek át Sztapárra. A falun kívül is találkoztak sztapári lakosokkal, akik nem mertek a faluban maradni, ám legtöbben a házakban bújtak el. Az előző napi megbeszélés alapján a falu Zombor felé néző részére mentek. A rádióból értesültek, hogy a honvédek már elindultak Zomborból Hódság irányába.

Reggel 8 óra tájékában Bártol István, Dánielfi Pál és Nagy Lajos érkeztek Sztapárra. A helyi szerb pópa a magyar katonák fogadására beszédet óhajtott mondani, és kérte Bártol Istvánt, hogy tolmácsolja óhaját. Két magyar katona érkezett Sztapárra motoron még a teljes átvonulás előtt. Bártol lassítani próbálta őket és üdvözölni, ám azok elmentek és csak visszafelé jövet tudott velük beszélni. Ekkor elmondta, hogy a Doroszlói Magyar Közművelődési Egyesület nevében érkezett, illetve, hogy tolmácsolja Sztapár hódolatát, kérte, hallgassák meg a pópa beszédét a községháza tanácstermében. Ez meg is történt, a pópa üdvözölte őket és megígérte, hogy a sztapári lakosok hű polgárai lesznek Magyarországnak. A tisztek megköszönték a fogadtatást.[27] Kocsis Imréék csapata a falu végében található temetőnél találkozott a nyolc katonából álló előőrssel, Kocsis Mihály tizedes jelentkezett. Kocsis Imre elmondta, hogy a magyarlakta Doroszló testvéri barátságban él Sztapár szerb lakosságával, és kérte, hogy az átvonulás alkalmával ne kövessenek el vérontást.

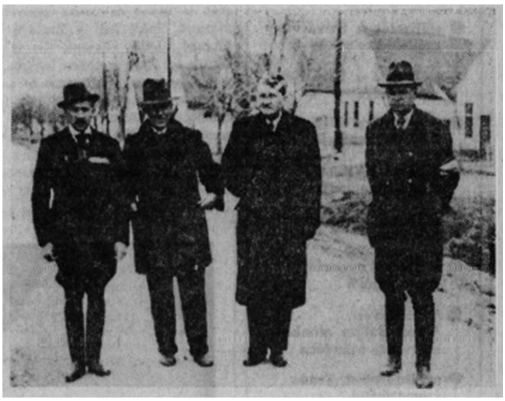
Bártolék a községházán történt fogadás után Kocsisékhoz csatlakoztak, a temetőhöz mentek. Miután a tizedes a századparancsnokának jelentést tett, a honvédség és a küldöttség alkut kötöttek. Matuska Márton[28] így ír erről: *„A honvédek azt mondták neki, hogy rendben van, de ha egy is akad, ő, Bártol lesz az első, akit lepuffantanak. S a nyomaték kedvéért a háta mögött haladó oldalkocsis motorkerékpárra felszereltek egy golyószórót a menet elején haladó*

[27] Bártol István irataiból.

[28] Matuska Márton 1936. október 12-én született Temerinben, de élete nagy részét Újvidéken élte. A gimnáziumot Újvidéken végezte, majd ugyanebben a városban az egyetem mezőgazdasági karára is beiratkozott, ám végül újságíró lett. Húsz évesen, 1956-ban kezdett el dolgozni a Magyar Szó című napilapnál. Kezdetben terepi és falujáró riporter volt, később pedig turisztikai riporterként dolgozott. Sokáig tudósított izgalmas bírósági ügyekről, kutatta a jog, az igazság és a hatalom hármasát. 1990. március 31-én megalakult a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége, amely kezdeményezte az 1944-45-ös délvidéki vérengzések tudományos feltárását. Ekkor Matuska a korábbi évek során készült jegyzetei, addig közölhetetlen interjúi alapján elindította a Magyar Szó napilapban Negyvenöt nap negyvennégyben címmel tárcasorozatát, ezzel megtörte a hallgatást az eseményekről. Később a történtekről több könyvet is írt. Emellett élete végig foglalkoztatta a téma: anyagokat gyűjtött újabb munkáihoz, írt, konferenciákat szervezett és előadásokat tartott a témáról a világ minden táján. Ezzel Matuska a délvidéki vérengzések kutatásának egyik legfontosabb alakjává vált. 2024. február 13-án hunyt el.

Bártolra és másik két társára irányítva csövét."[29] Az eset kapcsán Stevan Ivkov még beszámolt arról, hogy Kádár Gyula ezredes őt hívatta, hogy mesélje el neki a két falu történetét. Azt mondta neki, hogy ő és még tíz sztapári, valamint a pópa felelnek, ha valami nem megfelelően fog működni az átvonulás alkalmával.[30]

Végül tehát Bártol István, Stevan Ivkov, Nagy Lajos és Kocsis Imre mint túszok vonultak be a honvédség előtt Sztapárra.[31] A faluban nem tanúsítottak ellenállást, s így lövöldözésre nem került sor.

5. A doroszlói küldöttség második váltásának egy része és Stevan Ivkov.
Forrás: Matuska Márton: *Az Égett csárda fényes romjai. Magyar Szó, 1989. május 28.*

Április 13-án a honvédség elindult Doroszló irányába, és másnap, 14-én történt meg az állandó átvonulás a falun. A doroszlóiak körében nagy volt az öröm, 1941. április 14-e ugyanis húsvéthétfő volt, ezért a feltámadás szellemiségében élhették meg egy ország feltámadását. A „köves úton", a Templom utcában álltak a lakosok a honvédek fogadásakor, a községháza előtt pedig fúvószenekar, táncosok, szavalók és ünnepély fogadta a bevonuló katonákat. Gellér Viktória (88) igazi doroszlói lakos, kinek még dédszülei is Doroszlón éltek, beszélgetésünk alkalmával elmondta, hogy bár ekkor még csak 3 éves volt, de tisztán emlékszik arra, amint egy honvéd magához ölelte, miközben

[29] *Matuska Márton:* Negyvenöt nap negyvennégyben. Magyar Szó, 1990. november 25. 20.

[30] *Herceg János:* Két szomszédvár öröksége. Dolgozók, 1985. március 28.

[31] *Dautbegovics Zoltán:* Doroszló és Sztapár a testvériség-egység igazi példája. Dunatáj, 1973. december 26.; *Dautbegovics Zoltán:* Az egység kovácsai-Doroszló és Sztapár barátságáról. Magyar Szó, 1986. augusztus 2.

ő ünnepi viseletében az *„Isten hozta magukat!"* mondatot kiabálta, hiszen szülei ezt tanították neki. Gellér Viktória (88) édesapjától, Mókus Dezsőtől hallott először a két falu barátságáról, aki jó viszonyban volt Bártol Istvánnal, és többek között neki is voltak sztapári ismerősei. A lakosok és Bártol István is örömmel fogadták a tiszteket a házaikban is. Továbbá az esemény jelentőségét mutatja, hogy többen új ruhát varrattak maguknak a honvédek fogadására. Így tett interjúalanyom édesapja, Mókus Dezső is, aki zsinóros díszítésű ruhát és csizmát csináltatott magának, ugyanakkor a mellékelt képen látható, hogy maga Bártol István is díszes öltözetben ment át egy nappal előbb Sztapárra.[32]

Másnap, április 15-én az előző napi örömteli történésekkel ellentétben, Sztapáron bebörtönözték a helyi csetnik egyesület[33] tagjait. Stevan Ivkov fia levélben Bártol István segítségét kérte. Bártol rögtön átment Sztapárra és mint a Doroszlói Közművelődési Egyesület elnöke vázolta a jelenlévő alezredesnek, hogy bár a bezárt személyek egy valóban létező egyesület tagjai voltak, de a magyarok ellen nem tettek semmit, valamint olyanokat is bebörtönöztek, akik nem voltak tagok, például jó barátját, Stevan Ivkovot. Ekkor az alezredes kérette Stevan Ivkovot, azt mondták neki, ha valóban nem csetnik, hazamehet, de előtte mondja meg kik voltak az egyesület tagjai és kik nem. Ivkov azt felelte, hogy nem tudja, ezért őt is visszazavarták a cellába. Gellér Viktória (88) visszaemlékezésében Bártol Istvánt egy határozott személynek írta le, aki mindig eltökélt volt. Ez most sem volt másképp, ugyanis az eset után Zomborba ment, és Dr. Deák Leóval, a magyar kisebbség kiemelkedő vezetőjével, Bácsmegye későbbi főispánjával beszélt, és ígéretet kapott, hogy még a nap folyamán Zombor város katonai parancsnokságával visszavonatja a Sztapárra kiadott elfogatási parancsot a csetnikekre vonatkozólag.[34] Ez meg is történt, így neki köszönhetően több sztapári lakos is megmenekült. Unokája elmondása alapján ezen tetteiről a környező falvakban is tudtak, és ott is nagy elismerés övezte nevét.[35]

Nemsokára pedig a magyar falu ismét kitett magáért, amikor Milić Boško,

[32] Gellér Viktória személyes közlése alapján.

[33] A Csetnik Egyesület az első világháború után mint országos szervezet működött, hosszú ideig a nacionalista nagyszerb gondolatra épülő rendszer támasza volt. A '30-as évek közepén aztán két csoportra vált szét. Az egyik csoport a nagyszerb vezetésű, egységes, centralizált Jugoszláviát német, míg a másik angol segítséggel kívánta fenntartani és megvédeni. Jugoszlávia április 17-ei kapitulációja után a Ravna Gora bércei között Draža Mihajlović azzal a céllal szervezte csetnik egységeit, hogy a szövetségesek balkáni partaszállása esetén akcióba lépjenek. Később ezt a katonai szervezetet a jugoszláv emigráns kormány is elismerte.

[34] Bártol István irataiból.

[35] Bártol Béla személyes közlése alapján.

Lukić Đuro és Trifunov Žaro sztapári személyeket internálták. Bártol István és Dr. Deák Leó segítségével sikerült hazajuttatni őket, ám ehhez szükség volt a doroszlói lakosok összefogására is, akik aláírásukkal biztosították, hogy ezek a személyek nemzethűségi szempontból megbízhatóak.[36]

A magyar kormány 1941 májusában a szerb uralom alatt a szomszédos magyar községgel szemben tanúsított magatartásáért Sztapár lakosságának megjutalmazására 7 kilométeres utat építtetett a honvédekkel Zombor mellett. Az új utat ünnepélyes körülmények között adták át rendeltetésének.[37] Erről az eseményről a Filmhíradó egyik részében számoltak be, aminek az *Útépítés a Bácskában* címet adták. Ez jól mutatja, hogy hogyan tudta az új magyar hatalom már a visszacsatolást követő első hónapban beilleszteni a két település történetét a propagandájába. A Filmhíradó egy remek manipulációs eszköz volt, mivel a mozifilmek előtt vetítették le a közönségnek, és például Sztapár példájával azt sugallhatták nemcsak a nézőknek, de a külföld felé is, hogy a visszacsatolt területek együttműködésre hajlandó, de nem a magyar nemzethez tartozó lakosait is szívesen látják országhatárukon belül.

1943-ban egy ünnepélyt tartottak Sztapáron, ahová a doroszlóiakat is meghívták. A jelenlévők könnyes szemmel emlékezetek meg a két falu szövetségének legutóbbi megnyilvánulásáról, és az 1941-es eseményeket emlékkönyvben örökítették meg.[38]

Bár a Doroszlón és Sztapáron történtek nem általánosíthatók a visszacsatolt terület egészére, nem is teljesen egyedülállóak, mivel a háború ezen időszakában, amikor a sztapári események is végbementek, Délvidék-szerte több hasonló esetet jegyeztek fel. Például dr. Fehér Mihály és dr. Treuer József a temerini volt tűzoltólaktanya udvarában mintegy 150 szőregi szerbért álltak ki, hogy nem csetnikek, ezzel megmentve őket a haláltól.[39] Másik példa a zentai Dušan Brćan mozdonyvezető története. Lakásába egy helyi polgár vezetésével két katona tört be *„ez csetnik!"* felkiáltással, azonban egy Kalapos nevű idős ember garantálta a tiszt előtt a mozdonyvezető ártatlanságát.[40] Nagyfényen Kis Antal kereskedősegéd megvédte az igazságtalanul elítélt, nagyfényi szerbeket. Azt mondta, a saját fejét adja, hogy mindannyian ártatlanok.[41] 1942-ben

[36] Bártol István irataiból.

[37] https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=4226 , letöltés 2022. aug. 31.

[38] *Lévay Endre:* Doroszló és Sztapár-Egy magyar és egy szerb falu szövetsége Bácskában. Új Magyarság, 1943. február 9.; A tanulmány megírásáig ez az emlékkönyv nem került elő.

[39] *Matuska Márton:* Negyvenöt nap negyvennégyben. Magyar Szó, 1990. november 2.

[40] *A. Sajti Enikő:* Impériumváltások i. m. 171.

[41] *Matuska Márton:* Negyvenöt nap negyvennégyben. Magyar Szó, 1990. november 2.

a dél-bácskai, zömében szerbek által lakott Kabolban is hasonló eseményre került sor. Kabol ekkoriban két közigazgatási egységből, Alsó- és Felsőkabolból állt. Ez év januárjában Alsókabol bírójának, Molnár Andornak és Felsőkabol bíróhelyettesének, Horváth Mihálynak köszönhetően itt szintén nem került sor vérengzésre. 1942. január 6-án ugyanis Farkas György törzsőrmester és Dunafalvi Lajos őrmester egy 200 ember nevét tartalmazó listát hoztak a helyi vezetőknek, melyen olyan emberek nevei szerepeltek, akiket a magyar alakulatok kivégeztek volna. Ennek elkerülését Molnár és Horváth a katonai vezetőkkel való tárgyalással, végül pedig egy alkuval oldották meg. Az egyezség az volt, ha minden szerb lakos aláírja, hogy a Magyar Királysághoz lojális állampolgárok, akkor nem esik bántódásuk. Így is történt, a két magyar származású személy megmentette a falu szerb lakosságát. Ezen cselekedetükért az 1944-45-ös délvidéki vérengzések idején a szerb lakosok is lojálisak voltak hozzájuk, ám szavuk túl kevés volt, és a partizánok nem kegyelmeztek nekik, kivégezték őket.[42] Ez a példa jól rávilágít arra, hogy hiába élt bennük a másik felé lojalitás, ha nem rendelkeztek olyan kapcsolatokkal, ismeretséggel, aminek a segítségével esetleg a partizánalakulatokra hatni tudtak volna.

A két falu 1944-ben – Kiállás vagy vérengzés?

1944 októberében Tito partizánjai és a Vörös Hadsereg a Vajdaság területére léptek. 1944. október 17-én Tito rendelete alapján katonai közigazgatást vezettek be Bácska, Bánát és Baranya területén. A katonai közigazgatás ideje alatt a teljes végrehajtói és bírói hatalom a hadsereg kezébe került. Ezen rendszer végül 1945. február 15-én szűnt meg.[43] 1944-45 telén Délvidéken a partizánalakulatok civil vajdasági lakosok, elsősorban magyarok, németek és horvátok ellen brutális kegyetlenséggel követtek el háborús bűncselekményeket. Ezt az eseménysorozatot nevezzük délvidéki vérengzéseknek. A történtek több településen is népirtáshoz vezettek. Az okok között szerepelhet, hogy a magyarokat a németekhez hasonlóan kezelték, valamint a történtek felfoghatók az 1942-es újvidéki *razzia* megtorlásaként is. A népirtás során a partizánok több ezer magyart gyilkoltak le. Csúrog, Mozsor és Zsablya magyar lakosságát kollektív bűnössé nyilvánították.[44] Matuska Márton, a délvidéki vérengzések témakör egyik jeles kutatója úgy fogalmazott, hogy ezeken a helyeken

[42] *Német Klaudió:* Lakossági ellenállás az 1944-45-ös délvidéki vérengzések idején. Szeged 2021. 20.

[43] *Petranović, Branko:* Istorija Jugoslavije 1918-1988. I–III. Belgrád 1980. II. 420–421.

[44] *Német K.:* Lakossági ellenállás i. m. 17–20.

magyartalanítás zajlott. Kényszermunkatáborokat is kialakítottak, például az egykor Tiszaistvánfalvának nevezett német többségű községben, Járekon.

Az, hogy pontosan mi történt 1944-ben a két falu lakói között, nagyon sok kérdést felvet, és a kutatás során több különböző beszámolóval is találkoztam. Egyik forrás szerint 1944-ben a korábban már említett Kocsis Imre titokban találkozott egy partizántiszttel Sztapáron. Miután neki is elmesélte a két falu történetét, a tiszt azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy tudna-e tetanuszszérumot szerezni a partizán sebesülteknek. Kocsis Imre elvállalta a feladatot, és a szérum egy részét Doroszlóról, másik részét pedig Pestről szerezte be. Mivel a csomagokat titokban kellett átadni, ezért a doroszlói kendergyárban dolgozó sztapári munkásoknak adták oda egy csomó simított kenderbe elrejtve. Ezzel barátságuk még inkább erősödött, s mikor sor került a magyarok kivonulására, illetve a szerbek bevonulására, egymás megvédésére már nem volt szükség.[45] Stevan Ivkov ugyanúgy azt állította, hogy egymás megvédésére már nem volt szükség, ám ő érvként nem csak azt hozta fel, hogy Kocsis Imrének találkozója volt egy partizán tiszttel, hanem azt állította, hogy Kocsis Imre tanyáján partizánbázis volt. Emellett azt mondta, hogy a pozitív kimenetelben az is szerepet játszhatott, hogy a magyar időkben Bártol István mindig segített a sztapáriakon, hazahozatta az internáltakat, amire én magam is írtam példát fentebb.[46] Egy másik beszámoló szerint a partizánbevonulás alkalmával minden doroszlói ház kapujában egy sztapári szerb állt vasvillával a kezében, így védelmezve a másik falu lakóit.[47]

Egy harmadik történet viszont az előzőeknél sokkal szörnyűbb eseményről számol be. A forrás szerint az elbeszélő egy rokona ott volt a ’60-as években, amikor a két falu a testvériségét ünnepelte, ám a jó hangulatot egy idős bácsi szavai törték meg, aki azt mondta faluja vezetőségének, hogy nem érdemlik meg apáik örökségét, hiszen hagyták, hogy a háború végén tizenegy doroszlóit kivégezzenek a sztapáriak, és Sztapár határában elássák őket.[48] Jelenleg a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet által elkészített és folyamatosan frissülő Délvidéki mártíriumban hat doroszlói áldozatról olvashatunk, akik ténylegesen Doroszlón éltek, és ezen kívül még három olyanról, akik bár Doroszlón születtek, de a későbbiekben nem ott éltek.[49] Ebből az derül ki, hogy igenis

[45] *Dautbegovics Zoltán:* Doroszló és Sztapár a testvériség-egység igazi példája. Dunatáj, 1973. december 26.

[46] *Herceg János:* Két szomszédvár öröksége. Dolgozók, 1985. március 28.

[47] *Német K.:* Lakossági ellenállás i. m. 32.

[48] *Német K.:* Lakossági ellenállás i. m. 32.

[49] http://martirium.vmmi.org/index.php?page=aldozatok, letöltés 2025. már. 30.

voltak ekkoriban Doroszlón áldozatok, de ez nem zárja ki a másik két történet igazságát, ugyanis a partizántámadások váratlanok, rajtaütésszerűek voltak. Emellett Papp Árpád *Igaz történetek Mindenkiföldjéről* című, alapvetően néprajzi munkája is érdekes adatokkal szolgál. Az ebben közölt interjúk alátámasztják, hogy Sztapáron ekkoriban voltak partizánok, akik a környező településeken élők ellen követtek el atrocitásokat, ám Doroszlót és az ott élő Bártol Istvánt egy kivételként mutatják be. Egyes interjúalanyok azt állítják, hogy Doroszló teljes mértékben megúszta a vérengzéseket, amely vélhetően nem így történt, azonban ténylegesen kevesebb áldozattal számolhatunk, mint például a közelben lévő Gombos vagy Bácskertes esetében.[50] Az, hogy több lehetséges variációt ismerünk, egyáltalán nem egyedülálló, máshol is találkozhatunk ilyen anomáliával, főleg akkor, ha egy olyan, még mindig heves érzelmi reakciókat kiváltó eseményekkel foglalkozunk, mint a délvidéki vérengzések.

Amennyiben Doroszlón valóban sikerült 1944-45-ben is valamilyen mértékben kiállni egymásért, akkor lakossági ellenállásról beszélhetünk. Német Klaudió tanulmánya ezeket a lakossági ellenállásokat két fő csoportra osztja: azokra az esetekre, amikor tisztán lakossági összefogásról tudunk, és azokra, ahol szerepet játszott a szovjet vagy partizán csapatokkal való jó kapcsolat. Doroszló esetében az első történetnél pont ez a partizánokkal való jó kapcsolat, a második esetében pedig az egyszerű lakossági összefogás figyelhető meg.

Úgy ahogy 1941-ben is találhatunk Doroszlón és Sztapáron kívül olyan településeket, ahol megvédték egymást a két nemzet tagjai, nincs ez másképp 1944-45-ben sem. Ilyen például Bácskossuthfalva esete is, amely faluban két ellenállási eseményre is sor került ebben az időben. A katonai közigazgatás bevezetése után Bácskossuthfalvát a bajmoki helyőrség-parancsnoksághoz csatolták, nem pedig a szomszédos topolyai parancsnoksághoz. Ez információ azért fontos, mert a Topolyán állomásozó szovjet katonák körében nagyobb volt a fegyelem, így kevesebb atrocitásról tudunk, ezzel ellentétben a bajmoki körzet szovjet katonái már fegyelmezetlenebbek voltak, akiket nem foglalkoztattak a magyarok elleni atrocitások. Így történhetett meg, hogy 1944 októbere végén 180 embert zártak be Bácskossuthfalván az állomásparancsnokság pincéjébe. Ekkor Kovács Sándor és Kotek István levelet írtak a topolyai parancsnokságnak arról, hogy mi folyik épp a faluban. A levélben értesítették őket arról is, hogy a foglyul ejtett személyek mind ártatlanok. A levelet Kotek István vitte el a topolyai kaszárnyába a szovjeteknek. A levél elolvasása után a tisztek katonákat küldtek a településre, a fogva tartó partizán katonákat elküldték a front

[50] *Papp Árpád:* Igaz történetek Mindenkiföldjéről. I–II. Zenta 2016. II. 83–123.

felé, az összegyűjtött embereket pedig elengedték. Az esemény sikerességében szerepet játszhatott, hogy Kovács Sándor jól tudott oroszul, hiszen 1916. július 6-án orosz hadifogságba esett, valamint az is, hogy Kovács és Kotek is részt vettek az 1917-es októberi forradalomban a vörösök oldalán, amely tényt a szovjet csapatok pozitívan értékelhették. November első felében azonban a szovjet csapatok elhagyták Topolyát, és átadták a helyüket a partizánoknak, akik ekkor elkezdték összegyűjteni a magyar férfilakosságot. Ezzel párhuzamosan Bácskossuthfalván is kidoboltatták, hogy a magyar férfi lakosoknak meg kell jelenniük a piactéren. Miután ez megtörtént, felolvasták, hogy kiknek kell félreállnia, és őket, kb. 200-300 személyt az akkori Juhász kocsma épületébe zártak. Az épület előtt két szerb pacséri fiatal állt puskával a kezükben. Az elfogottakat fizikailag bántalmazták, amennyiben ellenálltak, de előfordult, hogy pszichikai terrort alkalmaztak. Értük Zsáki József, az első Népfelszabadító Bizottság elnöke kezeskedett, aki a kommunista körökben nagy tiszteletnek örvendett, mivel akkor is a szervezet tagja volt, amikor a kommunista párt tevékenysége be volt tiltva a királyi Jugoszláviában. Az egyik napon Zsáki József, Modrič Ivan és Gallos Károly kíséretében tárgyalt a partizán vezetőkkel. A tárgyalásnak pozitív kimenetele volt, amihez hozzájárult Zsáki személye, az, hogy a faluban 1941-ben nem történtek kivégzések, és hogy Modrič 1941 és 1944 között gyógyszerrel segítette a partizánokat. A tárgyalás olyan sikeres volt, hogy még a topolyai kaszárnyában foglyul ejtett bácskossuthfalviakat is szabadon engedték. Ebben az esetben érdekes párhuzamot tudunk húzni a doroszlói történésekkel, ugyanis, igaz, más formában, de ott is döntő erejűnek bizonyulhatott a partizánoknak nyújtott gyógyszeres segítség, illetve már alapvetően a partizánokkal való jó kapcsolat kialakítása is egy közös pontnak tekinthető.[51]

Bácskossuthfalva mellett érdekes lehet még Bácsfeketehegy története is. Bácsfeketehegy esetében hasonló ellentmondást figyelhetünk meg, mint a munka fő témáját képző Doroszló esetében, vagyis több különböző eseményről is van tudomásunk. Az egyik szerint Ágoston Sándor református esperes[52] összehívta a falu kiemelkedő kommunista egyéniségeit, tárgyaljanak a

[51] *Német K.:* Lakossági ellenállás i. m. 23–28.

[52] Ágoston Sándor 1882-ben született Bácsfeketehegyen. Budapesten tanult teológiát 1900-tól 1904-ig. 1922-től alesperes, 1928-tól főesperes, 1933-tól pedig püspöki címmel vezette a Jugoszláviai Református Keresztyén Egyházat. 1941 és 1945 között azonban ismét esperesi méltóságban. Ágoston Sándor mind a magyarországi magyarság, mind a kisebbségben élő magyarság körében nagy tiszteletnek örvendett. Élete során több művet is írt és folyóiratokat is szerkesztett. 1960-ban hunyt el Bácsfeketehegyen.

partizánok vezetőivel annak érdekében, hogy ne legyenek kivégzések. Egy másik történet szerint november 22-én sor került a magyar közigazgatással szimpatizáló személyek összegyűjtésére, ekkor 54 embert zártak börtönbe. Ezeket a személyeket fizikailag bántalmazták. A kihallgatásokra a községháza fészere alatt került sor. Odáig az embereket egyenként vezették el, és közben puskatussal ütlegelték őket, majd a kihallgatás közben is bántalmazás áldozatai voltak. A jajveszékelések hallatára egy szovjet tiszt ment át a községháza udvarára és állította le a véres eseményeket. Egy harmadik álláspont szerint azonban az emberek összegyűjtésére nem is került sor, mivel egy szláv származású személy közbeavatkozott.[53]

Végül megemlítem Bajsa esetét is. Ez azért hasonlítható Doroszlóéhoz, mert szláv nemzetiségű lakos állt ki a magyarok mellett. Itt ugyanis az történt, hogy a bajsai férfiakat feltehetően november első felében elhurcolták a topolyai kaszárnyába, majd pedig egy helyi szláv férfi mentette meg a raboskodókat. Predarović Petar őrként dolgozott, majd egyik este „mellézárta" a lakatot, és a rabokat távozásra buzdította. Az esetben még érdekes lehet, hogy nem az áldozatok érdekében tett nyilvános kiállásról szerzünk tudomást, ahogy az eddigi példák esetében, hanem lehetséges, hogy egy csendes jótevő volt az, akinek köszönhetően az ártatlan elítéltek megmenekültek a halától.[54]

Sok-sok hasonló eset történhetett tehát Délvidék-szerte azokon kívül is, amelyeket felsoroltam, ugyanakkor Doroszló és Sztapár története számomra mégis kiemelkedő és különleges. Ennek az az oka, hogy a két település esetében nem egyszeri kiállásról van tudomásunk egyetlen ember főszereplésével, hanem két falu között fennálló folyamatos segítségnyújtásról.

A két falu élete 1944 után és napjainkban

A titói Jugoszlávia egyik szlogenje a testvériség-egység volt. Josip Broz Tito célja ezzel az volt, hogy a soknemzetiségű Jugoszláviában élő polgárokban egy közös jugoszláv tudatot alakítson ki. A testvériség-egység időszakában a két falu történetét propagandacélokra is felhasználták. Erre tökéletes példa az akkoriban évről évre megszervezett Testvériség-egység tábor, melyen a doroszlói és sztapári iskola 7. osztályos tanulói vettek részt. Az első tábort 1970-ben szervezték meg, a programok közé tartozott többek között a politikai és ideológiai tanítás, nevelés is. Napjainkra ez a szokás megszűnt. Ugyanakkor

[53] *Német K.*: Lakossági ellenállás i. m. 28–29.

[54] *Német K.*: Lakossági ellenállás i. m. 29–30.

1977-ben erről az eseményről a *Magyar Szó* is írt, a cikket a következő mondattal zárta: *„A testvériség-egység zászlaja alatt ma magyarok és szerbek (mint Doroszló és Sztapár lakosai ősidők óta) élnek testvéri barátságban."*[55] Az iskolák jó kapcsolata nemcsak a közös táborozásban mutatkozott meg, ugyanis 1984. november 24-én a doroszlói Petőfi Sándor Általános Iskola iskolanapján a sztapári diákok is részt vettek.[56] Azóta is iskolanapkor vendégeskednek egymásnál a diákok. Ezen iskola felavatási ünnepségén 1963-ban részt vett Herceg János vajdasági magyar író is, aki egy cikket is írt a *Magyar Szó* napilapba az eseményről. Ebben úgy nyilatkozik, hogy sajnálja, hogy csak Petőfi Sándortól idézett az intézmény átadásakor, és nem szavalta el a fentebb már említett ismeretlen sztapári szerző versét. Azt is megjegyzi, hogy manapság a viszonyok megváltoztak, de azokban a népekben, akik a történelem nehéz időszakaiban megtalálták az egymáshoz vezető utat, meg lehet bízni.[57] Tehát Doroszló és Sztapár történetét mint a testvériség-egység egy pozitív példáját hozza fel. A propaganda a szerb nyelvű sajtóban is előfordult, például a nagymúltú szerb napilap, a Politika 1969-ben megjelentetett egy cikket, amelyben többek között megemlítette, hogy Miroslav Antić egy új filmet készített, amelynek a Vreme dobra i vreme zla (Jó és rossz ideje) címet adta. Ez a film a cikk szerint a Doroszló és Sztapár falvakból származó magyarok és szerbek testvériségét mutatja be.[58] Ugyanakkor az erős propaganda ellenére Gellér Viktória (88) úgy nyilatkozott, hogy a titói időkben nem volt szabad az 1941-ben történtekről beszélni, ám ez valószínűleg betudható a Tito vezette Jugoszlávia hosszú ideig tartó hivatalos álláspontjának, hogy nemcsak a Horthy-korszakot, de a magyar kisebbséget is fasisztának minősítették.[59]

Barátságuk a hétköznapokban is megnyilvánult. Jovan Popović sztapári fényképész például rendszeres résztvevője volt a doroszlói lakodalmaknak,[60] emellett irodalmi esteket tartottak, ahová kölcsönösen meghívták egymást.[61] A védszent-ünnepek idején a doroszlóiak átmentek sztapári barátaikhoz, az idősebb sztapáriak pedig Szent Imre napján igyekeztek eljutni a doroszlói

---

[55] *Dautbegovics Zoltán:* Látogatóban a testvériség-egység táborozóinál. Magyar Szó, 1977. június 22. 9.

[56] *Dautbegovics Zoltán:* Kettős ünnep a doroszlói iskolában. Magyar Szó, 1984. november 25.

[57] *Herceg János:* Jó Reggelt. Magyar Szó, 1963. december 01.

[58] *Popović, P.:* Filmsko pismo iz Novog Sada – Neoplantin veliki korak. Politika, 1969. február 10.

[59] Gellér Viktória személyes közlése alapján.

[60] *Kővári Árpád:* A falu fényképésze. Magyar Szó, 1979. április 25.

[61] *Dautbegovics Zoltán:* Fehér Ferenc emlékére-Doroszló és Sztapár irodalmi szomszédolása. Dunatáj, 1989. december 6.

búcsúba. Ezeknek az összefonódásoknak következtében egymás ételeivel is megismerkedtek, így teljesen megszokott volt, hogy Doroszlón a szerb nemzeti gasztronómiához tartozó ételt készítettek, míg Sztapáron a magyar konyha jellegzetességei kerültek olykor-olykor asztalra.[62]

A két falu jó kapcsolatáról tanúskodik, hogy bár nem nagy arányban, de előfordultak vegyesházasságok. Király Etelka (78) doroszlói lakos erről így nyilatkozott: *„Volt régebben apuka, aki azt mondta ne vegyél el szerbet, de sztapárit lehet"*.[63] Gellér Viktória (88) pedig így vélekedett: *„Mindenki a saját fajtájával házasodott"*.[64] Stevan Ivkov szerint a vegyesházasságokból származó gyerekek négy osztályt Doroszlón jártak iskolába, a többit pedig Sztapáron.[65]

Stock János (76) doroszlói lakos pedig beszélgetésünk alkalmával elmesélte édesapja hazatérést Magyarországról a második világháború végén, mely esemény is példaként szolgálhat, ha a barátságról van szó. Apja Magyarországról a kiskőszegi (batinai) csata lezajlása után Kiskőszegbe ment, ám itt elakadt, mivel nem tudott átkelni a Dunán. Szerbek beszélgetésére lett figyelmes, és nem sokkal ezután megtudta, hogy sztapári származásúak. Amikor kiderült, hogy doroszlói, rögtön felajánlották, hogy keljen át velük a Dunán. Az igazoltatásnál, mikor megkérdezték, hová mennek, azt válaszolták, hogy Sztapárba, így jutott haza iratok hiányában a doroszlói édesapa.[66]

A két falu közötti jó kapcsolatot igazolja továbbá, hogy még a második világháború idején is a sztapári lakosok többsége törte a magyar nyelvet.[67] Érdekes, hogy nemcsak tudták néhányan a másik nemzet nyelvét, hanem a családoknál bevett szokás is volt, hogy a doroszlóiak sztapári ismerősükhöz küldték el gyermeküket, hogy megtanulják a szerb nyelvet, a sztapáriak pedig doroszlói ismerőseikhez fordultak gyermekeik magyar nyelvre tanítása végett.[68] Stevan Ivkov szerint ezt a gyakorlatot a sztapáriak vezették be, és ennek köszönhetően megtanulták a másik nyelvét, és hagyományait tisztelni.[69] Nem véletlen, hogy a sztapáriaktól ered a „cseregyerekprogram" hiszen ők a fiatalokat gyakran küldték Zomborba, Hódságba vagy Apatinba ipari iskolába, ennek köszönhetően

[62] *Herceg János:* Két szomszédvár öröksége. Dolgozók, 1985. március 28.

[63] Király Etelka személyes közlése alapján.

[64] Gellér Viktória személyes közlése alapján.

[65] *Herceg János:* Két szomszédvár öröksége. Dolgozók, 1985. március 28.

[66] Stock János személyes közlése alapján.

[67] Stock János, Gellér Viktória és Bártol Béla személyes közlése alapján.

[68] Gellér Viktória és Stock János személyes közlése alapján.

[69] *Herceg János:* Két szomszédvár öröksége. Dolgozók, 1985. március 28.

pedig a kis Sztapár fejlett iparral rendelkezett.[70] Emellett Sztapáron működött egy asztalitenisz klub, amelynek szintén tagjai voltak doroszlóiak is, így lehetőség nyílt a fiatalabb generációk közti ismerkedésre.[71]

Az, hogy az újabb nemzedékeknek mindig lehetősége nyílt az ismerkedésre, oda vezetett, hogy bár nem olyan intenzíven, mint régen, de a barátság napjainkban is jelen van. A doroszlói szüreti bálon és felvonuláson a sztapári lovasok évről évre részt vesznek, illetve hintókat biztosítanak.[72] Évente megrendezik a falvakban az ötvenévesek találkozóját, melyekre a két falu ünnepeltjei kölcsönösen meghívják egymást.[73] A doroszlói falunapnak, melyet április 5-én szerveznek meg is rendszeres résztvevői a sztapári lakosok.

A hagyományok megmaradása is csak a lakosok elszántságának köszönhető, ugyanis Gellér Viktória (88) emlékei szerint a titói időkben ugyan megtarthatták hagyományaikat, de „szolidabb" körülmények között, tehát mindig bennük volt a tudat, hogy miket tettek egymásért, csak nem hangoztathatták azt. A jószomszédi viszony a fiatalok körében is jelen van, ugyanis a doroszlói tinédzserek gyakran járnak sztapári szórakozóhelyekre.[74] A közös rendezvényeken kívül pedig leginkább a családok szintjén maradt fenn a barátság.[75]

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy célomat sikerült elérnem: bebizonyítottam, hogy a barátság létezik, és bemutattam, hogy miben nyilvánult meg. A munkámban több időszakot is kiemeltem, amikor a két falu lakói segítettek egymásnak. Ennek fő oka az volt, hogy ismertessem az előzményeket, amelyek elvezettek munkám fő és egyben leginkább taglalt témájához az 1941-es eseményekhez, valamint bemutassam e történések következményeit is. Ugyanakkor arra is igyekeztem rávilágítani, hogy más településeken is előfordult hasonló ellenállás.

Mivel a legtöbb hasonló esetben lakossági ellenállásra leginkább egy-két esetben került sor, ezért ez a barátság csak legendának tűnhet, mégis megtörtént események bizonyítják. Munkám nem a két nép közötti sajnálatos történelmi tragédiákat hivatott elfeledtetni, épp ellenkezőleg, sokkal inkább arra akar

[70] *Herceg János:* A szabados sztapáriak. Dolgozók, 1986. március 27.

[71] Bártol Béla személyes közlése alapján.

[72] *Dautbegovics Zoltán:* Doroszlói karnevál a javából-Sztapár (ismételten) kitett magáért. Magyar Szó, 1997. szeptember 27.; Király Etelka személyes közlése alapján.

[73] *Kővári Árpád*: A falu fényképésze. Magyar Szó, 1979. április 25.

[74] Király Etelka személyes közlése alapján.

[75] Gellér Magdolna személyes közlése alapján.

rámutatni, hogy bár ezek a tragédiák megtörténtek, voltak olyan helyek, ahol szembe mertek menni az erőszakhullámmal, ami őket érte a második világháború idején. Doroszló és Sztapár nem az egyetlen kivétel, hiszen Bácskában egy tucat hely van, ahol történt hasonló ellenállás, ahogy arról fentebb is írtam. Számomra azonban azért olyan érdekes történet, mert egy évszázadokon keresztül fennálló szövetségről van szó, amelyre a magyar időkben és később a titói Jugoszláviában is különleges módon tekintettek, beleépítették a saját narratívájukba.

Illés Sándor szavaival élve a két falu jelszava kezdettől fogva ez volt: „*Szomszédok vagyunk. Apáink is szomszédok voltak. És a fiaink is azok lesznek. Mi békességben akarunk élni.*"[76] Békességben akartak élni, és ez volt az, ami megalapozta a két falu barátságát. Nem törődtek az országok közötti konfliktusokkal vagy a másik ember nemzetiségével, nem az adott nemzetre aggatott sztereotípiákat látták a másik falu lakóiban, hanem az embert, ugyanolyan egyszerű embert, amilyenek ők is. Ezzel, hogy az embert látták bennük, kialakulhatott egy kölcsönös tisztelet, és ezután már valóban nem vágytak másra, csak a saját mindennapi életük megtartására, és a két falu közötti béke fenntartására.

[76] *Vámos Imre:* Szomszédok vagyunk. Élet és irodalom, 1977. november 12. 11.

Torma Viola

Nem homorgán NC-szekvenciák fonotaktikai tere

Bevezető

Ez a dolgozat a fonotaktikai terek és a jelöltségi viszonyok leírásának módszertanával foglalkozik. Ahhoz, hogy fonotaktikai terekről beszéljünk, először egy fogalmi áttekintésre van szükség. Szó lesz a jelöltség definíciójáról, a fonotaktikai zártságról, a fonotaktikai térről, a fonotaktikai alapelvekről, azon belül is az artikulációról és a percepcióról, a környezetek szerepéről és a nyelvspecifikusság és univerzalitás kérdésköréről.

Később bemutatom, hogy hogyan képzelem egy fonotaktikai tér leírását. Véleményem szerint ehhez három kérdést kell feltenni: 1. Hány egymástól független irányra van szükségünk? Mi a vizsgált kategória terének a dimenziója? 2. Mik az adott dimenziókhoz kapcsolható értékek? 3. Mi ezen értékek sorrendje?

A dolgozat harmadik részében egy konkrét példán keresztül szemléltetem, hogy hogyan képzelem egy fonológiai kategória fonotaktikai leírását – heterorgán nazális-zárhang (MT) és zárhang-nazális (TM) kapcsolatokat vizsgálok és állapítom meg azok jelöltségi viszonyait a dolgozat első felében elmondottak tükrében.

1. A jelöltségi viszonyokról

1.1 Fogalmi áttekintő

A *jelöltség* a leginkább bevett elképzelés szerint implikációs viszony. Legyenek *A* és *B* ugyanabba kategóriába tartozó elemek (például mindkettő fonéma, egy-egy szótagtípus (pl. CV és CVC stb.). Azt mondjuk, hogy *B jelöltebb*, mint *A* (jelölés: $A > B$), ha minden olyan nyelv, ami tartalmazza *B*-t, tartalmazza *A*-t is. Tehát ha egy nyelvben megfigyeljük *B*-t, akkor biztosak lehetünk benne,

hogy *A* is megtalálható.[1] Például a zöngétlen zárhangok jelöletlenebbek, mint a zöngés párjaik. Tehát ha egy nyelvben találunk /b/-t, akkor biztosak lehetünk benne, hogy van /p/ is. Vagy a magánhangzók jelöltségi skálája a következő:

(1) a magánhangzók jelöltségi viszonyai
/a, i, u/ > /e, o/ > /y, ø/ > ...

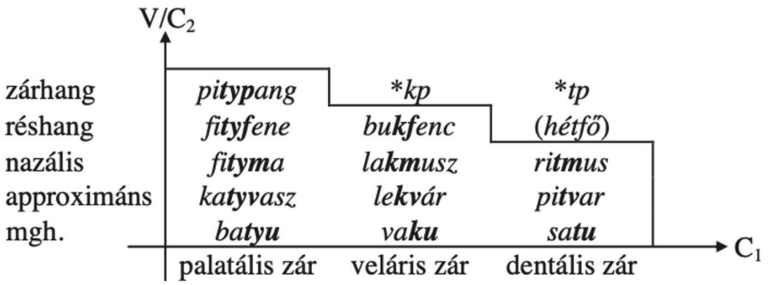
Tehát, ha egy nyelvben van /y/, akkor általában igaz, hogy van /a, i, u, e, o/ is. Ha egy nyelvben vannak jelöltebb elülső kerekített magánhangzók, akkor léteznek kerekített hátsó és kerekítetlen elülső hangok (legalább azonos nyílásfokkal), ez utóbbiak léte pedig csak akkor lehetséges, ha a legjelöletlenebb három kardinális magánhangzó.

Ezek a jelöltségi viszonyok egy többdimenziós *fonotaktikai térben* helyezkednek el, ahol az origo a kiindulási pont, és minél távolabb helyezkedik el ettől a vizsgált elem, annál jelöltebb.[2] A *fonotaktikai zártság elve* kimondja, hogy a fonotaktikai térben nincsenek lyukak, kimaradó elemek, azaz vízszintesen és függőlegesen az origó felé közeledve az összes felsorolt hang eleme lesz a hangzókészletnek. A (2)-ben látható példa Rebrus – Trón cikkében szereplő hatodik ábra. Itt a vízszintes vonalon a mássalhangzócsoport első szegmentumaihoz kapcsolódó értékek szerepelnek. Ezek jelen esetben zárhangok, képzési helyük palatális, veláris vagy dentális. A második szegmentum a függőleges tengelyen szerepel. Öt csoportot különítenek el a szerzők: zárhang, réshang, nazális, approximáns és magánhangzó. Minden esetben monomorfemikus köznevek láthatók, kivéve a dentális zár és réshang metszeténél, ahol a *hétfő* nem monomorfemikus (illetve nem egyértelműen az), de ez nincs is grammatikusként jelölve a fonotaktikai térben. A lépcsőszerű vonal a grammatikus szekvenciákat különíti el az agrammatikusoktól.

[1] *Nikolai Trubetzkoy:* Grundzüge der Phonologie. Prague Travaux du Cercle Linguistique de Prague. Prága, 1939.; *Roman Jakobson:* Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1941.

[2] *Rebrus, Péter – Trón, Viktor:* Markedness and phonotactics. In: Approaches to Hungarian phonology. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.

(2)

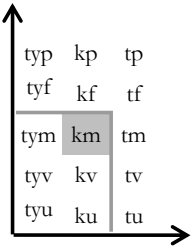

Forrás: *Rebrus, Péter – Trón, Viktor:* Markedness and phonotactics. In: Approaches to Hungarian phonology. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.

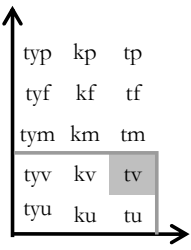
Ha egy elem jelen van a nyelvben, akkor az általa meghatározott térrészben álló elemek is megfigyelhetők a nyelvben. Például ha a veláris zár + nazális (*lakmusz*) a kiválasztott elemünk, akkor az általa bezárt térrészben a ***fityma, lekvár, katyvasz, batyu*** és a ***vaku*** állnak. Tehát például ha találunk egy nyelvben veláris zár+nazális szekvenciát, akkor abban már biztosak lehetünk, hogy lesz benne palatális zár+nazális, approximáns illetve magánhangzó és veláris zár+approximáns és veláris zár+magánhangzó. Ez a (3a)-n látható, ahol kiemeltem a kiválasztott szekvencia és a zárt térrészt vonallal jelzem.

(3) fonotaktikai zártság

(a) a /km/ által meghatározott térrész

(b) az /tv/ által meghatározott térrész

Ez a definícióinkból következik, ugyanis az elem által bezárt tér az origóhoz kisebb távolságra lévő elemeket tartalmazza, amik a felépítésből adódóan a kiválasztott elemnél jelöletlenebbek.

1.2 A jelöltségi viszonyokat meghatározó tényezők

Mi áll a jelöltségi viszonyok mögött? Az, hogy egy nyelvben milyen fonémák és fonémaszekvenciák vannak, attól függ, hogy mekkora erőfeszítéseket kell tennünk azok kiejtésére és azonosítására. A fonotaktikai szabályokat két funkcionális szempontból lehet megközelíteni: a hangok képzése (artikuláció) és észlelése (percepció) alapján.[3] Mindkettő esetében a szomszédos hangok közötti kontraszt nagysága a fontos: minél több a kontrasztív jegy, annál könnyebb azonosítani a szegmentumokat, tehát a percepciót segíti, de annál nehezebb az artikuláció, mert ilyenkor több artikulációs szerv állását kell pontosabban beállítani. Így megállapíthatjuk, hogy ez a két befolyásoló tényező ellentétes irányokban hathat. A fonotaktika alapelvei közé tartozik, hogy minden nyelv az artikulációs és a percepciós erőfeszítés minimalizálására törekszik, [4] habár ezek gyakran ellentétes irányúak, a nyelv optimalizálja az erőforrásokat.

Univerzális az, hogy melyik szegmentumok a legkedvezőbbek (egy adott környezetben) az artikuláció vagy a percepció számára. Tehát a jelöltségi skálák (a tér merőleges vektorain lévő értékek sorrendje) egyértelműek és nyelvfüggetlenek. Minden ember számára nehezebb egy hosszú zárhangot kiejteni, mint egy rövidet és fenntartani a kettő közötti hallható megkülönböztetést. Az viszont nyelvspecifikus, hogy hol húzza meg egy-egy nyelv a határt az artikuláció és a percepció tekintetében. Erre példaként szolgál a nazális+zárhang mássalhangzókapcsolatok kezelése. Univerzális a tény, hogy a homorgán, tehát az azonos képzési helyű nazális+zárhang-kapcsolatok (NT) kapcsolatok artikulációja könnyebb, mint a heterorgánoké (MT) (pl. [mt] vagy [nb]). Nyelvspecifikus azonban, hogy például az észak-olasz emíliai dialektus engedélyezi ezeket (pl. [mdeːva] „aratott"),[5] a magyar pedig nem. A magyar nyelvben ilyenkor neutralizálódik a mássalhangzócsoport és hely szerint hasonul (pl. ó*magyar* /bom-/+/t/ > bont, vö. bomlik vagy ha[ŋ] vas, vö. ha[m]u),[6] ezáltal az artikulációs erőfeszítések csökkentése kerül előtérbe.

---

[3] *Bruce Hayes – James White:* Phonological Naturalness and Phonotactic Learning. Linguistic Inquiry, 44(1). The MIT Press, 2013.

[4] *Rebrus P. – Trón V.:* Markedness and phonotactics. i.m.

[5] *Michele Loporcaro*: Syllable Structure and Sonority Sequencing: Evidence from Emilian. In. Armin Schwegler et al. szerk., Current Issues in Linguistic Theory. John Benjamins Publishing Company, 1998; *Cavirani, Edoardo*: L'assimilazione di sonorità dei dialetti emiliani nell'interfaccia fonetica-fonologia. Studi e Saggi Linguistici 56/1: 137–167, 2018.; *Cavirani, Edoardo – Silke Hamann*:. Formalising Phonological Perception: The Role of Voicing Assimilation in Consonant Cluster Perception in Emilian Dialects. Journal of Linguistics 60/2: 253–284, 2024.

[6] *Siptár Péter – Törkenczy Miklós*. The Phonology of Hungarian. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Mivel a szomszédos hangok közötti kontrasztív jegyek száma befolyásolja az artikulációs és a percepciós erőfeszítés mértékét, ezért amikor egy elemet vizsgálunk, figyelembe kell vennünk annak környezetét.[7] A zárhangot követő hangok közül a legjelöletlenebb a magánhangzó, majd a szonoránsok, majd a réshangok, a szóvég, és legjelöltebb egy másik zárhang.[8] Ezt nevezzük a *környezet jelöltségi hierarchiájának*.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a jelöltség összefügg az előfordulások számával. Minél jelöltebb egy elem, annál ritkábban megfigyelhető egy nyelvben.[9] Több vizsgálat ezért nem is kategorikusan grammatikusnak és agrammatikusnak nevez szegmentumokat, hanem graduális (fokozatos) eloszlásokat állapít meg.[10]

2. A fonotaktikai tér leírása

A jelöltségi viszonyok sokféleképpen kerülnek leírásra. *Binárisan*, amikor azt mondjuk, hogy a zárhangok esetén a zöngétlenek jelöletlenebbek, mint a zöngések (pl. /p/ > /b/). *Skalárisan*, amikor a magánhangzókészleteket írjuk le, és megállapítjuk, hogy /a, i, u/ > /e, o/ > /y, ø/. Ebben a fejezetben azt fogom bemutatni, hogy hogyha három tényezőt megvizsgálunk, akkor sikeresen fel tudunk állítani egy pontos leírást egy fonotaktikai térről. A három szóban forgó tényező: (i) a tér dimenziója, (ii) a merőleges vektorokon lévő értékek és (iii) a vektorokon lévő értékek sorrendje.

A *merőleges vektor* kifejezés alatt a fonotaktikai tér koordinátarendszerének tengelyeit meghatározó, az origóból kiinduló és az adott jegyértékbe mutató vektort értem. Egy koordináta-rendszerben például az x- és az y-tengely merőleges irányú vektorokat tartalmaz. A merőlegesség a függetlenséget érzékelteti, a merőleges vektorok független jelöltségi skálákat jelölnek. Látni fogjuk például, hogy a heterorgán nazális+zárhang kapcsolatoknál a nazális és a zárhang képzési helyét külön jelöltségi skálán kell vizsgálni.

---

[7] *Ian Maddieson:* Why Make Life Hard? Resolutions to Problems of Rare and Difficult Sound Types. Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, 24(1), 367, 1998.

[8] *Donca Steriade*: Phonetics in phonology: The case of laryngeal neutralization. UCLA Working Papers in Linguistics, 1999.; *Rebrus P. – Trón V.:* Markedness and phonotactics. i.m.

[9] *Henry Kučera:* Markedness and frequency: A computational analysis. Proceedings of the 9th Conference on Computational Linguistics -, 1, 167–173, 1982.

[10] *Nick Clements:* L'Évitement de la Marque : une nouvelle approche a l'étude des universaux dans les inventaires phonémiques. In E. Delais-Roussarie & L. Labrune (Szerk.), Des sons et des sens : données et modèles en phonologie et en morphologie (pp. 25–47). Paris & London : Hermès, 2007; *Rebrus Péter – Szigetvári Péter:* Depixelating Phonotactics: A Complexity-Based Typology of Consonant Clusters. Kézirat. É.n.

2.1 A dimenzió

Ebben a fejezetben egy egydimenziós jelöltségi skálát mutatok be, majd átalakítom ezt két dimenzióba, hogy megvizsgáljam a k–dimenziós és a (k-1)–dimenziós ábrázolás jellemzőit. A példa a zöngés zárhangok rövid és hosszú előfordulásairól szól.
Tekintsük az alábbi jelöltségi skálát.
(5)

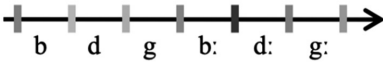
	b	d	g	b:	d:	g:
a. Delaware (Maddieson 1984)						
b. Dakota (Maddieson 1984)						
c. Khasi (Maddieson 1984)						
d. Various (citations under (1) above)						
e. Kadugli (Abdalla 1973), Sudan Nubian (derived environments; Bell 1971)						
f. Cochin Malayalam (Nair 1979), Udaiyar Tamil (Williams & Jayapaul 1977), Sudan Nubian (root-internal only: Bell 1971)						
g. Fula (Maddieson 1984)						

Forrás: *Hayes, Bruce, & Steriade, Donca*: Introduction: The phonetic bases of phonological Markedness. In B. Hayes, R. Kirchner, & D. Steriade (Szerk.), Phonetically Based Phonology (o. 1–33). Cambridge University Press, 2004.

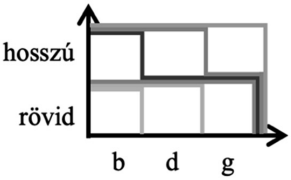
A táblázatban láthatjuk, hogy a zöngés zárhangok jelöltségi skálája: b > d > g > b: > d: > g: (ahol a > jobb oldalán a jelöletlenebb, a bal oldalán a jelöltebb szegmentum látható). Ez egy egydimenziós jelöltségi szabály, egy lineáris jelöltségi skála. Viszont felmerül a kérdés, hogy miért pont egydimenziósan írjuk le, miért nem választjuk szét a hosszúsági és a képzési helyi jegyeket? Ezt megtehetjük, mert a zárhangok sorrendje röviden és hosszan is [b] > [d] > [g]. Ezen felül elemezhetőbbé, átláthatóbbá válik a rendszer, ha szétválasztjuk a vektorokat. Tehát a két vektor: hosszúság és képzési hely. A hosszúsági vektoron a gemináták lesznek távolabb az origótól, hiszen azok artikulációs okok miatt jelöltebbek. A képzési hely vektoron az egydimenziós skálából és az adatokból láthatjuk, hogy a sorrend [b], [d], majd [g]. A (6)-on továbbá még azt jelöltem be, hogy melyik nyelv milyen szakaszt/síkrészt zár be. Látszik, hogy nincsenek benne ugrások, lyukak, így a fonotaktikai zártság elve teljesül.

(6)

(a) ábrázolás 1D-ben

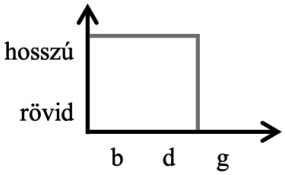
(b) ábrázolás 2D-ben

A fonotaktikai zártság teljesül, tehát minden, a szélső elemek (origótól legtávolabbi elemek) által megjósolt szegmentum jelen van a nyelvben. Például a koccsi malajálam nyelvben a (6a)-n a [d:] a legtávolabb lévő elem, a (6b)-n pedig a hosszú [d] és a rövid [g]. (6a)-n valóban teljesül a fonotaktikai zártság, mert a [d:] által bezárt szakaszban a [b], [d], [g], [b:], [d:] szerepelnek, és a malajálam nyelvben ezek valóban megfigyelhetők.[11] A (6b) szélső elemei által bezárt tér a hosszú [d], hosszú [b], rövid [g], rövid [d], rövid [b]. Ezek mind szerepelnek is a koccsi malájamban. Hiánynak neveznénk, ha ezek közül valamelyek nem lennének megfigyelhetők a nyelvben.

Ezeket a jelöltségi viszonyokat mégis azért hibás kétdimenziósan leírni, mert így a szabály jósol olyan nyelvet, amiben van [b], [d], [b:], [d:], de [g] nincs. Az alábbi teret (7) meghatározó nyelv nem létezik annak ellenére, hogy ez az a fonotaktikai zártság elvének megfelel.

(7)

Megállapíthatjuk, tehát, hogy ez a szabály egydimenziós, és láthatjuk, hogy a dimenzió megfontolt kiválasztása elengedhetetlen jelöltségi viszonyok leírásakor.

Nézzük meg, hogy mi a különbség a k–dimenziós (jelen esetben k=2) és a (k-1)–dimenziós ábrázolásban. (k-1)–dimenzióban nincs nyelvspecifikusság, bizonyos értelemben erősebb univerzális állítást tesz. Míg (k-1)–dimenzióban a nyelv a skálán csak egy irányba (jobbra) terjeszkedhet, k–dimenzióban egy nyelv

[11] *Nair P. Somasekharan:* Cochin dialect of Malayalam. Trivandrum: Dravidian Linguistics Association of India, 1979.

„kiválaszhatja", hogy felfelé vagy jobbra enged meg további elemeket. Például lehetne, hogy egy nyelvben csak [b] és [b:] van, egy másikban pedig [b] és [d]. Viszont minél nagyobb a dimenzió, annál több elemet tartalmazó teret zár be a szélső elem. Ezt a majd a heterorgán nazális-zárhang kapcsolatoknál látni fogjuk.

Fordított irányban, ha egy nyelvet egy dimenzióban írok le, és találok benne [d:]-t akkor egyértelmű, hogy mi mást tartalmaz még: [b]-t, [d]-t, [g]-t, és [b:]-t. Viszont ha két dimenzióban vizsgálom és találok benne [d:]-t, akkor kétféle mássalhangzórendszert kaphatok: /b, d, g, b:, d:/ vagy /b, d, b:, d:/

A k–dimenzió modellszerűbb olyan értelemben, hogy szétszedi a fonológiai tulajdonságokat (jegyeket), és visszaadja azt a megfigyelést, hogy a zárhangok sorrendje röviden és geminátákként is b > d > g. Ennek ellenére a jegyek szétszedése nem mindig előnyös. Külön jegyekre vonatkozó jelöltségi szabályokat már régóta ismerünk, például a fent is látható hosszú < rövid., viszont a fonotaktikai tereknél a jegyek kölcsönhatása és interakciója játszik szerepet. Ha minden jegyre külön vektorokat vezetnénk be, akkor csak az történne, hogy visszaadnánk a jegyek már ismert jelöltségi hierarchiáját. Nekünk az a célunk, hogy ennél erősebb állításokat tegyünk, és kizárjunk bizonyos hangkészlet- vagy szekvenciakészlet-típusokat, mint ahogy ezt a (7)-ben megtettük.

Egy fontos kritérium, amikor növeljük egy jelöltségi leírás dimenzióját, hogy minden vektornak követnie kell a hozzá merőleges vektor értékeinek a sorrendjét. (6)-ban nem tehettük volna meg, hogy kétdimenziósan írjuk le, ha a rövid és a hosszú mássalhangzók jelöltségi hierarchiája nem ugyanazt a sorrendet mutatja. Például a zöngétlen és a zöngés zárhangok jelöltségi sorrendje képzési hely szerint nem esik egybe: zöngésen b > d > g, de zöngétlen esetben t > k > p. Hasonlóan, a homorgán nazális+zárhang kapcsolatok (zöngétlen NT, ill. zöngés ND), és a réshang+zárhang kapcsolatok (ST, ill. ZD) esetén a jelöltség fordított: ND>NT, de ST>ZD, tehát ezekben az esetekben nem tudnánk szétszedni a vektorokat.

A dimenziók száma bizonyos tekintetben a vektorértékek „távolságát" adja vissza, például ha nagy az artikulációs különbség a hosszú és a rövid zöngés zárhangok között, akkor a kevesebb dimenziós leírás javasolt. Ezzel egyidőben a dimenziók száma a jegyek kölcsönhatásától is függ: ha például valamiért a hosszúsági jegy könnyítené a [g] ejtését és nehezítené a [b]-ét, akkor geminátaként és röviden nem ugyanaz lenne a b > d > g sorrend, és nem lehetne két dimenzióban ábrázolni. A kétdimenziós ábrázoláshoz viszont a zártságon kívül további feltételeket kell bevezetni, ahhoz, hogy agrammatikusként szerepeljen a (7)-en látható példa, ami elméleti szempontból hátrányos.

2.2 A vektorértékek

A vektorokon szereplő értékek valamelyest önkényesek, de gyakran fonológiai jegyeket használunk a leírásukra, mert ezek gyakran artikulációs, illetve percepciós tényeken alapszanak. Itt előnybe helyezhetjük az elemezhetőséget, alakíthatjuk úgy, hogy a kutatási kérdésünkhöz és az adatainkhoz alkalmazkodjon. Erre a harmadik fejezetben fogunk példát látni.

2.3 A vektorértékek sorrendje

A vektorértékek sorrendjének meghatározásában a legfontosabb feladatunk, hogy az értékeket úgy rendezzük, hogy a fonotaktikai zártság elve mindenhol érvényesüljön. Néhol (főleg gyakoriságokból) könnyen meg tudjuk határozni bizonyos vektorok értékeinek sorrendjét, de gyakran több lehetőséget kell áttekintenünk, ami időigényes lehet. A tér vektorértékeinek összes lehetséges sorrendjének száma az egyes vektorokon szereplő értékek számának a szorzata. Ez a harmadik fejezetben látható esetben 3*3*2, 18 lehetőség, amiből az adatainkoz leginkább illeszkedőt kell kiválasztanunk.

3. Heterorgán nazális-zárhang- és zárhang-nazális-szekvenciák fonotaktikai tere

Ebben a fejezetben a fentiekben leírtakat szemléltetem egy konkrét példa, a heterorgán, tehát különböző képzési helyű nazális-zárhang (pl. [mt], [nk], [ŋb]) és zárhang-nazális (pl. [gm], [pn], [tŋ]) kapcsolatok segítségével. Előbbieket MT-ként, utóbbiakat TM-ként rövidítem. A célom ezek jelöltségi viszonyainak megállapítása volt. Ehhez kilenc nyelvet vizsgáltam és felmértem, hogy melyikben mely szekvenciák szerepelnek, hogy a kapott heterorgán MT és TM-készletek segítségével meghatározzam az implikációs viszonyokat.

3.1 Néhány fontos megjegyzés

Az MT és TM mássalhangzócsoportok különlegessége, hogy ezek a mássalhangzó-szekvenciák közül a legjelöltebbek, míg a homorgán párjaik a legjelöletlenebbek (például a japánban csak ezek és a gemináták engedélyezettek).[12]

[12] *Rebrus P. – Szigetvári P.:* Depixelating Phonotactics: A Complexity-Based Typology of Consonant Clusters. É.n. i.m.

A Rebrus – Szigetvári tanulmány egy univerzális komplexitási hierarchiát javasol a mássalhangzó+zárhang kapcsolatokra, mely a következő: NT (homorgán nazális) > RT (likvida) > ST (réshang) > PT (heterorgán zárhang) > MT (heterorgán nazális)[13]. A cikk szerint a mássalhangzócsoportok jólformáltsága/előfordulása nem bináris (grammatikus vagy agrammatikus), hanem graduális, fokozatos. A fokozatosság azt jelenti, hogy minél jelöltebb egy szerkezet, annál ritkább. A legjelöltebb szegmentumoknál van, hogy nulla az előfordulások száma, és van, hogy elszórtan van egy-egy példa, amit gyakran kizárunk a vizsgálatokból (pl. idegen eredetű szavak pl. *angol* langue [lɔŋg] „nyelv"). Ezt a jelenséget a magyar -i kicsinyítő képzővel szemlélteti: az mássalhangzókapcsolatok egy részében megmarad a CT (pl. [ɑntɑl]~[ɑnti]), egy másik részében pedig nem (pl. [doktor]~[doki])[14]. A különböző mássalhangzócsoportok gyakorisága összhangban van a cikk elején megállapított mássalhangzó+zárhang-szekvenciák jelöltségi hierarchiájával: az NT, jT aránya 1.0, az rT 0.6, az lT 0.73 , az s/ʃT 0.55, a PT 0.22, az MT 0, a TT 0.5.[15]

Igen ritka tehát, hogy MT-k vagy TM-k előfordulnak egy nyelvben, de az artikulációs és percepciós nehézség miatt (túl nagy erőfeszítés kell a kiejtésükre, és a percepcióhoz pedig nem adnak elég felismerési kulcsot) a nyelvekben gyakran neutralizálódnak. A magyar nyelv például hely szerinti hasonulást alkalmaz: pl. pl. ó*magyar* /bom-/+/t/ > bont, vö. bomlik vagy ha[ŋ]vas, vö. ha[m]u.[16]

Az adatokkal kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy mivel ezek a legjelöltebb CC-k, kevés adattal dolgoztam. Ez befolyásolja a vektorok értékeit: három hely szerinti jegyet figyeltem [cor], [dor] és [lab], nem pedig konkrét fonémákat. Ezen kívül nem foglalkozom a frekvenciákkal, amik alapesetben megerősítenék a jelöltségi viszonyokat (minél jelöletlenebb egy szegmentum, annál gyakoribb az előfordulása), mert ilyen kis gyakoriságokkal nem lenne megbízható ez a mutató.

Ahogy fentebb olvasható, fontos a környezetek jelöltségi hierarchiájával foglalkozni. Az első megállapítás, amit ezzel kapcsolatban tehetünk, hogy szó elején az MT, szó végén a TM a legtöbb nyelvben nem engedélyezett szonoritási

[13] A geminátáka (TT) nem illenek bele ebbe a skálába, mert az implikációs viszony nem érvényesül rájuk. Előfordulásuk független a többi CT jelenlététől. (Rebrus & Szigetvári, n.d.).

[14] Van, ahol mindkét változat létezik: [koppaːɲ]~[koppi]/[kopi], [kriʃtoːf]~[kriʃti]/[kriʃi] (Rebrus & Szigetvári, n.d)

[15] *Rebrus P. – Szigetvári P.*: Depixelating Phonotactics: A Complexity-Based Typology of Consonant Clusters. É.n. i.m.

[16] *Siptár P. – Törkenczy M*: The Phonology of Hungarian. i.m.

okok miatt: onsetben emelkedő a szonoritás, kódában ereszkedő, és a szóeleji CC (ebben a kutatásban mindenhol) onset, a szóvégi CC pedig kóda, így például onsetben nem lehet a szekvenciák sorrendje nazális-zárhang, mert a nazális magasabb szonoritású, és nem érvényesülne ez az alapelv (*Sonority Sequencing Principle* (SSP)).[17]

Az adataim alapján a környezetek eloszlása a következő: gyakoriságok alapján MT esetében VMTV > VMT# > #MTC > VMTC > minden más (azaz a környezekre: V_V > V_# > #_C > V_C > ...). Ezek közül az #MTC nem alkalmazkodik a fent említett SSP-hez. Ilyenkor a C egy approximáns. TM esetében VTMV > #TMV > VTM# > CTMV > minden más (azaz V_V > #_V > V_# > C_V > ...). A két skála majdnem teljesen szimmetrikus: a környezetek páronként fordított sorrendben szerepelnek, ami azt jelenti, hogy a nazális és a zárhang mindkét esetben ugyanolyan sorrendben preferálja maga mellett a szegmentumokat[18]. Ez összhangban van a kontrasztív jegyekkel kapcsolatban tett megállapításunkkal (ld 1.2).

3.2 Az adatok

3.2.1 A vizsgált nyelvek

A kutatásban kilenc nyelvet vizsgálok: francia, litván, ukrán, szlovák, arab, orosz, német, görög és cseh. Az arabon kívül, ami az afroázsiai nyelvcsalád része, mindegyik az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozik. Négy szláv nyelv is található a nyelvek között: szlovák, ukrán, orosz és cseh.[19] Később láthatjuk, hogy ez segítségünkre lesz az elemzéskor, mert a fonotaktikai tér vizsgálatakor a kis eltérések a nyelvek között sokat tudnak pontosítani a jelöltségi skálánk egy-egy vektorán. (8)-n láthatjuk, hogy a cseh és ukrán vizsgálatával részletesebb adatokhoz jutunk a skálákat illetően, mert itt csak egy szekvencia eltérés van, mint a némettel összehasonlítva. (8)-n a hangok sorendje zárhang, majd nazális (TM). A táblázatban az oszlopok a nazális képzési helye szerint vannak

[17] *Elisabeth Selkirk*. The syllable. In H. van der Hulst & N. Smith (Szerk.), The Structure of Phonological Representations. Dordrecht: Foris, 1982; *Draga Zec*: Sonority constraints on prosodic structure. Phonology, 6, 321–337, 1989; *Nick Clements:* The role of the sonority cycle in core syllabification. In J. Kingston & M. Beckman (Szerk.), Papers in Laboratory Phonology I (pp. 283–333). Cambridge: Cambridge University Press, 1990; *Juliette Blevins:* The syllable in phonological theory. In J. A. Goldsmith (Szerk.), The Handbook of Phonological Theory. Oxford: Blackwell, 1995.

[18] T szomszédja V, M szomszédja V > M szomszédja V, T szomszédja # > ...

[19] *Matej Šekli*: On the genealogical linguistic classification of Slavic languages and their dialect macro-areas. Dialectologia, 2023.

rendezve, a sorok pedig a zárhang zöngéssége és képzési helye szerint. Tehát például a harmadik (/n/) oszlop hatodik (/k/) sorába akkor írok betűjelet, ha a betűjellel indikált nyelvben található [kn] szekvencia. 'u'-val jelzem az ukránt, 'c'-vel a csehet, 'n'-nel a németet. Áthúztam azokat a cellákat, amiknél a két hang képzési helye megegyezik (pl. [nt]), mert jelen kutatásban nem vizsgálok homorgán szekvenciákat.

(8) zárhang + nazális (TM)

	/m/	**/n/**	**/ŋ/**
/p/		c u	
/b/			
/t/	c		
/d/	c u		
/k/	c u	c u n	
/g/			

A (8)-n láthatjuk, hogy a csehben [kn], [pn], [dm], [km] és [tm] van jelen a heterorgán nazális-zárhang szekvenciák közül, az ukránban [kn], [pn], [dm] és [km], a németben pedig csak [kn]. Ebből arra következtethetünk, hogy a [kn] a legjelöletlenebb, mert ezt mindhárom nyelv tartalmazza, és a [tm] a legjelöletlenebb, mert azt csak a csehben figyelhető meg.

Ha például csak a csehet és a németet néznénk, akkor csak annyit tudnánk, hogy a [pn], [dm], [km] és a [tm] jelöltebb, mint a [kn]. Onnan tudhatjuk, hogy a [tm] ezek közül is a legjelöltebb, hogy a csehhel azonos nyelvcsaládba tartozó, így nyelvtörténetileg közel álló ukránt is megfigyeljük. Ahhoz, hogy még egy lépéssel közelebb kerüljünk a jelöltségi skálánkhoz, gyümölcsöző olyan nyelveket vizsgálnunk, amik ugyanabba a nyelvcsaládba tartoznak, mert ezekben kevés különbség van, és így részletgazdagabb jelöltségi skálát kapunk.

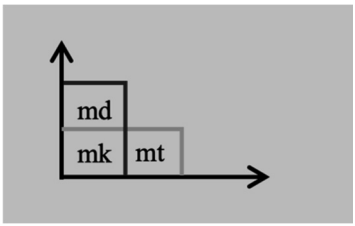
Az azonos nyelvcsaládokba tartozó nyelvek vizsgálata abban is segíthet, hogy a dimenziók számáról kapjunk információkat, mivel ezek heterorgán MT és TM szekvencia-készletei között kis különbség van. Tekintsük például az ukrán és a cseh nazális-zárhang szekvenciáit. A táblázat felépítése megegyezik a (8)-n láthatóéval azzal a különbséggel, hogy itt a hangok összeolvasásának sorrendje fordított, mert TM-kapcsolatokról beszélünk. Tehát a zárhang az első, a nazális a második a mássalhangzókapcsolatban.

(9) nazális + zárhang (MT)

	/m/	**/n/**	**/ŋ/**
/p/			
/b/			
/t/	u		
/d/	c		
/k/	u c		
/g/			

Az (9)-ben azt láthatjuk, hogy az ukránban [mt] és [mk] van a heterorgán nazális-zárhang szekvenciák közül, a csehben pedig [mt] és [mk]. Ebből arra következtethetünk, hogy a [md] és az [mt] jelöltebb, mint az [mk]. A koronális zárhangok (/t/ és /d/) jelöltebbek, mint a /k/, amikor egy más képzési helyű nazálist követnek. Ezen kívül úgy tűnik, hogy nyelvspecifikus, hogy zöngésen vagy zöngétlenül fordulnak elő, tehát az [mt] és az [md] ugyanannyira jelöltek. A nyelvek „választhatnak", hogy az [mt]-t vagy az [md]-t tartalmazzák az [mk] után, ami azt jelenti a fonotaktikai terünkre nézve, hogy legalább két dimenziónk van, és a cseh az egyik irányba indul tovább, az ukrán a másikba. A (9)-en a cseh felfelé, az ukrán jobbra terjeszkedik. Sötétebb vonallal a cseh fonotaktikai terét jelölöm, világosabbal az ukránét . Egydimenzióban nem tudnánk leírni, mert a skálánk [mk] > [md] > [mt] lenne, akkor a cseh alkalmazkodna a fonotaktikai zártság elvéhez, de az ukrán nem, mert nincs [md], de [mt] mégis van. Hasonlóan, a [mk] > [mt] > [md] sem működik. Így tehát megállapíthatjuk, hogy a dimenziók száma legalább kettő.

(9) Az ukrán és a cseh MT-szekvenciáinak jelöltségi tere.

Viszont hasonlóan fontos különböző nyelvcsaládokba tartozó fonotaktikai tereket vizsgálnunk, mert így a nagyobb különbségeket figyelhetjük meg. A (8)-n

látható példában látható hogy, hogyha nem vizsgálnánk a németet, akkor nem tudnánk, hogy mi a legjelöletlenebb TM. Ezzel szemben, ha csak a szlovák és a cseh MT-ket nézem, akkor azt látom, hogy mindkettőben a [md] és a [mk] figyelhető meg. Ez alapján semmilyen további információt nem tudok meg az MT-ről. Az azonos nyelvcsaládok összehasonlítása tehát „lokálisan" mond el információkat (1-1 különbség), a különbözők pedig „globálisan".

3.2.2 Az adatszerzés

A nyelvek szavainak IPA átírásának forrása az alábbi internetes adatbázis[20]. A nyelvek lexikonját letöltöttem, majd szűrést végeztem egy adott heterorgán nazális-zárhang-mássalhangzócsoportra. Gyakran fordultak elő összetett szavak vagy tulajdonnevek. Ezeket kézzel szűrtem ki, és így csak monomorfemikus alakokat néztem. Egy kivételes eseten kívül az idegen eredetű szavakat is kiszedtem a kapott adathalmazból, ugyanis ha például a *pneumatikus* és az *atmoszféra* szavaknak a különböző nyelvekben szereplő változatait bevenném a vizsgált szavak közé, akkor nem kerülök közelebb a jelöltségi viszonyokhoz, mert minden nyelvben lesz példa a [pn]-re és [tm]-re. Kivételes eset az oroszban megfigyelhető [ng] és [gm], ami szisztematikusan jelen van az idegen eredetű szavaknál, míg a többi szláv nyelvben nem heterorgán nazális-zárhang és zárhang-nazális szekvenciák, hanem valamilyen módon neutralizálódnak (pl. orosz [ʁnˈgar] 'hangár', de ukrán [ʁnˈɦar]).

A forrásomként szolgáló adatbázisok két helyről szerzik a szavak kiejtését, IPA átírását. Egyrészt IPA-lexikonokat használnak, másrészt viszont *grapheme-to-phoneme* modelleket használnak, ami kiszámítja a legvalószínűbb kiejtést. Mivel ez nem elég megbízható egy ilyen jellegű kutatáshoz, így minden kiejtést leellenőriztem. Ehhez Wiktionary-t[21] használtam, a függelékben az innen szerzett IPA-átírások láthatók. Az adatbázist tehát arra használtam, hogy megsejtsem, hogy mik lehetnek azok a szavak, amik szóba jönnek, majd ezután megbizonyosodtam róla, hogy ezek valóban heterorgán mássalhangzócsoportok.

3.2.3 Kiindulási táblázatok

Miután megkaptam a kutatás adathalmazát, ezeket nyelvek szerint csoportosítva egy táblázatban összegeztem. Ez a (10)-en látható. Itt 18 kisebb táblázat

[20] https://github.com/hanasay/IPA_dataset/tree/master?tab=readme-ov-file, letöltés 2026.02.13

[21] https://www.wiktionary.org, letöltés 2026. 02. 23

látható: az első kilenc a heterorgán nazális-zárhang-szekvenciák (MT) eloszlását mutatja, a második kilenc a zárhang-nazális-kapcsolatokét (TM). A nyelvek rendre: német, litván, szlovák, cseh, ukrán, orosz, francia, görög, arab. A kis táblázatokban a sorokban a zárhang (T) képzési helye kettesével megegyezik, tehát az első két sor bilabiális, a harmadik és a negyedik sor koronális, az ötödik és a hatodik veláris. Páratlanadik sorokban zöngétlen a zárhang, párosakban zöngés.

Az oszlopokban a nazális (M) képzési helye szerint vannak csoportosítva az adatok: az első oszlopban vannak a bilabiális nazálist ([m]) tartalmazó heterorgán MT-k és TM-k, a második oszlopban a koronális nazálist ([n]) tartalmazók, a harmadik oszlopban pedig a veláris nazálist [ŋ] tartalmazó mássalhangzócsoportok. A 3.3. fejezetben olvasható, hogy miért ezeket a nazális- és zárhangokat választottam. Az első kilenc táblázatban a hangok összeolvasási sorrendje nazális, majd zárhang. Tehát például a második oszlop ([n]) negyedik sora ([d]) az [nd] mássalhangzócsoportot jelöli. Hasonlóan, a második kilenc táblázatban, a TM esetében a második oszlop negyedik sorában a [dn] van. A táblázatba a követhetőség érdekében beírtam a konkrét mássalhangzócsoportokat.

A cellák négyféle színnel vannak színezve.

Sötétszürkére színeztem, ha nem találtam ilyen mássalhangzócsoportot a nyelvben, világos szürke, ha találtam. A táblázatban feketére vannak színezve a cellák az átlók mentén . Ezzel jelzem, ha a nazális és a zárhang képzési helye megegyezik, tehát amikor homorgán a mássalhangzócsoport. Ezeket nem veszem figyelembe a kutatásom során, mert csak különböző képzési helyű szegmentumokból álló szekvenciákat vizsgálok. Szintén fekete egy adott sor vagy oszlop, ha a szegmentum a nyelvben nincs jelen sem fonémaként, sem allofónként. Ami a nyelvek hangkészletét illeti, a németben mind a kilenc hang (három nazális és hat zárhang) fonéma, a görögben,[22] a litvánban,[23] szlovákban,[24] csehben,[25] ukránban[26] és oroszban nyolc fonéma, az [ŋ] csak

[22] *David Holton et al:* Greek: A comprehensive grammar of the modern language. Cambridge University Press, 2020.

[23] *Bakšienė, R. et al.:* Standard Lithuanian. Journal of the International Phonetic Association, 54(1), 414–444, 2024.

[24] *Hanulíková, A. – Hamann, S.*: Slovak. Journal of the International Phonetic Association, 40(3), 373–378, 2010.

[25] *Dankovičová, J.*: Czech. Journal of the International Phonetic Association, 27(1–2), 77–80, 1997.

[26] *Pompino-Marschall, B. – Steriopolo, E. – Żygis, M.*: Ukrainian. Journal of the International Phonetic Association, 47(3), 349–357, 2017

allofónként jelenik meg, a franciában az [ŋ] allofónként sem fordul elő,[27] de minden más fonéma, az arabban nincs [ŋ], [p] és [g].[28]

A táblázatban van ezen kívül még három fehér cella: orosz [ng] és [tm], illetve francia [mt]. Ezek olyan különleges esetek, amiket, ha a fentiekben leírtak alapján néznék, akkor nem lennének erre adatok, mégis érdemes őket figyelembe venni a jelöltségi skála felállításakor. Tehát ezek a „határesetek".

(i) francia [mt]: standardben [m] és [t] közé beékelődik egy [ə], de néhány dialektusban egymás mellett a két mássalhangzó
(ii) orosz [ng]: csak idegen eredetű szavakban jelenik meg, de azért különleges, mert míg az oroszban megmarad heterorgánként, a többi szláv nyelv neutralizálja ezeket (pl. orosz [ʁnˈgar] és ukrán [ʁnˈɦar]
(iii) orosz [tm]: palatalizálva fordul elő (pl. тьма [tʲma] 'sötétség')
(iv) arab [nk]: nincs információm róla, így nem tudom alátámasztani vagy kizárni ezt a mássalhangzócsoportot

[27] *Tranel, B.*: The sounds of French: An introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

[28] *Ryding, K. C.*: Arabic phonology. In Arabic: A Linguistic Introduction (pp. 13–22). Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

(10)

(a) MT

német	m	n	ŋ
p		np	ŋp
b		nb	ŋb
t	mt		ŋt
d	md		ŋd
k	mk	nk	
g	mg	ng	

litván	m	n	ŋ
p		np	ŋp
b		nb	ŋb
t	mt		ŋt
d	md		ŋd
k	mk	nk	
g	mg	ng	

szlovák	m	n	ŋ
p		np	ŋp
b		nb	ŋb
t	mt		ŋt
d	md		ŋd
k	mk	nk	
g	mg	ng	

cseh	m	n	ŋ
p		np	ŋp
b		nb	ŋb
t	mt		ŋt
d	md		ŋd
k	mk	nk	
g	mg	ng	

ukrán	m	n	ŋ
p		np	ŋp
b		nb	ŋb
t	mt		ŋt
d	md		ŋd
k	mk	nk	
g	mg	ng	

orosz	m	n	ŋ
p		np	ŋp
b		nb	ŋb
t	mt		ŋt
d	md		ŋd
k	mk	nk	
g	mg	ng	

francia	m	n	ŋ
p		np	
b		nb	
t	mt		
d	md		
k	mk	nk	
g	mg	ng	

görög	m	n	ŋ
p		np	ŋp
b		nb	ŋb
t	mt		ŋt
d	md		ŋd
k	mk	nk	
g	mg	ng	

arab	m	n	ŋ
p			
b		nb	
t	mt		
d	md		
k	mk	nk	
g			

A táblázat alapján megállapíthatjuk például, hogy a franciában van [md], az arabban és a németben [md] és [mt], a szlovákban és a csehben pedig [md] és [mk]. A következő fejezetekben azt írom le, hogy hogyan elemezhetők ezek az adatok és milyen jelöltségi viszonyok állapíthatók meg. Ami első ránézésre látható, hogy sok nyelvben van [m]+zárhang mássalhangzókapcsolat, és hogy gyakori a koronális hanggal való szekvencia, de mivel itt a két hang

(és a környezetünk) kölcsönhatásáról van szó, ezért nem tehetünk megállapításokat, mielőtt fel nem építenénk a modellünket a fonotaktikai térről.

(b) TM

német	m	n	ŋ
p		pn	pŋ
b		bn	bŋ
t	tm		tŋ
d	dm		dŋ
k	km	kn	
g	gm	gn	

litván	m	n	ŋ
p		pn	pŋ
b		bn	bŋ
t	tm		tŋ
d	dm		dŋ
k	km	kn	
g	gm	gn	

szlovák	m	n	ŋ
p		pn	pŋ
b		bn	bŋ
t	tm		tŋ
d	dm		dŋ
k	km	kn	
g	gm	gn	

cseh	m	n	ŋ
p		pn	pŋ
b		bn	bŋ
t	tm		tŋ
d	dm		dŋ
k	km	kn	
g	gm	gn	

ukrán	m	n	ŋ
p		pn	pŋ
b		bn	bŋ
t	tm		tŋ
d	dm		dŋ
k	km	kn	
g	gm	gn	

orosz	m	n	ŋ
p		pn	pŋ
b		bn	bŋ
t	tm		tŋ
d	dm		dŋ
k	km	kn	
g	gm	gn	

francia	m	n	ŋ
p		pn	
b		bn	
t	tm		
d	dm		
k	km	kn	
g	gm	gn	

görög	m	n	ŋ
p		pn	pŋ
b		bn	bŋ
t	tm		tŋ
d	dm		dŋ
k	km	kn	
g	gm	gn	

arab	m	n	ŋ
p			
b		bn	
t	tm		
d	dm		
k	km	kn	
g			

A táblázatból láthatjuk, hogy a németben például csak [kn] van, a függelékben látható, hogy abból is csak a legjelöletlenebb környezetben (jobb oldalról szóhatár, bal oldalról egy magánhangzó határolja (#TMV)). A legtöbbféle TM az arabban, a görögben és a csehben van. Az arabban minden hangkészletbeli

TM megfigyelhető, ez valószínűleg a templatikus természetéből adódik. Gyakori TM-kapcsolat a [pn] és a [kn].

A következő táblázat felépítése követi a (10)-en láthatóét. (11)-en az látható, hogy hány nyelvben fordul elő az adott heterorgán MT- és TM-kapcsolat. Ez tehát a mássalhangzócsoportok gyakorisági eloszlását szemlélteti. A cellák üresek, ha homorgán mássalhangzócsoportot jelölnek. Ahol (10)-en fehér cella volt, itt perjellel jelzem.

(11)

MT	m	n	ŋ
p		0	0
b		0	0
t	5/6		0
d	5		0
k	3	1	
g	1	0/1	

TM	m	n	ŋ
p		6	0
b		1	0
t	4/5		0
d	3		0
k	6	7	
g	0	3	

A következőkben a második fejezetben kifejtett három kérdést fogjuk megválaszolni. A 3.3-ban a *„Hány dimenzió van az MT- és a TM- szekvenciák fonotaktikai terében?"* kérdésre, a 3.4-ban *a „Milyen értékek szerepelnek a vektorokon?"* kérdésre, a 3.5-ben pedig a *„Milyen sorrendben szerepelnek ezek az értékek, hogy teljesüljön a fonotaktikai zártság elve?"* kérdésre fogok választ adni.

3.3 A dimenzió meghatározása

A következő bekezdésekben az első kérdéssel, a dimenzió meghatározásával fogok foglalkozni az MT-k és a TM-ek esetében. Ehhez a gyakorisági táblázatokból fogok kiindulni. Bár a gyakoriságokból levezetni a modellünket hamis eredményekhez vezethet, mert nem tudjuk ellenőrizni egyenként fonotaktikai zártságot a nyelveken, a nagyobb összefüggéseket könnyebben láthatjuk, és így a dimenzió meghatározásában segítségünkre lehet.

Ha a (11)-en lévő táblázatot tekintjük, akkor láthatjuk, hogy a legtöbb nyelv az [m]+zárhang mássalhangzócsoportot részesíti előnyben. Azon belül is a zárhang képzési helye tűnik a döntő tényezőnek, ugyanis a koronálisok ([t] és [d]) gyakrabban fordulnak elő az [m]-mel való mássalhangzócsoportban, mint a [k]

és a [g]. Az azonos képzési helyek zöngés és zöngétlen változatában lényegében nincs gyakoriségbeli különbség. Sejtésem szerint az MT-szekvenciák leírására elég lesz két vektor, ez a terünk kétdimenziós lesz, mert egy helyre csoportosul ([m]+koronális zárhang) a legtöbb adat. Az egyik vektoron a nazálisok képzési helyei lesznek, a rá merőlegesen pedig a zárhangok képzési helyének és zöngésségének a kombinációja (pl. [cor] [+voice]). Ez ebben az esetben a konkrét zárhangot jelenti (pl. [cor] [+voice] maga a [d]). Nem választjuk szét a zárhang képzési helyét és a zöngésségét külön vektorokra.

Ezzel ellentétben a TM-mek esetében az adatok sokkal szórtabbnak tűnnek. Egyrészt az [n]-nel és az [m]-mel való kombináció is ugyanannyira gyakorinak tűnik, másrészt a különböző képzési helyű zárhangok is hasonló eloszlásokat mutatnak. Az szisztematikusnak tűnik, hogy a zöngétlennel való mássalhangzókapcsolatok sokkal gyakoribbak, mint a zöngés zárhangot tartalmazó szekvenciák, de azon belül nem tudunk egy egyértelműen domináló (leggyakrabban előforduló) TM-et kiválasztani. Ebből arra következtethetünk, hogy ez a fonotaktikai tér „választási lehetőséget" ad a nyelveknek, ami a mi modellünkben a dimenzió, a merőleges vektorok számának növelését jelenti. A vektorok a következők lesznek: (i) nazális képzési helye); (ii) zárhang képzési helye; (iii) zárhang zöngéssége.

A dimenziók számáról való sejtést tehát a gyakorisági táblázatból vezettem le. Az MT-k esetében kétdimenziós, a TM-ek esetében háromdimenziós a fonotaktikai terünk. Erre onnan következtethetünk, hogy az MT-k esetében két nagyon gyakori eset van ([mt] és [md]) a TM-ek esetében szétszórtabb az eloszlás, és a leggyakoribb TM-ek száma négy ([pn], [tm], [km] és [kn]). Az MT-k esetében két fonológiai jegyről sejthető, hogy melyik a jelöltebb (szigorúan csak erre a mássalhangzócsoportra nézve): [lab] > [cor] > [dor] a nazális képzési helyének esetében és [cor] > [dor] > [lab] a zárhang képzési helyét illetően. Ezzel szemben a TM-ek esetében csak annyit sejthetünk, hogy [–voice] > [+voice] a zárhangok zöngésségének jelölségi skálája. Ez is érvként szolgál arra, hogy a TM-eket eggyel több vektor segítségével kell leírnunk. Természetesen ezek mind sejtések, és csak a dimenzió meghatározásában támaszkodhatunk az előbb említettekre. A fonotaktikai tér pontos meghatározásához szükséges a fonotaktikai zártság elvének teljesülését ellenőriznünk.

3.4 A vektorértékek kiválasztása

Felmerülhet a kérdés, hogy miért csak három nazálist és hat zárhangot említettem az eddig leírtakban. Most visszamenőlegesen is megmagyarázom ezt

a döntésemet. Itt tehát a 2.2-ben leírtak alapján fogom meghatározni, hogy a vektorokon milyen értékek szerepelnek.

Mint már említettem, ennek nem kell egy elvhez alkalmazkodnia (mint például a vektorértékek sorrendjének a fonotaktikai tér zártságának elvéhez), hanem ezt a kutatási kérdésünkhöz és az adataink milyenségéhez igazíthatjuk. Ebben a dolgozatban a nazálisokkal és a zárhangokkal foglalkozom, tehát az értékeink ezeknek a fonológiai jegyeit és jellemzőit fogják tükrözni. Mivel kevés adatunk van, ezért arra törekedtem, hogy csak a leggyakoribb zárhangokat és nazálisokat vizsgáljam, hogy megbízhatók legyenek az eredményeim. Tehát például a labiodentális nazálist *[ɱ]* nem jelölöm meg külön értékként, mert ritkán van jelen nyelvekben, és ha csak egyetlen előfordulást jegyzek fel, akkor nem építhetem arra az elemzést. Az hogy nulla vagy egy előforulás van, teljesen véletlenszerű. Így tehát a leggyakoribb, legjelöletlenebb zárhangokat és nazálisokat vizsgálom, amik elég különbözőek egymástól, hogy a kevés vektorértékkel minél többet megtudnunk. Kevés kategóriát állítok fel, de azok lefedik az egész halmazt. A jegyek zárhangok esetén [lab] [cor] [dor] és [+voice] (zöngés), [–voice] (zöngétlen). Ezeket „reprezentálják" a [p], [b], [t], [d], [k], [g]. A nazálisok jegyei: [lab], [cor], [dor], tehát az [m], [n], [ŋ] vannak fókuszban. Kevés hanggal modellezzük a zárhangokat és a nazálisokat, így elemezhetőbb, jól különíthető eseteket kapunk.

Az értelmezésnél fontos lesz, hogy ezek a zárhangok minden vizsgált nyelvben fonémák, kivéve az arabban a [g] és a [p] (Alqarhi 2019) .[29] A nazálisok közül az /n/ és az /m/ mindenhol fonéma, az [ŋ] a németen kívül mindenhol allófón, és a németben is nagyon kevés környezetben fordul elő fonémaként, tehát nem nevezketjük teljes értékűnek. Ennek következményeképp egyetlen MT-ben vagy TM-ben sem fog előfordulni. Ennek ellenére ez is fontos információ, hogy a nazálisok közül a veláris a legjelöltebb, és a veláris nazálist tartalmazó MT/TM-szekvenciák jelöltségi sorrendjét is meg fogjuk kapni a többi érték rendezésének a segítségével. Az [m]T és az [n]T által kapott rendezések magukkal „húzzák" a [ŋ]T-k sorrendjét is. Az elemzéshez tudni kell még, hogy a zárhangok jelöltségi hierarchiája: /p, t/ > /k/ > /b, d/ > /g/.

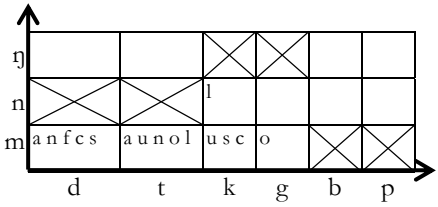
3.5 A vektorértékek sorrendje

3.5.1 Nazális-zárhang mássalhangzókapcsolatok

Az eddig megállapítottak alapján az MT-k esetében két dimenzióban dolgozunk, a két vektoron szereplő értékek: [cor], [lab] és [dor] a nazális képzési hely

[29] *Alqarhi, A:* Arabic Phonology. English Linguistics Research, 8(4), 9, 2019.

vektoron és [t], [d], [p], [b], [k], [g] a zárhang vektoron. (12)-n a két vektor látható, az értékek véletlenszerű sorrendben szerepelnek. a cellákban azoknak a nyelveknek a jelölése látható, amik tartalmazzák ezt a mássalhangzócsoportot. *a* jelöli az arabot, *u* az ukránt, *n* a németet, *o* az oroszt, *l* a litvánt, *f* a franciát, *c* a csehet, *s* a szlovákot, *g* a görögöt. Tehát például a harmadik sor második cellája jelöli az [mt]-t. Ebben a cellában *a u n o l* olvasható, tehát az arab, az ukrán, a német, az orosz és a litván tartalmazza ezt a szekvenciát. A továbbiakban a cellákat a koordinátájuk alapján fogok megnevezni. A koordináta első száma jelöli, hogy az origótól számolva jobbra haladva hány lépéssel érünk el a celláig, a második szám pedig, hogy hányat kell felfelé lépni, hogy elérjük a cellát. A (3, 2)-ben például az *a l* kód található.
(12)

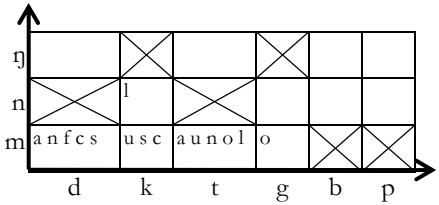

Az origó a két vektor metszéspontjában van, tehát ez alapján az [md] a legjelöletlenebb, ennél eggyel jelöltebb az [mt] (jobbra egy lépés) és az [nd] (felfelé egy lépés) és így tovább. Amikor a fonotaktikai zártság elvét szeretnénk ellenőrizni, akkor azt kell megnéznünk, hogy az origótól legtávolabb elhelyezkedő elem által meghatározott térben (ld. 1.1) lévő cellában megtalálható-e az a nyelv. Az német esetében, például, az origótól legtávolabbi cella a (2,1), ami az [mt]-t jelöli. Az általa bezárt tér az (1, 1) és a (2, 1) cellák. Ezekben mind olvasható az *n* rövidítés, így az fonotaktikai zártság elve teljesül a németre ezekkel a vektorérték-sorrendekkel. Ezzel ellentétben, a litván origótól legtávolabbi előfordulása a (3, 2). Az ezáltal bezárt tér az (1, 1), (1, 2), (2, 1), (2, 2), (3, 1) és a (3, 2). A homorgán (áthúzott) cellákban nem kell szerepelnie az *l* betűnek, így a (1, 2), (2, 2) és a (2, 1) valóban megfelel ennek az elvnek, viszont a (3, 1)-ben és az (1, 1)-ben nem szerepel az *l*. Tehát nincs a litvánban [md] és [mk], pedig ez a fonotaktikai tér ezt jósolja, így a litvánra nem teljesül a fonotaktikai zártság elve. A (13) összefoglalja, hogy a fenti elrendezésben melyik nyelv alkalmazkodik a fonotaktikai zártság elvéhez és melyik nem. A nyelvek rövidítései a fent megadottakkal megegyeznek. A felső sorban láthatók a nyelvek, amik megfelelnek ennek, az alsó sorban, amik

nem. Zárójelben követik a rövidítéseiket azok a mássalhangzószekvenciák, ahol hiány van, tehát azok a cellák, amiket a legtávolabbi elem által meghatározott tér tartalmaz, a nyelvben mégsincs rá példa. A „lyukak" a zárt térben.
(13)

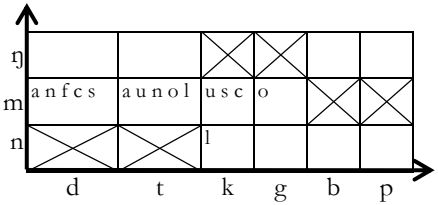
illeszkedik	n f g
nem illeszkedik	l (mk, md); o (mk, md); s (mt); u (md); c (mt)

A következőkben két másik elrendezést fogunk hasonlóképpen elkészíteni és elemezni, majd kiválasztjuk a legjobb megoldást.
(14)
(a)

illeszkedik	s c f g
nem illeszkedik	n (mk); l (mk, md); o (mk, md), a (mk), u (md)

(b)

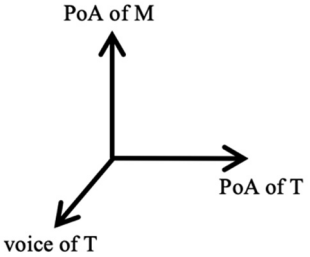

illeszkedik	g f a
nem illeszkedik	l (md); u (nk, md); o (ng, md, mk, nk); s (mt, nk), c (mt, nk)

A három lehetőség közül a (12)-n láthatóban és a (14a)-n van a legkevesebb „lyuk" a fonotaktikai terekben. A (12) mellett áll az az érv, hogy a gyakoriságok ezt támasztják alá, tehát a legtöbb nyelvet tartalmazó cellák közel vannak az origóhoz. A (14a)-n lévő vektorérték-sorrendek mellett az az érv áll, hogy

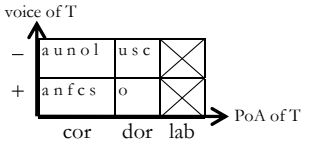
így négy nyelv illeszkedik ebbe, és nem csak három. Ezen a ponton érdemesnek találom megfontolni a háromdimenziós leírást, és megvizsgálni, hogy úgy több illekszkedést találunk-e.

A háromdimenziós leírásnál három merőleges vektounk van: nazális képzési helye (PoA of M), a zárhang képzési helye (PoA of T), és a zárhang zöngéssége (voice of T). A vektoraink a (15)-ön látható módon helyezkednek el.
(15)

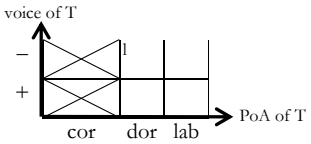

Első lépésként tekintsük meg a nazális képzési helye szerinti síkmetszeteket (PoA of M). Ez (16)-on látható. A vektorok felépítése a fentiekkel leírtakkal megegyezik. Két külön síkra szétválasztjuk a [m]+zárhang és a [n]+zárhang szekvenciákat. Az (a)-ban az [m] síkmetszete, a (b)-ben az [n] síkmetszete látható. Az (16a) (2, 1) koordinátájában az [m]+ [dor] [+voice] zárhang mássalhangzócsoportot tartalmazó nyelvek rövidítése látható. Ebből az olvasható ki, hogy az oroszban van [mg].
(16)

(a) mT

(b) nT

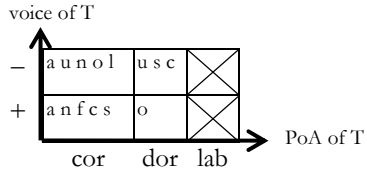

Látható, hogy ez javít a helyzeten, mert a (16a)-on az *u* vízszintesen terjeszkedik, az *n*függőlegesen. Ahhoz, hogy megkapjuk a fonotaktikai teret, az mT és az nT síkmetszeteit egymásra helyezve kell ellenőriznünk a fonotaktikai zártságot, tehát például ha a (16a)-t a (16b) fölé helyezzük, és a litvánt tekintjük, akkor mivel a (16b) (2, 2) koodinátájú cellája, a (2, 2, 2) az origótól legtávolabb lévő elem, az általa bezárt tér tartalmazza a az alatta lévő cellákat is. Tehát a fonotaktikai tér mT metszete legalább akkora lesz, mint az nT metszet.

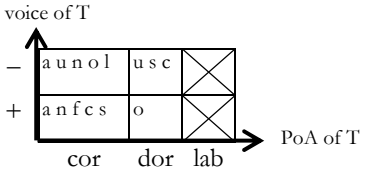
Két verziót tekintük. A (17a)-n mT > nT > ŋT, a zárhang képzési helye [cor] > [dor] > [lab], a zárhang zöngéssége [+voice] > [–voice]. A (17b)-n ugyanezek a független jelöltségi skálák, kivéve, hogy [–voice] > [+voice]. A síkmetszetek utáni táblázatban a (13)-hoz hasonló illeszkedési táblázat látható.

(17)

(a) mT

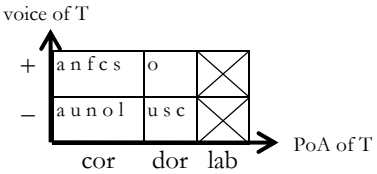

nT

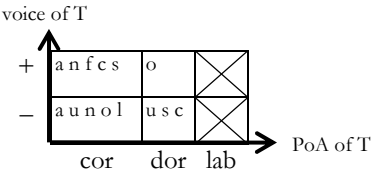

illeszkedik	n f g
nem illeszkedik	l (mk, mg, md, ng); u (mg, md); o (md); s (mg, mt); c (mg, mt)

(b) mT

nT

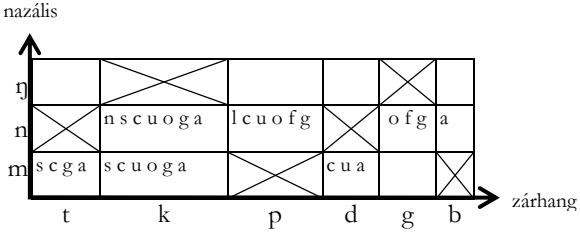
illeszkedik	n g u a
nem illeszkedik	l (mk); o (md, mk); s (mt); c (mt), f (mt)

Látható, hogy a háromdimenziós leírás ki tudta küszöbölni az ukrán [md] hiányt. Az összes lehetőség közül a (17b)-ben van a legkevesebb hiány a fonotaktikai terekben, így tehát a vektorértékek sorrendje: mT > nT > ŋT, a zárhang képzési helye [cor] > [dor] > [lab], a zárhang zöngéssége [–voice] > [+voice]. Ennek a litván, orosz, szlovák cseh nem felel meg. A francia [mt] határesetként szerepelt.

3.5.2 Zárhang-nazális mássalhangzókapcsolatok

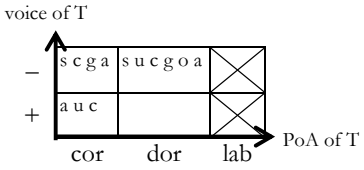
A TM-szekveciák legelőnyösebb fonotaktikai terének meghatározása hasonlóképpen zajlik. A (12)-höz hasonlóan elkészítjük a kétdimenziós leírást, majd ezután az mT és nT síkmetszeteket.

(18) TM kétkimenziós leírása

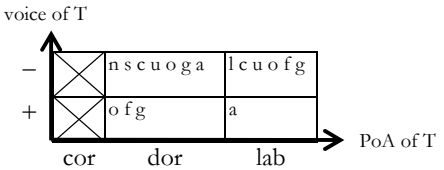

(19) nT és mT síkmetszetek

Tm

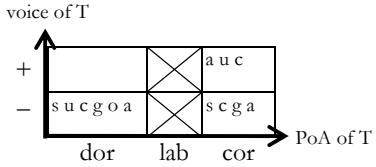
Tn

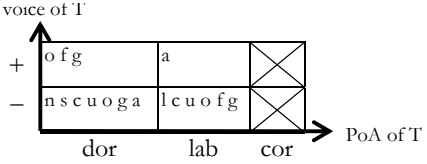
Négy verziót tekintünk meg: (20)-ban [–voice] > [+voice], [dor] > [lab] > [cor] a zárhang képzési helye. (21)-ben [dor] > [cor] > [lab] a zárhang képzési helye. Az illeszkedési táblázatokban összevetem az nT > mT és az mT > nT eseteket.

(20)

Tm

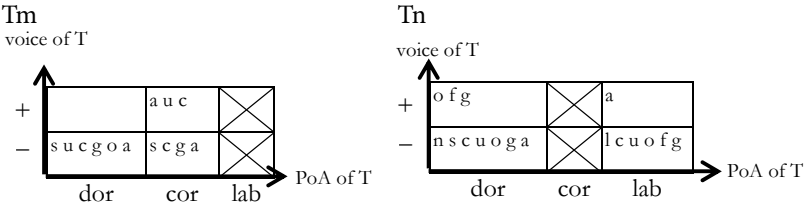
Tn

illeszkedik (Tm > Tn)	s a
nem illeszkedik (Tm > Tn)	n (km), c (gm), u (tm, gm) l (km, kn), g (gm), o (gm), f (kn, km, gm)
illeszkedik (Tn > Tm)	n u g o a
nem illeszkedik (Tn > Tm)	c (gn, bn, gm), s (pn), l (kn), f (kn)

A (20) második esetében öt nyelv is alkalmaszkodik a kialakított fonotaktikai térhez.

(21)

illeszkedik (Tm > Tn)	a s
nem illeszkedik (Tm > Tn)	n (km), u (gm, tm), g (gm), o (tm, gm), c gm), l (tn, tm, km), f (kn, km, tm, gm)
illeszkedik (Tn > Tm)	a n g o s
nem illeszkedik (Tn > Tm)	u (gm, tm, gn), c (gn, gm), l (kn), f (kn)

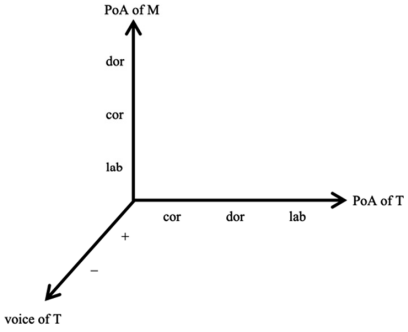
Ezen esetek közül a (20) második esete a legmegfelelőbb, tehát [–voice] > [+voice], [dor] > [lab] > [cor] a zárhang képzési helye és Tn > Tm > Tŋ.

Mindkét esetben elmondható, hogy sok nyelvben van hiány a szélső elemek által bezárt térrészben. Ez azért lehet, mert a IPA-lexikonok különböző méretűek, és mivel ezek elég ritka szekvenciák, az adathalmaz mérete erősen befolyásolja az előfordulások számát.

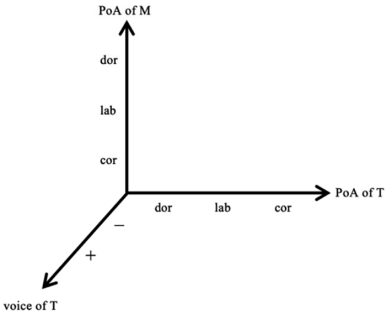
(22)-n a vektorok és a vektorértékek láthatók, ez összefoglalja a kapott eredményeket.

(22)

(a) MT

(b) TM

A számítások eredményeként az MT- és a TM-szekvenciák esetében különböző vektorérték-sorrendek adódtak. Ezek mögött mind artikulációs, mind percepciós okok állnak. Megfigyelhető továbbá, hogy az MT-k és a TM-ek esetében a vektorértékek pont fordított sorrendben szerepelnének. Például ez a zárhangok zöngéssége esetében azért lehet így, mert TM-ek esetében a zöngétlenség, míg MT-k esetében pont a zöngésség ad több felismerési kulcsot. Ez összhangban van azzal, amit a §3.1-ban állapítottam meg a környezet jelöltségi viszonyairól.

A fonotaktikai terekbe nem illő adatok jelenléte több okra vezethető vissza. Egyrészt a jelöltségi skálák nem abszolút érvényűek, a szakirodalom ezeket gyakran statisztikai univerzáléknak, erős tendenciáknak tekinti.[30] Ahogy a legismertebb jelöltségi viszonyokra /i a u/ magánhangzókészletre vagy a /p t k/ zárhangokra megállapított implikációs viszonyokra is vannak sporadikus kivételek.

Egy másik tényező a morfémahatárok homályossága. Sok esetben a vizsgált heterorgán nazális+zárhang-szekvenciákat morfémahatárok hozzák létre, amiket a nyelv mélyebb ismerete nélkül nehéz meghatározni (pl. tömkeleg, nyomda, tamtam stb.). Ezt tetézi az is, hogy esetenként maguk a morfémák is nehezen azonosíthatók (pl. nyomdok, csámcsog, takonypóc).

Ezen kívül jelentős még, hogy az adatok pontosságát befolyásolhatják a helyesírás és a kiejtés közötti különbségek.[31] A helyesírás gyakran a régi

[30] *Yamaguchi Naomi*: Parcours d'acquisition des sons du langage chez deux enfants francophones, 2012; *Nick Clements:* L'Évitement de la Marque : une nouvelle approche a l'étude des universaux dans les inventaires phonémiques. i.m.

[31] *Guillaume Wisniewski et al:* Phonemic Transcription of Low-Resource Languages: To What

kiejtést tükrözi, tényleges vagy elképzelt morfémahatárt, vagy idegen írásmódot (pl. bonbon). Előfordulhat még, hogy egyszerűen nem jelöli a kiejtési sajátosságokat (pl. bank, ponty). Annak ellenére, hogy a kutatásban IPA átírásokat vizsgáltam, lehetséges, hogy helyesírást (és nem kiejtést) tükröző adatok kerültek a vizsgálatba.

4. Konklúzió

A dolgozat célja az volt, hogy egy új módszertani megközelítést tegyen a fonotaktikai terek és a jelöltségi viszonyok leírására, valamint ezt egy konkrét esettanulmányon keresztül demonstrálja. A dolgozat első részében áttekintettem a jelöltség fogalmát és a fonotaktikai rendszerek vizsgálatának elméleti hátterét. Ezt követően egy leírási keretet vázoltam fel, amely három alapvető kérdésre épül: hány dimenzió szükséges egy fonotaktikai tér leírásához, mik az egyes vektorok értékei, valamint milyen sorrendben rendeződnek ezek az értékek. A módszer alkalmazását heterorgán nazális–zárhang (MT) és zárhang–nazális (TM) szekvenciák vizsgálatán keresztül mutattam be.

Extent can Preprocessing be Automated? In D. Beermann, L. Besacier, S. Sakti, & C. Soria (Szerk.), Proceedings of the 1st Joint Workshop on Spoken Language Technologies for Under-resourced languages (SLTU) and Collaboration and Computing for Under-Resourced Languages (CCURL) (o. 306–315). European Language Resources association, 2020.

Függelék

nyelv	MT	szó	kiejtés	jelentés
arab	md	حمد	(ḥamd)	ima
		حمض	(ḥamḍ)	sav
		صمد	(ṣamd)	ellenállás
		عَمْد	(ʕamd)	szándék
		جَمْد	(jamd)	jég
	mt	اِمْتِلَاك	(imtilāk)	birtoklás
		اِمْتِدَاد	(imtidād)	kiterjedés
		امتاز	/im.taːˑza/	átkel
	nb	اِنْبَعَثَ	/in.ba.ʕa.θa/	feltámad
		قُنْب	qunb	egy hajó nagyobb vitorlája
		صُنْبُور	/sˤun.buːr/	cső
	nk	إنكار	/ʔin.kaːr/	tagadás
		عنكبوت	/ʕan.ka.buːt/	pók
ukrán	mt	головпоштамт	[ɦɔɬɔuɸɔʃtamt]	főposta
		мчати	[mtʃate]	verseny
	mk	ввімкнення	[ʋʲːimknenʲːɐ]	bekapcsolva
orosz	mg	мгла	[mgɬa]	sötétség
		сёмга	[ˈsʲɵmgə]	lazac
		стремглав	[strʲɪmˈgɬaf]	nagyon gyors
	mt	жемчуг	[ˈʐɛmt͡ɕʊk]	gyöngy
	nb	гоньба	[gɐnʲˈba]	törekvés
	ng	ангар	[ɐnˈgar]	hangár
		ангел	[ˈangʲɪɬ]	angyal
		ангина	[ɐnˈgʲinə]	mandulák
		бунгало	[bʊnˈgałə]	bungaló
francia	md	samedi	/sa.m(ə).di/	szombat
		cimetière	/sim.tjɛʁ/	temető
szlovák	md	mdlý	[mdliː]	sápadt

	mk	vymknúť	[ˈʊimknuːc]	kizárni
litván	mt	gimtas	[gʲɪmtɐs]	belföldi
	nk	lunkas	[ɬûnkɐs̪]	háncs
német	mt	Amt	[ˈamt]	iroda
	md	Fremd	[ˈfrɛmt]	idegen
		Hemdenstoff	[hˈɛmdənstˌɔf]	inganyag
cseh	md	mdlý	[ˈmdliː]	ízetlen
	mk	vymknout	[ˈvɪmknou̯t]	megránt (izületet)

nyelv	TM	szó	IPA	jelentés
arab	bn	ٱبن	/ibn/	fia
		ابنة	/ib.na/	lánya
	dm	هَدْم	/hadm/	pusztítás
	gm	أغمض	/ʔaɣ.ma.dˤa/	ignorál
		نغمة	/naɣ.ma/	dallam
	gn	أقنع	[ʔag.naʕ]	kielégít
	km	حكم	/ħukm/	igazságszolgáltatás
		مكمن	/makman/	rejtekhely
	kn	ركن	/rukn/	felületek találkozóhelye
		مكن	/makn/	lehetővé tesz
	tm	أتمنى	/it.man.na/	reménykedni
		خَتْم	(ḵatm)	nyomtatni
ukrán	tm	затьмарення	[zʲɪtmarɛnʲːʁ]	fogyatkozás
	dm	ведмеді	[ʋedmɛdʲi]	medvék
	km	кмітливий	[kmʲitɬɪʋeiˌ]	okos
	pn	липнем	[ɬɪpnem]	júniusban
	kn	блякнути	[blʲaknʊte]	halványul
orosz	gn	гнев	[gnʲef]	düh
		гнида	[ˈgnʲidə]	dió
		гниль	[gnʲilʲ]	romlott
		гной	[gnoj]	genny
		гнус	[gnus]	szúnyogok
	km	токмо	[ˈtokmə]	csak
	kn	волокно	[vəɬɛkˈno]	rost
		окно	[ɐkˈno]	ablak
		сукно	[sʊkˈno]	ruha
		толокно	[təɬɛkˈno]	szárított-pirított zab
		кнехт	[knɛxt]	cölöp
		книга	[ˈknʲigə]	könyv

		кнут	[knut]	ostor
	pn	вапна	[ˈʊapnɐ]	mész
		тьма	[tʲma]	sötétség
francia	gn	baguenaude	/bag.nod/	csavarog
		déguenillé	/de.g(ə).ni.je/	rongyos
		stagner	/stag.ne/	stagnál
	pn	dépenaillée	/dɛp.na.je/	széttép
görög	gn	αγνές	/aˈɣnos/	tiszta
		αναγνώριζα		felismer
	km	ακμή	/akˈmi/	csúcs
		εκμετάλλευση	/ek.meˈta.lef.si/	kizsákmányolás
	kn	κνήμη	/ˈkni.mi/	sípcsont
		κύκνος	/ˈki.knos/	hattyú
		πυκνά	/piˈkna/	költői
		τέκνο	/ˈte.kno/	gyerek
		αναπνέω	/a.na.ˈpne.o/	lélegezni
	pn	ύπνος	/ˈipnos/	aludni
		ατμός	/atˈmos/	gőz
	tm	τμήμα	/ˈtmi.ma/	rész
szlovák	tm	kmeň	[kmɛɲ]	törzs
	km	takmer	[takmɛr]	majdnem
		okna	[ˈokno]	ablak
	kn	vlákno	[vła:knɔ]	rost
		sapnas	[sa:pnɐs]	álom
		vymknúť	[ˈʊimknu:c]	kizárni
litván	pn	silpnaprotystė	[sʲɪlpnɐprotʲi:sʲtʲe:]	demencia
		knabbern	[knˈabɜn]	rágcsálni
német	kn	knackend	[knˈakənt]	feltörhető
		knapp	[knˈap]	alig
		Knebel	[knˈe:bəl]	csipke

		knetbar	[knˈeːtbɑːɾ]	gyúrható
		knuspern	[ˈknʊspɐn]	rágálni
		knobeln	[knˈoːbəln]	töpreng
		Knochen		csont
		Knopf	[knˈɔpf]	fej
		Knorpel	[knˈɔɾpəl]	porc
		knoten	[knˈoːtənt]	csomózni
		Knödel	[knˈøːdəl]	tészta
		kneifen		csípni
		Knie		térd
		Knoblauch		fokhagyma
		Kniff		hajtás
		knot	[ˈknot]	kanóc
cseh	kn	okno	[ˈokno]	ablak
		pěkný	[ˈpjɛkniː]	jó
		prkno	[ˈpr̩kno]	fadeszka
		vlákno	[ˈvlaːkno]	fonál
		tepna	[ˈtɛpna]	artéria
		vymknout	[ˈvɪmknou̯t]	megránt (izületet)
	pn	vápno	[ˈvaːpno]	mász
		kmen	[ˈkmɛn]	fatörzs
	km	kmín		kömény
		šikmý	[ˈʃɪkmiː]	ferde
		kmotra		keresztanya
		kmotr		keresztapa

Vitus Jácinta Róza

Önsegítő könyvek

Az önsegítő könyvek olyan irodalmi alkotások, amelynek célja az információk összesítése, betekintés nyújtása a különböző mentális nehézségek aspektusaiba, kommunikáció generálása, más személyek problémáinak fókuszba helyezése, illetve különböző problémamegoldási eszközök szolgáltatása. Ezek a könyvek fenomenológiai betekintést nyújtanak a különböző nehézségek, zavarok mindennapi megértéséhez, növelik az empátiát és az adott állapottal való azonosulást, reményt kínálnak, konkrét technikákkal és alkalmazható tanácsokkal szolgálnak, magyarázatot adnak a különböző kezelési stratégiákhoz, valamint bemutatják a kutatási eredményeket, illetve az élettel szembeni adaptációt segítik elő[1]. Ezek a művek sikertörténetek által, valamint esettanulmányok segítségével járulnak hozzá a változáshoz.[2]

Egy másik meghatározás szerint sok esetben olyan könyvekről van szó, amik közhelyesek, ugyanakkor közérthetőbb művek a szakzsargon kerülése által, illetve téves információkat is terjeszthetnek[3], annak ellenére, hogy sok esetben okleveles segítő szakemberek által íródtak [2]. Azzal szemben, hogy tömegtermelésben készülnek ezek a könyvek, rendszerint egyéni tapasztalás tárgyát képezik, amely által a segítség igénybevétele szempontjából egy újabb stratégiát képeznek [2].

Viszont fontos megemlíteni, hogy ezen könyvek használata megkönnyíti a személyeknek a nehézségeikkel való szembenézést olyan szempontból, hogy nincs félelem az ítélkezéstől és értékeléstől, amely egy terápiás kapcsolatban felmerülhet. Emellett a személyek, akik olvasnak ilyen jellegű könyveket, hasznosnak ítélik őket,pontosabban a célirányos megközelítés, közérthetőség, gyakorlatiasság, a változások felülvizsgálására szolgáló segédeszközök (például táblázatok,

---

[1] *Linda F. Campbell*, T. P. (2003). Integrating Self-Help Books into Psychotherapy. Wiley Periodicals, Inc. J Clin Psychol/In Session 59:, 177-186.

[2] *Michael V. Pantalon*, B. S. (1995). Use and Effectiveness of Self-Help Books in the Practice of Cognitive and Behavioral Therapy.

[3] *Judit, B.* (2017). „Azért olvasok, hogy éljek" Az olvasásnépszerűsítéstől az irodalomterápiáig. Pécs: Kronosz. 2017.

ellenőrzéshez használható listák), illetve az, hogy a széleskörű változatosság miatt az olvasók megtalálhatják az elveiknek és igényeiknek legmegfelelőbbet azok a tényezők, amelyeket leginkább kiemeltek.[3] Egy kutatásban bizonyították, hogy a klinikai és tanácsadó pszichológusok 46%-a ajánlotta pszichoterápiás kapcsolatban résztvevő kliensének önsegítő könyvek olvasását.[3]

Egy ACT (Acceptance and Commitment Therapy) terápiás módszeren alapuló könyvek használatát vizsgálták szorongásos zavarok esetében, ahol kimutatták, hogy az elsődleges eredmények pozitív irányba való elmozdulásának mértéke pozitív összefüggést mutatott azzal, hogy milyen mértékben építették be a résztvevők a kapott könyv, a *The Mindfulness and Acceptance Workbook for Anxiety*[4] tartalmát a mindennapi életvitelükbe, függetlenül a beszámolójuktól. Az említett beavatkozás időtartama tizenkét hét volt, illetve szakember beavatkozása nélkül zajlott.[5] Egy másik kutatásban a fentiekben említett ACT terápiát és a hagyományos kognitív viselkedésterápia (tCBT) hatását önsegítő könyvek által hasonlították össze a szociális szorongást, általános jóllétet és a társadalmi működést figyelembe véve. Az eredmények szerint kevés különbség volt megfigyelhető hatékonyság szempontjából a két módszer között, ami azt a következtetést vonta maga után, hogy az önsegítő könyvek hatása a szociális szorongás kezelésére hatékony lehet. [6]

A fentiekben említett kapcsolaton kívül összefüggést feltételez a szakirodalom az önsegítő könyvek és az énhatékonyság között, mivel a személyek azt érzékelhetik, hogy maguktól érik el a változást. [2]

Énhatékonyság

Bandura (1988) szerint az énhatékonyság szerepe fontos, hiszen a különböző eseményekkel, helyzetekkel szembeni megküzdés észlelt szintjét és annak minősítését, hogy hogyan teljesít a személy egy adott helyzetben nagymértékben befolyásolja. Viselkedésünket meghatározza az a hitünk, hogy sikeresen végre tudjuk hajtani az adott várható pozitív eredmény érdekében szükséges cselekedetet. Az önhatékonyság Bandura szociális kognitív elméletében megtalálható, amelynek alapján az emberi válaszmintákat három tényező határozza

[4] *Nicole Mills, F. P.* (2007). Self-efficacy of College Intermediate French Students: Relation to Achievement and Motivation. 417-442

[5] *Timothy R. Ritzert, C.* R. (2019). Evaluating ACT Processes in Relation to Outcome in Self-Help Treatment for Anxiety-Related Problems.

[6] *Jennifer Krafft,* M. P. (2020). A Randomized Trial of Acceptance and Commitment Therapy and Traditional Cognitive-Behavioral Therapy Self-Help Books for Social Anxiety. 956-966.

meg: viselkedési, személyes és környezeti tényezők, amelyek kölcsönhatásban állnak egymással. A gondolatok befolyásolhatják a tetteinket, a viselkedésünk megváltoztathatja a környezetünket, amelyek következtében a gondolatok is átíródhatnak. Az énhatékonyság azon a feltételezett képességekről vagy azoknak a hiányáról szól amelyek az adott cselekedet, feladat elvégzésére szükségesek, függetlenül a valós képességektől, amellyel az illető személy rendelkezik.[7] Ebből kifolyólag a képességek túlbecslése befolyásolja a viselkedést, például irreális elvárásokat eredményezhet.[8] Egy tanárok önhatékonyságára fókuszáló kutatás bemutatta, hogy a túlzott énhatékonyság az erőfeszítés minimalizálódásához vagy az önelégültség érzéséhez is vezethet. Az alacsony képességérzettel rendelkező tanár elkerülő mechanizmust alkalmazva szelektált a feladatok között, míg a magas énhatékonyságú személy kevesebb erőfeszítést, energiát használt fel, mint amennyit a feladat sikeres elvégzése megkövetelt volna. [9]

Az énhatékonyságot négy tényező befolyásolja: azok a tapasztalatok, amelyek az adott teljesítmény elsajátítását igazolják; mások által elért érdemek megfigyelésével összefüggő releváns tapasztalatok; verbális jellegű meggyőződés és azok a kapcsolódó hatások, amelyek igazolják, hogy az illető személy bizonyos képességekkel rendelkezik és fiziológiai állapot, amely következtében az ember megítéli saját ügyességét, diszfunkciókkal való találkozáskor a megküzdését, sebezhetőségét. A kognitív értékelés nagymértékben befolyásolja az énhatékonyság mértékének a megítélését, viszont számos komponens hatással bír arra vonatkozóan, hogyan kerülnek feldolgozásra kognitívan a hatékonysággal összefüggő tapasztalatok.[10]

A személyes énhatékonyságról való hite meghatározhatja a kognitív „forgatókönyvek" típusait, amelyek lehetnek sikerforgatókönyvek (magas hatékonyság érzet esetében), illetve kudarcforgatókönyvek (alacsony énhatékonyság esetében) l. Az utóbbi esetében a személyes hiányosságok előtérbe kerülése csökkenti a személyes hatékonyságot egy probléma megoldása esetében, tehát rontja a saját működése minőségét.[10] Az alacsony énhatékonysággal rendelkező személyek úgy vélik, kevésbé eredményesek a környezeti elvárások kezelésében vagy a megfelelő kompetenciák hiányában bizonyos feladatok elvégzésében sikertelenek, ami szorongáshoz vezet.[11]

---

[7] *Nicole Mills*, F. P. (2007). Self-efficacy of College Intermediate French Students: Relation to Achievement and Motivation. 417-442.

[8] *Waddington,* J. (2023). Self-efficacy. *ELT* Journal, Volume 77, Issue 2, 237-240.

[9] *Wyatt, M.* (2018). ‚Language Teacher' Self-Efficacy Beliefs: An Introduction. , In Language Teacher Psychology.

[10] *Bandura, A.* (1988). Self-efficacy conception of anxiety. 77-98.

[11] *Sharma, P. K., & Kumra, R.* (2022b). Relationship between mindfulness, depression, anxiety

Tehát az észlelt megküzdési hatékonyság alacsony megléte és a szorongásra gyakorolt hatása között kapcsolat fedezhető fel, a szorongás okozta tünetek növekedése prediktálja az észlelt énhatékonyság csökkenését, de ez a kapcsolat fordítva is kijelenthető, vagyis az általános énhatékonyság magas szintje a szorongás ellen egy védőfaktorként határozható meg.[10]

Összességében az énhatékonyság és az önsegítő könyvek közötti kapcsolatot feltételez a szakirodalom amelyet több tényező is meghatároz. A kutatás egyik fő célja, hogy információt szolgáltasson arról, hogy az ilyen jellegű könyvek gyakori olvasása milyen mértékben növeli a feltételezett várható pozitív kiementel érdekében szükséges viselkedéseket a kitöltő személyeknél. Ezen felül mivel a szorongásnak az énhatékonyság egy védőfaktorának tekinthető, a kutatás azt vizsgálja, hogy a személyes énhatékonyságba vetett hite által csökken a személyeknek a szorongás szintjük.

Szorongás

Beck és munkatársai (1985) meghatározása által a szorongás kognitív séma-alapú modelljét az információk feldolgozásának szelektivitása jellemzi, amelyben a személy téves vagy szélsőséges, elfogult értelmezését tekinti fenyegetőnek a fizikai vagy mentális egészségükre nézve. A szorongó személy a fenyegetettség érzése mellett alábecsüli a környezetben fellelhető biztonságot nyújtó tényezőket, illetve a személyes készségeket, megküzdéshez szükséges erőforrásokat.

Az említett kognitív modell a szorongást kognitív, affektív, viselkedés és fiziológiai módosulások összetett mintázatának tekinti,amely kognitív szinten különböző perceptuális tünetek megjelenése (például: irrealitás érzése), a mentális tevékenységek nehézségei (például: koncentrációzavar, érvelési nehézségek), de kognitív jellegű torzítások, a félelemmel összekapcsolható hiedelmek, reflexszerű gondolatok által írható le. Affektív szinten a személy félelmet vagy aggodalmat él át. Viselkedés esetében jellemző az önvédelem érdekében a menekülés vagy megküzdés az adott veszélyként értelmezett helyzettel, illetve a biztonság mint érzelem maximalizálásához szükséges kockázatot jelentő tényezők minimalizálása, valamint a motoros reakciók deaktiválása, amelynek következtében az elkerülés vagy a tehetetlenség emocionális megéléséhez vezet a jellemző. Fiziológiai reakciók szempontjából a menekülésre, lefagyásra, harcra, esetleg az ájulásra való esély jelenik meg. Viszont érdemes

and stress: Mediating role of self-efficacy. Personality and Individual Differences, 186, 111363. https://doi.org/10.1016/J.PAID.2021.111363

megjegyezni, hogy genetikai hatások, amelyeket ikerkutatásokkal igazoltak is befolyással bírnak a szorongás esetében. [12]

A fentiekben bemutatott tényezők összesítve a szorongás kognitív modelljét alapozzák meg, ami egy három fázisból álló információfeldolgozásból fakad, amelyben az irracionális fenyegetések hozzárendelése különböző veszélyt nem jelentő ingerekhez rendeli a problémát. De pszichológiai jellegű befolyásolással bírnak a szorongás kialakulásában az olyan faktorok, mint a tanult viselkedés, pontosabban a kondicionálás hatása[13].

Az első fázisban Beck és mktai szerint (1985) az információk feldolgozása egy gyors, automatikus, szisztematikus elemzés nélküli feldolgozást foglal magába, amely „létfontosságú az élőlény túléléséhez", hiszen a gyors feldolgozás optimalizálja a túlélés esélyét, amely evolúciós szempontból volt fontos. Ez a folyamat azonban magába foglalja az ingerek relevanciájának az osztályozását, amely pozitívra, negatívra és semlegesre osztható, illetve az adott személy számára való fontosságot, amelyet releváns vagy irreleváns ingerek kategóriájába lehet osztani, amely a feldolgozás differenciálatlanságát bizonyítja ebben a szakaszban.

A következő szakasz azonnali felkészülést jelent, amely primitívebb és gyorsabb kognitív, affektív, viselkedési és fiziológiai reakciókat eredményez. A szorongás esetében egy fizikai vagy mentális jellegű fenyegetésérzet jön létre, amelyet a személy igyekszik minimalizálni, míg a biztonság érzetére törekszik, amely következtében az információfeldolgozás rugalmatlansága, reflexivitása jellemzi, csökkentve a szisztematikus elemzés elérhetőségét. A fenyegetettség érzete jelentős hatást gyakorol a kognitív információk feldolgozásának beszűkülésével kapcsolatosan, amely torzításokhoz vezet, hiszen az illető személy a potenciális károk hangsúlyozására helyezi a fókuszt, illetve figyelmét elkerüli a pozitív következmények lehetősége, ugyanakkor a fenyegető helyzet súlyosságának és előfordulásának esélyét jellemzően magasabbra becsli, mint amelyet a helyzet indokolttá tenne. [14]

Az utolsó fázis egy „kontextuális feldolgozás", egy lassú és erőfeszítést igénylő folyamat, amely esetében a potenciális fenyegetés megoldásában az egyén környezeti tényezőket és a megküzdéshez szükséges eszközök elérhetőségét és hatékonyságát is figyelembe veszi [12]. Ez a kiértékelés jelentős szerepet

[12] *Dozois, D.,J.,A.* (2019) Abnormal Psychology Perspectives. Pearson., Beck, A. T., & Emery, G. (1985). Anxiety disorders and phobias: A cognitive perspective. Basic Books

[13] *Dozois, D.,J.,A.* i.m.

[14] *Beck, A. T., & Emery, G.* (1985). Anxiety disorders and phobias: A cognitive perspective. Basic Books

játszik szorongás esetében, hiszen az érzeteik és gondolataik felülvizsgálata által a környezeti fenyegető tényezőknek a felbecslése is csökkenhet az egyénben, amely mellett az illető személy megküzdéséről alkotott hite növekedhet, tehát az énhatékonyság növekszik. [14]

Célok

A kutatás elsődleges célja annak a feltárása, hogy az önsegítő könyvek olvasásának a gyakorisága prediktálja a szorongás tüneteinek a csökkentését, illetve azt kutatjuk, hogy kapcsolat van-e az önsegítő könyvek olvasása és az énhatékonyság között

Hipotézisek:

H1: Az önsegítő könyvek olvasásának a gyakorisága összefüggést mutat a szorongás mértékével.

Kutatások igazolták, hogy a különböző önsegítő könyvek olvasása pozitív irányba mozdította el a mentális állapotot, annak függvényében mennyire építették be a személyek az olvasottakat. Viszont fontos kiemelni, hogy az ilyen jellegű könyvek olvasása közel olyan hatékony lehet például a szociális szorongás tüneteinek az enyhítésére, mint a hagyományos kognitív viselkedés terápia (Ritzert et al. 2019; Jennifer, Twohig & Levin, 2020).

H2: Kapcsolat mutatható ki a magasabb énhatékonyság és az önsegítő könyvek olvasásának gyakorisága között.

Szakirodalom alapján feltételezhető, hogy az önsegítő könyvek olvasása növelheti az illető személyek képességeikbe vetett hitét (Lubetkin & Pantalon, 1995).

Módszerek:

A G* Power program segítségével állapítottuk meg a résztvevők számát. Mindkét hipotézist Spearman-féle korrelációszámítással tesztelnénk. A program alapján 95%-os statisztikai erő és közepes hatásnagyság (r= 0,3) mellett 115; 90%-os statisztikai erő és közepes hatásnagyság (r= 0,3) mellett 92; 80%-os statisztikai erő és közepes hatásnagyság (r= 0,3) mellett 67 résztvevő bevonására lenne szükség a hipotézis teszteléséhez. A célpopuláció a romániai magyar felnőttek voltak. A kutatásban felhasznált kérdőívet 107 személy töltötte ki, amelyből 2 személy

naponta, 4 személy hetente többször, 5 személy hetente= rendszeresen, 9 személy havonta többször, 6 személy havonta egy – két alkalommal, 8 személy havonta, 60 személy kevesebbszer, mint havonta = alkalomszerűen vagy ritkábban olvas önsegítő könyvekből, illetve 13 személy nem olvas ilyen jellegű könyveket.

Az olvasási gyakoriság mérése a demográfiai adatokkal történt, ahol az önsegítő könyvek olvasásának gyakoriságára kérdeztünk rá egy olvasási gyakoriságot mérő kutatás alapján (Milyen gyakran olvas önsegítő könyvekből? Válaszlehetőségek: Naponta/Hetente többször/ Hetente = rendszeresen/ Havonta többször/ Havonta egy-két alkalommal/Havonta/Kevesebbszer, mint havonta = alkalomszerűen vagy ritkán/ Nem olvasok ilyen jellegű könyveket).

Ezt követően a Beck szorongás leltár (Beck, 1976) kérdőívet alkalmaztuk, amelyben a szorongás általános tünetei találhatóak (például: bizonytalanság, heves szívverés, szédülés), amelyeket a kitöltőknek osztályozni kellett annak a szempontjából, hogy mennyire zavarta őket az elmúlt egy hétben, a kitöltés napját is beleszámolva. Ezeket a tényezőket ordinális skálán értékelték (ahol a válaszlehetőségek: egyáltalán nem zavart/ enyhén, nem zavart túlságosan/ mérsékelten kellemetlen volt, de kibírtam/ erősen, alig tudtam elviselni). A kérdőív Cronbach-Alpha mutatója 0,92.

Az énhatékonyságot az Új Általános Énhatékonyság Skála – New General Self-Efficacy Scale (NGSE) segítségével mértük (GILAD CHEN, 2001) (az eredetileg 14 itemből álló kérdőív itemjeinek redukciója következtében jött létre, amely a magas homogenitás miatt lettek redukálva, 8 kérdésből áll.) Az eredetileg angol kérdések (például: I will be able to achieve most of goals that I have set for myself/ When facing difficult tasks, I am certain that I will accomplish them.) magyarra fordítását (például: Képes vagyok elérni a legtöbb célt, amit kitűztem magam elé./ Amikor nehéz feladatokkal szembesülök, biztos vagyok benne, hogy meg tudom oldani őket.) követően a kitöltők egy ordinális skála (válaszlehetőségek: egyáltalán nem értek egyet/ nem értek egyet/ semleges/ egyetértek/ teljesen egyetértek) segítségével pontozták az állításokat. A belső konzisztenciaszint értéke 0,86-0,90 között van célpopulációtól függően (USA egyetemisták, menedzserek, izraeli egyetemisták esetében a Cronbach-Alpha mutató más értékekkel rendelkezett).

Kutatási elrendezés szempontjából korrelációs elrendezést (design) használtunk, mivel a kutatás folyamatába a kutató szempontjából nincs manipuláció, a randomizáció feltétele nem teljesül.

Eljárás szempontjából a kérdőívet a kutatás céljával, az anonimitás ismertetésével, illetve beleegyező nyilatkozattal kezdtük, amellyel a kitöltők elfogadták

a felsorolt jogokat és kötelességeket. A kérdőívet online formátumban töltötték ki a személyek, valamint elsősorban különböző platformok (például: Facebook, Instagram) segítségével találták meg. A kérdőív első fele a demográfiai adatok beszerzésére fókuszált, ami 1 percet vett igénybe, mint az azonosító létrehozása (családnév és keresztnév + születésnapja: például VJR06), illetve a „Milyen gyakran olvas önsegítő könyvekből?" kérdést tartalmazta. Ezt követően a Beck szorongás leltár kérdőív következett a következő felhívó szöveggel: „Az alábbi listán a szorongás általános tünetei találhatók. Kérem, olvassa el gondosan a lista összes tételét! Jelezze, hogy mennyire zavarták az egyes tünetek az elmúlt héten, beleértve a mai napot is. Helyezzen X-et minden egyes tünethez a megfelelő oszlopba!", amelynek kitöltése körülbelül 3 percet vett igénybe. Majd az énhatékonyság mérésére alkalmas kérdőív következett az alábbi instrukcióval: „Kérjük, jelölje be az alábbi állítások mellett, hogy mennyire ért egyet vagy nem ért egyet azokkal, az alábbi skála használatával.", ennek a résznek a kitöltése körülbelül 2 percet vett igénybe. A kérdőív megjelenésének dátuma 2026 január 7., a kérdőív lezárásának időpontja 2026 március 23.

Az adatok elemzéséhez az IBM SPSS Statistics (25. verzió) szoftvterét használtuk, illetve a mintanagyság megállapításához a G*Power programot. Az adatbevitel ellenőrzése után hiányzó adatokat nem találtunk, kiugró értékeket igen, viszont ezek nem kerültek törlésre, mivel feltételezhetően nem adatbeviteli hiba eredményei, az adatellenőrzés során nem találtunk bizonyítékot válaszadói hanyagságra, így az extrém értékek valódi egyéni különbségeket tükrözhetnek. A kutatásban használt kérdőívek belső konzisztenciája a jelen mintán megfelelő megbízhatóságot mutatott szorongás ($\alpha = .88$) és az énhatékonyság ($\alpha = .87$).

Eredmények

A minta leíró statisztikai adatai alapján a résztvevők szorongási összpontszáma $M = 16{,}70$ ($SD = 10{,}28$), MIN=,00, MAX=42,00 volt. Az énhatékonyság tekintetében a válaszadók átlagosan $M = 30{,}28$ ($SD = 5{,}25$) pontot értek el (MIN=11,00, MAX=40,00). Az eloszlásvizsgálat során az énhatékonyság változó csúcsossága (1,85) meghaladta a normál tartományt, ami megerősítette a nem-paraméteres eljárások alkalmazásának szükségességét. Az első hipotézis esetében a Spearman-féle korrelációt alkalmaztuk, mivel az önsegítő könyvek olvasásának a gyakoriságát ordinális skálán vizsgáltuk, így nem teljesülnek a Pearson-féle korrelációhoz szükséges feltételek.

Az Spearman-féle korrelációt alkalmazva az elemzés eredményei alapján nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat az önsegítő könyvek olvasásának a gyakorisága és a szorongás mértéke között, r_s (105) = -0.45; p = ,642 (táblázat 1).

Kapcsolat mutatható-e ki a magasabb énhatékonyság és az önsegítő könyvek olvasásának gyakorisága között?

Ezt a Spearman-féle korrelációval teszteltük. Az eredmények alapján a két változó között nem mutatható ki statisztikailag szignifikáns összefüggés, r_s (105) = .09, p = .34 (táblázat 2.)

Következtetések

A statisztikai elemzések egyik feltételezett összefüggést sem tudták alátámasztani. Az önsegítő könyvek olvasásának a gyakorisága sem a szorongás mértékével, sem az énhatékonyság szintjével nem mutatott szignifikáns kapcsolatot. Ez azt sugallja, hogy a vizsgált mintában az önsegítő könyvek olvasása nem közvetlen módon szorongáscsökkentő vagy énahatékonyság-növelő. Az eredmények rávilágítanak arra, hogy az ilyen jellegű könyvek olvasása és a mentális jóllét közötti kapcsolat komplexebb, több faktor figyelembe vétele is szükséges. A szakirodalmi magyarázat, hogy nem az olvasási gyakoriság, hanem az információk elmélyülésének a minősége ami számít.[6]

A kutatás korlátai és továbbfejlesztési lehetőségei

Korlátnak tekinthető az alacsony mintaelemszám (N=107), illetve a tény, hogy az önbevallásos kérdőívek magába hordozzák a válaszadói torzítás (például szociális megfelelési kényszer) lehetőségét. Emellett fontos megemlítenem, hogy az önsegítő könyvek olvasását gyakoriság szempontjából vizsgáltuk, ami nem teszi lehetővé az olvasott tartalom minőségét, a feldolgozás mélységének vagy a gyakorlati alkalmazás mértékének elemzését. Továbbfejlesztés szempontjából fontos megemlítenem, hogy a kérdőíves módszert kiegészítő interjúk által lehetséges lenne feltárni, hogy az olvasók pontosan milyen stratégiákat sajátítanak el a könyvekből, és azok hogyan épülnek be az énhatékonyságukba. Emellett érdemes lenne longitudinális vizsgálatot végezni, amely egy konkrét önsegítő könyv elolvasására fókuszál.

Táblázatok:

Táblázat: 1. Az önsegítő könyvek olvasásának a gyakorisága összefüggést mutat a szorongás mértékével.

Változó		n	M	SD	1
1.	Olvasási gyakoriság	107	5.28	1.94	-
2.	Szorongás pontszám	107	16.70	10.28	-.045

Táblázat: 2. Kapcsolat mutatható ki a magasabb énhatékonyság és az önsegítő könyvek olvasásának gyakorisága között.

Változó		n	M	SD	1
1.	Olvasási gyakoriság	107	5.28	.34	-
2.	Énhatékonyság	107	30.28	.34	.093

Sebestyén Dorottya

Magyar népmesék angolul – a kiskondás és a kőleves nyomában

Bevezetés

Jelen tanulmány egy korábbi munkámra[1] épül, amelyet hasonló elemzési szempontok mentén folytattam, illetve amelyet új megfigyelésekkel bővítettem ki. Az említett kutatásban már szó esett a fordítás, a reáliák, a honosítás és idegenítés, az audiovizuális fordítás, a gyermekirodalom, valamint a népmesék rövid elméleti hátteréről, jelen tanulmány pedig a nyelvi játékok, valamint a szólások, közmondások és idiómák fordíthatóságával egészíti ki azt. A korábbi kutatásban három magyar népmese angol nyelvű szinkronfordítása került elemzésre, míg a jelen vizsgálat két másik népmese részletes elemzésére fókuszál. Új szempontként jelennek meg a saját fordítási ötletek és javaslatok. Fontos megjegyezni, hogy a kutatás nem fordításkritikai jellegű. A saját fordítási példák célja nem az egyetlen helyes megoldás meghatározása, hanem a lehetséges fordítási megoldások bemutatása.

A magyar népmesékben gyakran találkozhatunk nyelvi játékokkal, amelyek a fordítástudomány egyik legösszetettebb feladatát jelentik. A nyelvi játékok alapját ugyanis a nyelvhasználók közös nyelvi és kulturális ismeretei képezik.[2]

Nyelvi játékok

A nyelvi játék, vagy más néven szójáték azonos vagy hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak váratlan társítását, egymásmellettiségét, összevonását vagy felcserélését jelenti.[3] A pragmatikában gyakori, hétköznapi nyelvi jelenség, de megjelenhet fonetikai, ortográfiai, morfológiai, szintaktikai és stilisztikai

[1] *Sebestyén Dorottya:* Reáliák és más fordítói kihívások a Magyar népmesékben. In: Ingenia Hungarica X. Szerk. Vojtek Lili. Bp. 2025. 83–102.

[2] *Cs. Jónás Erzsébet:* A nyelvi álcázás fordítási kérdései. Argumentum 9. (2013) 108–118.

[3] *Szathmári István* (főszerk.): Alakzatlexikon. Bp. 2008. 574.

szinteken is. A nyelvi játékok segítségével az író/beszélő valamit kiemel, jellemez vagy akár kritizál.[4]

A forrásnyelvi szövegben a hangok, szavak és szótagok összecsengése bizonyítja a szerző játékos leleményességét, valamint humoros vagy ironikus tartalmú nyelvi találékonyságát. Legyen szó már meglévő szólásokról, közmondásokról vagy alkalmi kitalációról, a forrásnyelvi szöveg nyelvi játékai előfeltételezik a befogadó ismereteit és nyelvi kompetenciáját. A fordítónak egy más nyelven, más kulturális háttérrel rendelkező célnyelvi befogadó számára kell átadnia ugyanazt a stílushatást. Megoldás lehet egy hasonló szójáték kitalálása vagy a körülírás, magyarázó fordítás, sok esetben mégis reáliának tekinthető az adott játékos nyelvi fordulat. Emiatt pedig a fordítás szintjén mindenképpen jelentésbeli veszteség jön létre.[5]

A nyelvi játékok sokszor annyira nyelvspecifikusak és egyediek, hogy a fordításuk már-már lehetetlennek tűnhet. A fordíthatatlanság viszont bizonyos értelemben egyenlő a sokféleképpen fordíthatósággal, hiszen számos verset fordíthatatlannak nevezünk, mégis költők sora próbálkozik meg ezek lefordításával, így végül számos különböző verzióban olvashatjuk őket. Ennek eredményeként beszélhetünk könnyen fordítható, illetve nehezen fordítható szövegekről, amelyeket veszteséggel és kompenzációs műveletek alkalmazásával lehet lefordítani. Mivel azonban a fordító nem nyelveket, hanem szövegeket fordít, így minden szöveg fordítható valamilyen mértékben. Ami pedig a veszteséget illeti, az a fordítási művelet elkerülhetetlen velejárója, és a fordításokat ennek tudatában kell elfogadni és értékelni. A fordítás ugyanis sosem lesz azonos az eredetivel, nem is lehet az, és nem is kell annak lennie.[6]

Fordítás során a nyelvi játékok és a szóviccek a szöveg szintjén néha meglepően könnyen helyettesíthetőek más szójátékokkal a nyelv kreatív jellegének köszönhetően. Az ilyen fordítói megoldások felkutatása és megtalálása természetesen a fordító ügyességén, leleményességén és nyelvi kreativitásán is múlik. Mindez különösen igaz a népmesékben gyakran megjelenő szólásokra és közmondásokra, amelyek „mindig egy népre, egy nyelvközösségre jellemző speciális mentalitást, létfelfogást […] jelölnek".[7]

A játékos és szellemes kifejezések megjelenítésekor a fordítónak nyelvi kreativitással kell élnie, akárcsak a forrásnyelvi szöveg szerzőjének. Minden

[4] *Cs. Jónás E.:* A nyelvi álcázás i.m. 108.

[5] *Cs. Jónás E.:* A nyelvi álcázás i.m. 109.

[6] *Albert Sándor:* A fordíthatóság és fordíthatatlanság határán. Fordítástudomány 7. (2005) 1. sz. 34–49.

[7] *Albert S.:* A fordíthatóság i.m. 47.

nyelv a maga módján a lehetőségek gazdag tárháza, így a jó fordító mindig talál valamilyen elfogadható megoldást, amellyel meg tudja őrizni a nyelvi játékot és annak jelentését, még ha az kompromisszummal is jár. Amennyiben választani kell a nyelvi játék feláldozása és a jelentés kisebb mértékű módosítása között, akkor általában tanácsos a szójáték célnyelvi kifejezését választani, mivel annak megőrzése sokszor fontosabb, mint a jelentések pontos, de száraz megtartása.[8]

A nyelvi játékok a hangalak mellett az egyéni beszédsajátosságokat is magukba foglalják. Ha egy hősnek sajátos szóhasználata, esetleg beszédhibája van, akkor igencsak nehéz kérdés, hogy a forrásnyelvi forma megőrzése vagy az attól való természetes és szükségszerű elszakadás a jobb fordítói döntés. A nyelvi játékok nem „másolhatóak" le közvetlenül, hanem nyelvi kreativitás segítségével fordíthatóak, így hasonló formai játékkal hasonló hatás hozható létre a célnyelvi befogadóban. A nyelvi játékok fordítása során a fordító feladata a játékosság megőrzése, annak másképpen való kifejezése, mely által dinamikus egyensúlyt hoz létre az azonos jelentéskör és az azonos esztétikai hatás között.[9] A nyelvi játékok fordítása tehát mesteri nyelvkezelést feltételez, hiszen a fordító nemcsak segítőtársa a célnyelvi befogadónak, hanem az eredeti mű társszerzője is.[10]

Mindemellett a nyelvi játék igencsak fontos eleme a tréfás, humoros, szatirikus, ironikus és gúnyos stílusnak is, akárcsak a társalgásnak vagy a reklámszövegeknek.[11] A nyelvi játék a humorkeltés eszköze is, egyes szavak, szólások, mondatok eltorzítása vagy egyszerűen formai játéka által.[12] A humor gyakran szokatlan nyelvi jelenségekből fakad, hiszen az író vagy a beszélő olyan nyelvi szerkezeteket alkot meg, amelyek ugyan lehetségesek az adott nyelvben, de nem használatosak a hétköznapi nyelvhasználatban, hanem egyedi alkotások.[13]

A humoros szójátékok alapját a nyelvhasználók közös nyelvi és kulturális tudása képezi. A váratlan szókapcsolatok és a megszokottól eltérő nyelvi formák játékosak, meglepetést keltenek, amit a befogadó humorforrásként értelmez. A fordítás során ehhez hasonló módon kell létrehozni a célnyelvi szövegben a jelentést és a formai eltéréseket, még ha nem is pontosan ugyanott vagy ugyanúgy, mint a forrásnyelvi szövegben.[14]

---

[8] *Benő Attila:* Nyelvi játék és fordítás. Korunk 27. (2016) 4. sz. 61–66.

[9] *Benő A.:* Nyelvi játék i.m. 66.

[10] *Cs. Jónás E.:* A nyelvi álcázás i.m. 117.

[11] *Szathmári István:* Stíluseszközök és alakzatok kislexikona. Bp. 2010. 121.

[12] *Cs. Jónás E.*: A nyelvi álcázás i.m. 108.

[13] *Nagy Ferenc:* A nyelvi humor főbb típusai. Magyar Nyelvőr 92. (1968) 1. sz. 10–22.

[14] *Cs. Jónás E.:* A nyelvi álcázás i.m. 109.

A nyelvi játékokhoz hasonlóan a szólások, közmondások és idiómák is a közös kulturális tudáson alapulnak, ugyanakkor rögzült kifejezések. Fordításuk éppen ezért sajátos problémákat vet fel.

Szólások, közmondások, idiómák

A közmondások tömör, hagyományos, tanító jellegű, rögzült formájú kifejezések, amelyek esetenként költői jegyekkel (rím, ritmus, képiség) is rendelkeznek.[15] A szólások ezzel szemben általában nem teljes mondatként, hanem mondatrésznyi egységként működnek, és jelentésük rendszerint csak adott kontextusban válik teljessé.[16] Gyakran tartalmaznak igét (például *bakot lő*), de előfordulnak ige nélküli, kiegészítésre szoruló formák is (például *füst alatt*).[17] A szólások és közmondások ékes példái annak, hogy a nyelv és a kultúra elválaszthatatlanul összefonódik, egyik sem létezhet a másik nélkül. A nyelvi megvalósulások pedig valójában a kulturális fogalmi rendszerek eredményei. A közmondások három egymással összefonódó tényező (nyelv, gondolkodás, kultúra) együttes működését tükrözik.[18]

A közmondásokat a kulturális meghatározottság teszi különösen érdekessé a kultúrák közötti összehasonlításban, beleértve a fordítás kérdéseit is. A közmondások ugyanis képszerűségük révén sztereotípiákat és jellegzetes kulturális metaforákat sűrítenek magukba.[19] A szólások és közmondások fordítása elsősorban nem a nyelvi formák mechanikus átültetését jelenti, hanem a megfelelő kontextuális jelentés megteremtését. A fordító feladata tehát az, hogy a célnyelvi befogadó számára olyan értelmezést tegyen lehetővé, amely minimális értelmezési erőfeszítéssel maximális kontextuális hatást eredményez. Ennek megfelelően a közmondások fordítása lehet közvetlen (teljes vagy nagyfokú megfeleléssel) vagy közvetett, amikor a jelentés kulturális és kontextuális átalakításokkal jön létre. A fordítás során ezért gyakori a jelentésbeli átrendezés, egyszerűsítés vagy bővítés, hiszen a különböző nyelvek

[15] *Neal R. Norrick:* How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. Berlin 1985. 78.

[16] *Forgács Tamás:* Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai. Bp. 2012.

[17] *Bárdosi Vilmos:* Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár. Bp. 2015.

[18] *Teodora Popescu:* Social Realities Reflected in Proverbs: A Comparative Approach to Romanian and English Cognitive Metaphors in Proverbs. Journal of Linguistic and Intercultural Education 15. (2022) 3. sz. 213–240.

[19] *Neal R. Norrick:* Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb Features. In: Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. Szerk. Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt – Melita Aleksa Varga. Berlin 2014. 7–27.

eltérő képi és kulturális rendszerei nem mindig teszik lehetővé a szó szerinti megfeleltetést. Akárcsak a nyelvi játékok, a szólások és közmondások sikeres fordítása a nyelvi és kulturális kompetencia együttes működését feltételezi.[20]

A szólások és közmondások mellett az idiómák is kulcsszerepet játszanak a kulturális tudatosság fejlesztésében, az anyanyelvi és az idegennyelvi kultúra tekintetében egyaránt. Az idiómák gyakran több szóból álló, rögzült szerkezetek, amelyek különleges, nem szó szerinti jelentést hordoznak, és amelyet a beszélők egységként használnak.[21] Az idiómák fordítása azért nehéz, mert jelentésük szintén kulturálisan és nyelvileg kötött, valamint gyakran nincs is pontos megfelelőjük a célnyelvben. Fordítói megoldás lehet a hasonló jelentésű és formájú idióma használata; a hasonló jelentésű, de eltérő formájú idióma használata; a magyarázó fordítás; a kihagyás; valamint a kompenzáció.[22]

Az idiómák fordítását tovább nehezíti, hogy gyakran régies vagy népies elemeket is tartalmaznak, amelyek sajátos kulturális többletjelentést hordoznak. A régies és népies kifejezések eltérnek a mai köznyelvtől, és ezáltal a múlt világát idézik fel.[23] A régies stílus megjelenhet a helyesírásban, szóalakban, szóhasználatban, de a mondatszerkesztésben is.[24] A művészi archaizálás akkor válik szükségessé, amikor a szöveg atmoszférateremtő funkciója megköveteli a régebbi korok nyelvi elemeinek felidézését, mint például a népmesék esetében. Ugyanakkor a műfordítás természetéből adódóan szinte elkerülhetetlen a veszteség kialakulása, amelyet kompenzációs stratégiákkal lehet ellensúlyozni, például megfelelő betoldásokkal a szöveg más pontjain.[25]

A kutatás módszertana, kérdésfeltevések

Jelen kutatásban a *Magyar népmesék* című rajzfilmsorozat két epizódjában elemzem a nyelvi játékok, idiomatikus kifejezések, szólások és közmondásos kifejezések, illetve régies és népies kifejezések fordítását a mesék angol nyelvű szinkronfordításában. A kiválasztott epizódok tipikus magyar népmesei elemeket és fordulatokat tartalmaznak, és nyelvezetük miatt fordításuk próbatétel

[20] *Anca-Mariana Pegulescu:* Is Relevance Theory Applicable to Proverbs' Translation? Journal of Language and Cultural Education 4. (2016) 1. sz. 124–132.

[21] *Gail Brenner:* Webster's New World American Idioms Handbook. Indianapolis 2003.

[22] *Mona Baker:* In Other Words: A Coursebook on Translation. London–New York 1992. 21.

[23] *Martinkó András:* A nyelvi archaizálás kérdései. Magyar Nyelvőr 78. (1954) 1. sz. 369–374.

[24] *Szikszainé Nagy Irma:* Magyar stilisztika. Bp. 2007.

[25] *Lőrincz Julianna:* Arany János archaikus és népies kifejezéseinek fordítási kérdései. In: Aranyul – magyarul. Szerk. Lőrincz Julianna – Lőrincz Gábor – Simon Szabolcs. Komárom 2018. 38–70.

lehet. A két kiválasztott népmese a *Kiskondás* és *A kőleves* címűek. Az elemzés során megfigyelem, hogy az elemzett népmesékben a fordítói megoldások milyen mintákat, szabályszerűségeket követnek. Emellett arra is kitérek, hogy a szinkronfordítás inkább a forrásnyelvi szöveghez való hűséget vagy a célnyelvi közönséget szem előtt tartó érthetőséget helyezi előtérbe.

Az eredeti rajzfilmsorozat a *Kecskemetfilm Kids*[26] elnevezésű YouTube-csatornán érhető el, míg az angol nyelvű szinkronos változathoz a *Hungarian Folk Tales*[27] nevű YouTube-csatornán lehet hozzáférni. Az angol nyelvű változat létrehozása az eredeti alkotó, a Kecskemét Filmstúdió munkájához köthető. A szinkronváltozaton több fordító dolgozott, köztük Thomas Cooper a két utolsó (8-9.) évad esetében. Az összes évad angol szinkronváltozata egyszerre készült, és a folyamat során az egyik narrátor, Ralph Berkin a szövegek átdolgozásában is közreműködött, mind a 100 epizód során.[28]

A következőkben rátérek a fent említett népmesék fordítástudományi elemzésére.

Kiskondás[29]

A történet egy szegény fiatal fiúról szól, aki nem állja meg a helyét disznópásztorként. Egy nap azonban eljut a hír hozzá, hogy a király annak adja a leányát, aki úgy el tud bújni előle, hogy a leány nem találja meg őt. A kiskondás el is indul, ám a királyhoz hosszú út vezet. Útközben különböző állatokkal találkozik, amelyeket bár meg akar enni, végül megkíméli őket. A királyhoz érkezve a kiskondásnak az állatok segítenek elbújni, majd a negyedik próbálkozáskor sikerül a feladat: a királykisasszony nem találja meg őt. Így hát a kiskondás és a leány megtartják a lakodalmat.

A *kondás* főnév kissé régies foglalkozásnév, melynek jelentése *disznópásztor*. A cím fordítása során tükörfordítást figyelhetünk meg, az angol szinkronváltozatban a mese címe *The Little Swineherd*.[30] Az angol cím esetében megjelenik a "*the*", vagyis az *a* határozott névelő, ez viszont a jelentésen nem változtat, sőt a célnyelvi változat természetesebben hangzik így, mintha névelő betoldása nélkül került volna lefordításra.

[26] (https://www.youtube.com/@kecskemetfilm, letöltés: 2026. ápr. 22.)

[27] (https://www.youtube.com/@HungarianFolkTales, letöltés: 2026. ápr. 22.)

[28] *Boros Mária*, marketing manager, Kecskemétfilm KFT., e-mailes válasz a szerző megkeresésére, 2026. június 9. (a szerző birtokában).

[29] (https://www.youtube.com/watch?v=O9ZEPEG6z_M, letöltés: 2026. ápr. 22.)

[30] (https://www.youtube.com/watch?v=QCEcliHtJWg, letöltés: 2026. ápr. 22.)

A mese elején a narrátor a következőképpen szól a kiskondásról és az édesanyja helyzetéről: „*Azzal a gyerekkel ugyan nem tudott semmire menni, ha angyallá kukorékolta volna se.*" Ezzel az idiomatikus, humoros fordulattal arra utal, hogy a fiú nem jó disznópásztor, és ezen nem is lehet változtatni. A célnyelvi szöveg a következő: "*There was nothing he could do right or proper, not even if you turned him into an angel.*" Ez magyarra így fordítható vissza: „Semmit sem tudott jól/rendesen megcsinálni, még akkor sem, ha angyallá változtatták volna." A célnyelvi szövegben is megmarad tehát a túlzás az angyallá változtatás képe által, viszont egyszerűsítő fordítást láthatunk. Az angol szövegben ugyanis nem jelenik meg az állati hangra emlékeztető, ugyanakkor játékos hangutánzó ige. A fordító értelmezte a jelentést és azáltal jött létre a kevésbé játékos, ám egyértelmű, letisztult célnyelvi kifejezés.

Amikor eljut a hír a kiskondáshoz, hogy a király méltó férjet keres a lányának, így vélekedik: „*Na, kiskondás – mondta magában –, most vágd ki a bal ingujjadat, sokat nyerhetsz egy kis ügyességgel.*" Az angol változat így hangzik: "»*Now then, swineherd my lad,*« *he said to himself,* »*roll your sleeves up for there's a lot to win if you go about it the right way!*«" A „*vágd ki a bal ingujjadat*" kifejezés nem tekinthető közismert állandósult szókapcsolatnak, jelentése azonban a mese kontextusából kikövetkeztethető: valószínűleg arra utal, hogy nagy lehetőség áll a kiskondás előtt, amelyet most kell megragadnia. A szinkronfordításban a "*roll your sleeves up*" fordítói megoldás különösen találó, az ugyanis nemcsak olyan idióma, amely a munkára/feladatra való felkészülést kifejező idiomatikus jelentést közvetíti, hanem a ruhaujj képi eleme is megjelenik benne, akárcsak a forrásnyelvi szövegben. A fordítás ezen része tehát mind jelentésben, mind képi szempontból kiválóan megoldott fordításnak tekinthető.

Ugyanennél a példánál maradva érdemes megfigyelni azt is, ahogyan a kiskondás önmagához szól. A "*swineherd*" önmagában csak disznópásztort/kondást jelent, míg a forrásnyelvi „*kiskondás*" nemcsak fiatalítja a szereplőt, hanem azt is kifejezi, hogy egy tapasztalt, felnőtt kondás segédjeként, alárendelt szerepben tevékenykedik. Ebben a részletben a fordító betoldja a "*my lad*" („fiam") önmegszólítást, amely segítségével nem vész el a célnyelvi szövegből az utalás a szereplő fiatal mivoltára, viszont nem is ismétlődik a címben szereplő "*little*" („kis", „kicsi") melléknév. A "*lad*" szó ugyanis fiatal legényre utal, és gyakran megszólítás során használják. Ez a fordítói döntés tehát ismételten jól megalapozott megoldás.

A kiskondás a király felé tartó útja során többször is megkíméli különböző állatok életét, annak ellenére, hogy már nagyon éhes. Amikor két galambot

talál egy kút peremén, így szól hozzájuk: „*Na már nem tesztek engem bolonddá, nem nézek már sem Istent, sem embert, én megeszlek titeket!*" Ugyanez az angol szövegben: "*Do you think I'm a madman? As sure as the sky above me, I'm going to make a meal of you both!*" A *nem néz/ismer se(m) Istent, se(m) embert* szólás a célnyelvi szövegben idiomatikus kifejezésként jelenik meg: "*as sure as the sky above me*" („olyan biztos, mint az égbolt fölöttem"). Mindkettő arra utal, hogy a kiskondást már nem érdekli semmi, határozottan eldöntötte, hogy megeszi a galambokat. A célnyelvi szöveg jelentésben és formailag is helytálló: a kiskondás elszántságáról árulkodik, amelyre egy átvitt értelmű kifejezés utal.

Megfigyelhető továbbá, hogy míg a forrásnyelvi szövegben a kiskondás kijelenti, hogy őt nem fogják bolonddá tenni a galambok, addig a célnyelvi változatban kérdés jelenik meg: "*Do you think I'm a madman?*" („Azt hiszitek, bolond vagyok/elment az eszem?") Mindkét változatban jól érezhető, hogy a kiskondás dühös, elfogyott már a türelme, és készen áll kezébe venni az irányítást. Ennek köszönhetően a kijelentés kérdéssé formálása a célnyelvi szövegben helytálló, nem változtat a jelentésen, csak másképp fejezi ki azt.

A kiskondás, miután mégiscsak megkíméli a két galamb életét, folytatja útját a királyhoz. Ekkor a narrátor a következőt mondja a kiskondásról: „[...]*azzal továbbment. Beletörődött a sorsába, most már káresz-kuresz, ahogy lesz, úgy lesz.*" Az angol szövegben viszont csak ennyi jelenik meg: "*and went on his way*" („továbbment az útján"). A fordító a kihagyás stratégiáját alkalmazza, amely néhány másodperc csendet eredményez az angol nyelvű változatban a forrásnyelvi változathoz képest. Ennek következtében a célnyelvi szövegből kimarad a „*káresz-kuresz*" szójáték, a teljes rímelő mondat, illetve a tény, hogy a kiskondás beletörődött a helyzetébe. Ha a nyelvi játékot nem is próbáljuk meg újraalkotni a célnyelvi szövegben, egy rövid mondattal lehetne utalni a kiskondás lehangoltságára. Ilyen mondat lehetne például a *Whatever will be, will be*; vagy a *So be it*. Ezek magyar megfelelője: *Lesz, ami lesz* és *Hát legyen*. Mindkét fordítási ötlet esetében kihagyásra kerül a nyelvi játék, viszont érzékeltetik a kiskondás helyzetét: ő már mindenről lemondott, megy tovább.

A királyhoz érve a kiskondás újra és újra elbukja a próbatételt, nem sikerül úgy elbújnia a királylány elől, hogy az meg ne találja őt. Egyik este a kiskondás „*Lefeküdt, hogy majd alszik, de csak hánykolódott, vickelődött-vackolódott.*" A szereplő ugyanis attól tart, hogy ha az utolsó lehetőségét is elbukja, akkor az életével kell fizetnie, és emiatt esik nehezére az elalvás. Ez a részlet az angol nyelvű változatban így hangzik: "*He laid himself down to go to sleep, but all he*

did was toss and turn, writhe and wriggle." Mind a "*toss and turn*" („hánykolódik és forgolódik"), mind pedig a "*writhe and wriggle*" („vonaglik és vergődik") kifejezés azt jelzi, hogy a kiskondás nem találta a helyét, így nehezen tudott elaludni. A fordító kreatív megoldása telitalálat: a jelentést és a nyelvi játékot is sikeresen ülteti át a célnyelvi szövegbe, miközben az alliterációt is újraalkotja. Ezáltal a célnyelvi szövegben is megfigyelhető a ritmikus szószerkezet és a nyelvi játékosság.

Összefoglalva, a *Kiskondás* című epizód olyan fordítói kihívásokat tartalmaz, mint az idiomatikus, népies és humoros szófordulatok; szólások és nyelvi játékok. A fordító által alkalmazott fordítói stratégiák az egyszerűsítés, kihagyás, adaptáció, betoldás, illetve a nyelvi kreativitás. A célnyelvi szöveg mindezek által helyenként veszteséges, amelyet azonban betoldásokkal és kreatív nyelvi megoldásokkal kompenzál a fordító.

A kőleves[31]

Következő történetünk főszereplője egy furfangos katona, aki éhesen bolyong a falvakban, mígnem támad egy ötlete. Felkap egy követ az útról és bemegy a legelső házba, ahol egy öregasszonnyal találkozik. Edényeket és hozzávalókat kér tőle, majd azokkal és a kő segítségével finom levest főz kettejüknek. Az öregasszonynak annyira megtetszik a recept, hogy azonnal megvásárolja a követ a katonától, mit sem sejtve arról, hogy becsapták.

A mese címének fordítása egyszerű tükörfordítás, így az angol szinkronban a mese címe *Stone Soup*.[32] Az angol változatban nem jelenik meg az „a" határozott névelő, azonban erre nem is feltétlenül van szükség. Ebben az esetben ugyanis a névelő megléte vagy hiánya nem változtat jelentős mértékben a jelentésen, viszont lehetséges címfordítás még a *The Stone Soup* is.

A történet így kezdődik: „*Hol vót, hol nem vót, vót egyszer egy szegény, háborúból hazatérő katona. Ment egyik faluból ki, a másikba bé, rongyosan, szegényen s éhesen.*" A régies nyelvhasználat mellett a „*rongyosan*" melléknév keltheti fel a fordító érdeklődését, az ugyanis sokféleképpen fordítható. Az angol változat így hangzik: "*Once upon a time a poor young soldier was coming home from the war. The poor soul wandered from one village to another, threadbare and hungry.*" Ezt magyarra így fordítható vissza: „Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy szegény, fiatal katona, aki hazafelé tartott a háborúból. A szegény lélek faluról

[31] (https://www.youtube.com/watch?v=Al4DpKBL8o4&t, letöltés: 2026. ápr. 22.)

[32] (https://www.youtube.com/watch?v=pphUfE0ERt0&t, letöltés: 2026. ápr. 22.)

falura vándorolt, kopott ruhában és éhesen." Érdemes megjegyezni, hogy a magyar mondatban a „*rongyosan, szegényen s éhesen*" határozószók szerepelnek, ugyanis az igét módosítják, míg az angol mondat esetében a "*threadbare and hungry*" melléknevek, hiszen a főnévre vonatkoznak. A továbbiakban emiatt utalok rájuk kétféleképpen. Az eredeti magyar szövegben a katona három ismertetőjele felsorolásként jelenik meg: *rongyos, szegény s éhes*. Az angol szinkronban az figyelhető meg, hogy a második mondatban a *szegény* melléknevet/határozószót szövegszinten máshová helyezi a fordító (a mondat elejére), így az angol mondat végére csak két melléknév kerül.

Érdekesség továbbá, hogy az eredeti magyar szövegben a második mondatban rejtett alannyal találkozunk, viszont a célnyelvben nyelvtanilag erre nincs lehetőség. Az angol szinkronban ötletes a fordítói megoldás, hiszen nem ismétli meg a "*soldier*" („katona") főnevet a második mondatban, hanem a személyt helyettesítő "*soul*" („lélek") főnevet választja, és emellé szúrja be a korábban említett "*poor*" („szegény") melléknevet. Ami pedig a „*rongyosan*" határozószót illeti, a fordító megoldása a "*threadbare*", melynek jelentése *kopott*, *foszlott*. Ezt a melléknevet általában elhasználódott ruházat leírására használják, viszont más kontextusban is megjelenhet, éppen ezért éltem a betoldás lehetőségével („kopott *ruhában*") az angol szinkron saját visszafordítása során. További ötletek a „rongyos" melléknév angol fordítására még a következők lehetnek: *well-worn*, *worn out*, *old*, *ragged*, *shabby*.

A *Kőleves* történetében a narrátor szinte minden mondatában előfordulnak a magyar népmesékre jellemző régies és népies nyelvi elemek, különösen a következő mondatban: „*Hát ő így, ahogy bémenegetett, elhatározta magába, hogy megállj, legyen az akárki, ahova bémenyek a legelső házhoz, ott én főzök levest, megmutatom.*" A részlet a katonáról szól, aki már több háznál kért ennivalót, de mivel mindenhol visszautasították, kezébe veszi az irányítást. Az angol fordítás így hangzik: "*As he carried on from gate to gate, he made up his mind to go into the first house and make a pot of soup for himself, whoever the owner of the house might be.*" Ugyanez saját magyar fordításban: „Ahogy kapuról kapura járt, elhatározta, hogy bemegy az első házba, és főz egy fazék levest magának, bárki is lakjon ott." A „*bémenegetett*" gyakorító képzővel ellátott, múlt idejű igét a fordításban a "*carry on*" vonzatos igével (phrasal verb) és a "*from gate to gate*" betoldásával adja vissza a fordító. Ez jól sikerült fordítói megoldás, ugyanis a "*carry on*" ige jelzi a cselekvés ismétlődését, folytonosságát, míg a "*from gate to gate*" betoldás szövegszinten is vizualizálja a befogadóban a képet, ahogyan a katona kapuról kapura/házról házra jár.

Megfigyelhető továbbá, hogy a forrásszöveg nyomatékosítja a katona elhatározottságát: a főszereplő megálljt parancsol; nem érdekli, kivel találkozik majd a házban, ő megmutatja, hogyan kell levest főzni. Az angol fordításban mindez egyszerűsítve jelenik meg, csak arra tér ki a célnyelvi szöveg, hogy a katonát nem érdekli, kinek a házába fog belépni. A képi világból és a helyzetből azonban a célközönség is jól érzékelheti, hogy a katona többet nem tűri el, ami vele történt, és hogy cselekedni készül, megmutatja, mit tud. Bár a magyar forrásszöveg ezen része gazdagabbnak tűnhet, az angol szinkronfordítás is átadja a lényeges információkat. Amennyiben mégis szeretnénk az angol változatban is többszörösen hangsúlyozni a katona elszántságát, lehetséges fordítói megoldás magát a katonát megszólaltatni a gondolatai átadása helyett, illetve kötőszavakat, mondatrészeket betoldani, például: *As he carried on from gate to gate, he decided to himself*: "*Well now, whoever lives in the first house, I'll enter/get in, I'll make a pot of soup there myself and show them how it's done.*" Ez a változat így hangzik magyar fordításban: *Ahogy kapuról kapura járt, elhatározta magában*: „*No, most már akárki is lakjon az első házban, ahová bemegyek, ott majd én főzök egy fazék levest, és megmutatom, hogyan kell ezt csinálni!*"

Miután elkészül a kőleves, és jóllakott a katona és az öregasszony is, utóbbi érdeklődik, nem vásárolhatná-e meg a követ a katonától, hogy tudjon máskor is levest főzni belőle. A katona száz forintért szívesen oda is adja azt. Ekkor így szól a narrátor: „*Az öregasszony hamar odaadta a száz forintot, s a levesből, ami megmaradott kő, egy takargatóba belérételgette, s félretette, hogy neki legyen, mikor levest akar főzni.*" A célnyelvi szöveg a következő: "*The old woman quickly gave him the one hundred florins and wrapped the stone from the soup in a cloth, so she could use it again to make soup whenever she wanted.*" Ez magyarra így fordítható vissza: „Az öregasszony gyorsan odaadta neki a száz forintot, és egy konyharuhába csomagolta a levesből a követ, hogy bármikor újra használhassa, amikor levest akar főzni." Ez a részlet két fordítói kérdést vet fel: a pénznem fordítását, illetve a népies „*takargatóba belérételgette*" megfogalmazást. A "*florin*" egy régi, eredetileg Firenzéből származó pénzérme, amelyet Európaszerte használtak, többek közt Angliában is.[33] A forinthoz hasonló hangzás pedig nem véletlen, hiszen innen ered a magyar pénznem mai elnevezése.[34] A fordítás egyrészt tekinthető kulturális adaptációnak – a célnyelvi hallgató/néző számára talán ismerős lehet a *florin* pénznem. Ugyanakkor régies alak is, ezáltal pedig a mesét is egy múltbeli korszakban helyezi el, szemben több

[33] (https://www.sixbid.com/glossary/florin/, letöltés: 2026. ápr. 22.)

[34] (https://fenyoszlopai.hu/2024/09/25/a-magyar-forint-tortenete/, letöltés: 2026. ápr. 22.)

más elemmel, amelyek a mai nyelvhasználatot tükrözik. Más fordítói megoldás lehetne a *Hungarian forints*.

Tovább lépve a „*takargatóba belérételgette*" népies megfogalmazásra, ez esetben szinte nincs más lehetősége a fordítónak, mint körülírni a kifejezést, ami ezáltal kevésbé lesz játékos nyelvezetű, ám az értelme megmarad. Ez a mesefordításban gyakran előforduló megoldás, amely során próbálkozhat a fordító hasonló játékosság megteremtésével a célnyelvben, ám ez lehetetlennek, vagy erőltetettnek, mesterségesnek bizonyulhat. Emiatt pedig a legcélravezetőbb fordítói döntés talán valóban a jelentés egyszerű átadása, és lehetőség szerint a kompenzálás a szöveg más részeiben.

A mese a következő mondatokkal ér véget: „*S szegény öregasszony, hogy osztán melyen levest tudott főzni abból a kőből, én azt nem tudom, mert ezt a mesét es Kalári néni mondta el nekem. Lehet, hogy ők próbálták, amikor még szegények voltak Bukovinába.*" Ugyanez az angol szövegben: "*And I don't know what kind of soup the old woman made after that, as I was told this story by an old aunt of mine. But I suppose they tried it when they were poor back in the old country.*" Ennek saját magyar visszafordítása így hangzik: „*És hogy az öregasszony azután milyen levest főzött, azt nem tudom, mert ezt a történetet az idős nagynénémtől hallottam. De gondolom, hogy kipróbálták, amikor szegények voltak, a régi hazában.*" A célnyelvi szövegben két helyen is általánosítás figyelhető meg: „*Kalári néni*" nevét elhagyja a fordító, helyette "*an old aunt of mine*" („idős nagynéném/nénikém") jelenik meg. A tulajdonnév elhagyásával a fordító elkerüli az esetleges idegenítést, illetve általános érvényűvé válik a mese. Amennyiben szeretnénk tulajdonnevet vinni az angol változatba is, használhatnánk például az *aunt Mary* („Mária néni/néném") megfogalmazást, vagy bármilyen más jól ismert, gyakori női nevet. Továbbá, *Bukovina* történelmi régiója helyett általános utalás történik a múltra a célnyelvi szövegben: "*back in the old country*" („az egykori hazában"). Ezzel az általánosítással kulturálisan adaptál a fordító, ebben az esetben sem él az idegenítés lehetőségével, hanem egy általánosabb, kulturálisan ismertebb megfogalmazást használ.

A *Magyar népmesék* nyelvezetére jellemző a népnyelvi és nyelvjárási elemek gyakori használata, amely a *Kőleves* című mesére különösen igaz, ahogyan azt a fent elemzett példák is mutatják. Az olyan kifejezések, mint „*sohutt*", „*es*", „*rejaiszították*", „*magikat*", „*bémenyek*", „*fakalánval*", „*forintval*", „*melyen*", „*rizsa*", „*öregasszont*" mind hozzájárulnak a szöveg sajátos hangulatához és népnyelvi jellegéhez. A célnyelvi szövegben ezek a népies formák semmilyen formában nem jelennek meg, hiszen az a mai, standard nyelvhasználat normái

szerint készült. Ezáltal ha összehasonlítjuk a forrás- és célnyelvi szöveget, utóbbi sokkal köznapibbnak, stílusában szegényebbnek, „laposabbnak" tűnhet a kulturális, népnyelvi elemeket is magában hordozó magyar szöveghez képest. Mindez pedig nem azért van, mert a célnyelvi szöveg nem éri el az elsődleges célját – vagyis hogy újabb célközönség számára is elérhetővé és érthetővé tegye a népmeséket –, hanem mert a forrásszöveg gazdag és sajátos nyelvhasználata önmagában véve utánozhatatlan. A célnyelvi szöveg célja pedig az érthetőség mellett a történet élvezhetősége, gördülékenysége is.

További megfigyelések, kiegészítés

A fent tárgyalt nyelvi különbségek mellett az figyelhető meg, hogy a mesélő hanghordozása is különbözik a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegek esetében, annak ellenére is, hogy a két tanulmányomban összesen öt elemzett meséből négynek Szabó Gyula a mesélője a magyar és az angol változatban is (*A kis gömböc* magyar mesélője Patkós Irma, az angol szinkronban viszont ismét Szabó Gyulát hallhatjuk). A mesék magyar és angol változatában is a mesélő hangját halljuk végig, rajta keresztül szólal meg minden szereplő. A magyar változatban a hanglejtés mégis sokkal hangsúlyosabb, jobban érezhető a szereplők jelenléte, mint az angol változatban. Sőt, amikor a férfi narrátor női szereplőket szólaltat meg, a magyar változatban sokkal jobban elváltoztatja a hangját, mint az angol verzióban. A magyar narrációban a mesélő kiváló módon adja át a mesék népies nyelvhasználatát és sajátos hangulatát. Az angol változatok ilyen téren is egyszerűbbek; a magyar népmesék gazdag nyelvi világa már-már utánozhatatlan fordítás útján, és az eredeti mese világához, kultúrájához való tartozás érzése is a forrásnyelvi közönség sajátja.

Mindezek mellett fontos kiemelni, hogy az audiovizuális fordítás sajátosságainak köszönhetően a kulturális elemek közvetítése nem kizárólag a célnyelvi szöveg feladata. A folyamat során ugyanis meghatározó szerepet játszanak a vizuális és akusztikus elemek is. Ide tartozik a sajátos képi világ, a háttérzenék és hangok, a szereplők mimikája és gesztusai, valamint a humoros mesei elemek és fordulatok is, amelyek változatlanul jelennek meg az elemzett mesék magyar és angol változataiban. Bár a magyar népmesék kulturális elemekben gazdag nyelvi világa nem minden esetben adható vissza teljes mértékben a célnyelvi szövegben, a felsorolt elemek mind-mind elősegítik és kiegészítik a jelentés közvetítésének folyamatát; a nyelvezet és a hanghordozás egyszerűbb, de minden más elem azonos.

Következtetések

Jelen tanulmányban két *Magyar népmesék* epizód angol nyelvű szinkronváltozatát vizsgáltam fordítástudományi szempontból. Az elemzést követően a nyelvi szinten megjelenő mintázatokkal, szabályszerűségekkel és a fordítói döntésekkel kapcsolatosan vonhatunk le következtetéseket.

A szinkronfordításban a nyelvi játékok, szólásos és közmondásos kifejezések, illetve idiomatikus kifejezések esetében túlnyomó részben általánosítás, kihagyás és kulturális adaptáció figyelhető meg, bár néhol betoldásokkal kompenzál a fordító. A népnyelvi és nyelvjárási elemek azonban semmilyen formában nem jelennek meg a célnyelvi szövegben, amely emiatt veszteséges ezen a téren. Ezek a fordítói megoldások összhangban állnak a szakirodalomban ismertetett fordítói stratégiákkal, amelyek a kulturális elemek fordítása során gyakran a jelentésközpontú megközelítést tartják szem előtt, és a jelentésbeli veszteséget esetenként kompenzációs eszközökkel, például betoldásokkal ellensúlyozzák. A népmesei elemek fordítása során nem a szigorú szöveghűség, hanem az érthetőség és hozzáférhetőség került előtérbe.

Összességében tehát a célnyelvi szövegben néhol veszteség alakul ki, a meghozott fordítói döntések viszont ötletesek, megfelelőek, és a létrejött szövegek a célnyelvi hallgató/néző számára könnyen befogadhatók. A fordítói döntések helytállóak, még akkor is, ha azok helyenként nem tudják teljes mértékben átadni az eredeti kultúrspecifikus tartalmat a célnyelven.

Szerzői adatok

A sorozat főszerkesztője és felelős kiadója:

Dr. Horváth László
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója,
az ELTE BTK Görög Tanszék habilitált docense
E-mail cím: horvathl@eotvos.elte.hu

Dr. Mészáros Tamás
az ELTE Márton Áron Szakkollégium igazgatója,
az ELTE Eötvös Collegium Byzantium Központ tudományos munkatársa
E-mail cím: meszaros.tamas@masz.elte.hu

A kötet szerkesztője:

Vojtek Lili
Egyetem, szak és évfolyam: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Filozófiatudományi doktori iskola, Film-, média-, kultúrelmélet doktori program, I. évf.

Elérhetőség: vojteklili@gmail.com

Szerzők:

Bán Balázs-Barna
Sapientia EMTE, Csíkszereda Kar, Fordító és tolmács MA, II. évf.
Témavezető: dr. Ajtony Zsuzsanna-Ildikó
Kutatási terület: Fordítástudomány
E-mail cím: banbbalazsbarna@uni.sapientia.ro

Miklósi Kincső
Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar, MA I. évf
Témavezető: dr. Fehér Andrea, egyetemi docens (Magyar Történeti Intézet)
Kutatási terület: A kulturális örökség kutatása és hasznosítása

Vitus Jácinta-Róza
Babeş-Bolyai Tudományegyetem. Pszichológia és Neveléstudományok Kar, Pszichológia BA III. évf
Témavezető: dr. Tamás Borbála
Kutatási terület: Pszichológia
E-mail cím: vitusjacinta@gmail.com

Nagyidei Márk
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, történelem
alapképzés, II. évf
Témavezető: Német Klaudió
Kutatási terület: 20. századi vajdasági magyar történelem
E-mail cím: nagyideimark@gmail.com

Sebestyén Dorottya
Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar, Fordító és tolmács MA, II. évf.
Témavezető: dr. Ajtony Zsuzsanna-Ildikó
Kutatási terület: fordítástudomány
E-mail cím: dorottya.sebestyen1@gmail.com

Kolovity Edina
Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, kommunikátor MA, I. évf.
Témavezetők: Vukov Raffai Éva és Fehér Viktor
Kutatási terület: Médiakutatás, szociolingvisztika

Kelemen Luca
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténet MA
Témavezető: dr. Mecsi Beatrix
Kutatási terület: Művészettörténet, középkor és Kelet-Ázsia

Kristovac Írisz
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Keleti nyelvek és kultúrák - Kínai szakirány BA, III. évf.
Témavezető: dr. Mecsi Beatrix
Kutatási terület: Kína nemzetközi kapcsolatai régen és ma

Torma Viola
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újlatin nyelvek és kultúrák (olasz) BA, II. évf
Témavezető: Rebrus Péter DSc
E- mail cím: viola.torma@gmail.com